

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
На правах рукопису

ДЕМІР ГЬОКХАН

УДК 303.094.4: 316.32: 314.74

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ
ГЛОБАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Гьокхан Демір

Науковий керівник: **Козловець Микола Адамович**, доктор філософських
наук, професор

Житомир – 2018

АНОТАЦІЯ

Гьокхан Демір. Національна ідентичність у контексті глобальних міграційних процесів: соціально-філософський аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2018.

Дисертація присвячена соціально-філософському аналізу національної ідентичності в умовах розгортання глобальних міграційних процесів, формуванню ідентичності потенційного мігранта та міграційної ідентичності. Зазначені ідентичності розглядаються як елементи соціокультурної ідентичності людини, залученої в міграційні процеси.

На основі узагальнення результатів досліджень у межах соціально-психологічних, соціологічних, етнологічних й політико-філософських підходів окреслено смисловий континуум концептів "ідентичність" та "ідентифікація", якіє родовими щодо понять "етнічна ідентичність", "національна ідентичність", "культурна ідентичність" та ін. Ґрунтуючись на етимології слова "ідентичність" (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний), аргументовано, що ідентичність є результатом ідентифікації (релігійної, етнічної, національної, цивілізаційної та ін.), а розвиток ідентичності полягає насамперед у синтезі ідентифікацій. Як феномен свідомості ідентичність фіксує ототожнення соціального суб'єкта з певною спільнотою, що відбувається на основі засвоєння притаманних їй традицій, цінностей, соціальних установок і ролей. Констатовано, що ідентичність передбачає одночасно і тотожність, і відмінність.

Здійснено теоретичне осмислення понять нація і національна ідентичність як складних конструктів, з'ясовано особливості їх тлумачення у наукових парадигмах примордіалізму, есенціалізму та конструктивізму. Національна ідентичність визначається як відчуття індивідуальної й колективної приналежності до національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та

правовими інституціями, політичними й економічними інтересами; усвідомлення національною спільнотою власних специфічних рис, розуміння її членами своїх цілей, ідеалів, потреб. Відповідно, національна ідентифікація – процес, у ході якого національні спільноти розпізнають себе і конструюють свідомість на основі сукупності атрибутів (історії й географії, релігії і культури, мови та історичної пам'яті тощо), співвідносять себе з іншими національними утвореннями. Обґрунтовано значущість титульної нації для формування національної ідентичності як інтегративної для різних етнічних груп, котрі ідентифікують себе з тим чи іншим національним суспільством, державою. Національна ідентичність володіє потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою.

Аргументовано, що національна ідентичність не є константною, вона постійно "перевизначається" відповідно до інституційних та соціокультурних змін, нових політичних, суспільних і часових реалій. Різноманітність способів досягнення і маніфестації національної ідентичності істотно ускладнює способи її формування. Доведено, що в сучасному полікультурному суспільстві, на зміну жорстко детермінованим алгоритмам формування національної ідентичності, характерним для попередніх історичних епох, приходить принцип варіативності, вибору, конструювання ідентичності. Постмодерні ідентифікації розглядаються як можливість людини укорінитися в динамічному і процесуальному глобалізованому світі.

На основі міждисциплінарного підходу, компліментарного застосування як загальнонаукових, так і специфічних методів та комплексу принципів здійснено аналіз основних векторів формування національної ідентичності й свідомості мігрантів як новітніх феноменів, розкрито соціально-культурні механізми конструювання і трансформації національної ідентичності у контексті глобальних міграційних процесів.

Досліджено міграцію як соціальне явище, розкрито її сутнісні характеристики, природу і причини міграційних рухів, особливості та відмінні риси сучасних форм міграції. Обґрунтовано, що глобальні міграційні процеси, зумовлюючи зростання соціокультурного й етноконфесійного розмаїття

суспільств, створюють принципово новий контекст формування національної ідентичності як населення приймаючих країн, так і мігрантів. Внаслідок міграційних потоків зменшується рівень гомогенності та компліментарності титульних націй, розмивається їх цілісність, національні суспільства фрагментуються на відносно замкнені етнокультурні утворення, відтак істотно змінюються структура та зміст національної ідентичності.

Доведено, що національно-культурний простір сучасного суспільства є результатом символічної руйнації ознак локальної ідентичності, а національно-культурні спільноти набувають дедалі більше екстериторіальних ознак, на зміну внутрішній гомогенності приходить етнокультурна гетерогенність. Багато символів національної ідентичності формуються поза межами традиційної культури. Етнокультурні, конфесійні спільноти, пропагуючи через демасифіковані мас-медіа свою політику, прагнуть до створення розмаїття культурних ідеологій та сприяють активній політизації етно-культурних ідентичностей, що підриває процеси консолідації націй, посилює мультинаціоналізм у суспільстві. Наголошено, що національна ідентичність перебуває в кризі, оскільки соціально-структурні та етнічні відмінності перешкоджають загальнонаціональному об'єднанню та ідентифікації людей з певною політичною системою. Зазначено, що якщо в XIX–XX ст. домінував процес націєтворення, то виникнення мультикультуралізму спричинило не тільки гальмування цього процесу, а й посилення центробіжних тенденцій та призвело до мультинаціоналізму вже сформованих націй.

Аргументовано, що політика мультикультуралізму, яка проводиться у країнах Західної Європи щодо викорінення дискримінації національних та етнічних меншин не приносить бажаних результатів. Вона не стільки сприяє інтеграції суспільства, скільки створює міжкультурні, міжетнічні бар'єри, поглиблює процес фрагментації націй на окремі етнічні та культурні утворення. Обґрунтовано, що більш перспективним було б доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення.

Досліджено чинники, які впливають на формування ідентичності потенційних мігрантів, пов'язані із коротко- чи довготривалим перебуванням в інших країнах, установками на постійне або тимчасове проживання. Міграційна ідентичність базується також на діях і практиках, що вказують на замученість до міграційного процесу і виникають внаслідок міграції. Свого втілення цей вид ідентичності дістає, зокрема, в таких діях та практиках, як взаємні візити та спілкування із родичами / друзями із країни походження, передавання грошей / передач до цієї країни, спілкування з іншими мігрантами, членство в емігрантських організаціях у країні призначення.

Розкрито багатоаспектність вимірів ідентичності мігрантів, охарактеризовано різні форми їх приналежності (соціальної, політичної, культурної, гендерної) через забезпечення соціальних, політичних, громадянських, культурних потреб мігрантів. На основі аксіологічного підходу охарактеризовано принципи побудови мігрантом своєї ідентичності в умовах полікультурного суспільства, а також форми вилучення Іншого й можливі способи його інтеграції в соціум. Зазначено, що на відміну від попередніх хвиль еміграції, сучасні мігранти часто не намагаються повномасштабно інтегруватися в суспільство, оволодіти мовою країни перебування, прийняти усталені в ній традиції, звичаї, спосіб життя, культуру.

Проаналізовано міграційні процеси і соціокультурні зміни, які відбулися протягом останніх десятиліть в об'єднаній Європі, взаємовідносини мігрантів і біженців з місцевим населенням європейських країн. Осмислено стадії адаптації мігрантів у нове середовище та інтеграційні процеси, вплив мусульманських емігрантських спільнот на західноєвропейські суспільства, а також інтеграційну політику, яка проводиться урядами країн-членів Євросоюзу відносно мігрантів і біженців.

Досліджено процеси адаптації та ідентифікації мігрантів і біженців з мусульманських країн в європейських суспільствах, проаналізовано вплив міграції на настрої автохтонного населення. Констатовано, що спосіб життя мігрантів-мусульман значною мірою суперечить формами духовності та життєдіяльності,

які постали й утвердилися у європейських суспільствах, що нерідко призводить до сплесків етнічної нетерпимості, неприйняття інших, окрім титульної, релігій або конфесій, міжрегіональних конфліктів економічного, мовного і навіть історичного характеру. Доведено, що відсутність єдиної міграційної політики в Європі і в світі загалом, спротив деяких урядів і держав солідарним діям з цього питання і у зв'язку з цим пробудження "антиміграційних настроїв", популяризує тезу, що мігранти – це "чужі" і терористи, які несуть з собою можливі загрози – все це викликає суспільні побоювання, посилення міграційного контролю, інколи й закриття кордонів держави, а також формування почуття загрози з боку мігрантів. Підкреслено, що криза ЄС і європейських суспільств загострилась, а гасло "міграційна криза" дає можливість право-популістським силам і рухам спрямовувати ксенофобію, яка притаманна частині населення європейських країн, у бік мігрантів і біженців, а їх присутність використовувати для розпалювання ворожнечі відносно "чужих" і расизму.

Здійснено аналіз понять мігрант, Інший, Чужий, маргінал і демаркація відмінностей між ними, розкрито особливості творення мігрантами своєї ідентичності та напрями впливу Іншого на її становлення. Стверджується, що в сучасному світі маркером ідентифікації мігранта як Іншого чи Чужого є не тільки його расова, релігійна чи національно-культурна належність, а й вибір системи цінностей, котрі він сповідує. У контексті мультикультурності сучасних суспільств проаналізовано дві асиметричні настанови у ставленні до Іншого: толерантність і мову ворожнечі (*hate speech*), відмінність і подібність їхньої природи.

У дисертації розглянуто особливості формування національної ідентичності турків у добу глобалізації, осмислюється вплив ісламу на ідентифікаційні практики, взаємозв'язок модернізаційних процесів та культурної глобалізації з політикою мультикультуралізму. Обґрунтовано, що міграція є важливим складником суспільного життя турецького суспільства, який впливає на формування ідентичності індивідів, стан суспільних взаємин, на особливості міграційної політики та політики ідентичності в турецькому

суспільстві. Визначено основні риси турецької міграції, механізми функціонування міграційних процесів та особливості їх відтворення в турецькому суспільстві, а також охарактеризовано основні складові національної ідентичності турків, до яких належать турецька етнічна та національна свідомість, історична свідомість, пам'ять, національна ідея, національний менталітет і характер, релігійна свідомість, національна ідеологія і психологія, національні психологічні комплекси. Проаналізовано зростаючий вплив ісламу на ідентифікаційні практики громадян Туреччини, а також засадничі принципи міграційної політики. Констатовано, що турецька національна ідентичність – це не продукт розуміння своєї ідентифікації лише однією домінуючою культурною верствою з-поміж всіх проживаючих разом народів. Вона побудована не за принципом етнічної чи расової приналежності, а на основі спільних цінностей.

Охарактеризовано основні причини міграції турків, яким відповідають моделі привабливості-відштовхування, а спосіб проживання – моделі етногрупування. Зазначено, що турецькі мігранти, підтримуючи засади своєї культури, поєднують як турецькі, так і західноєвропейські цінності. Відбувається асиміляція переважно культурна, але не структурна. У контексті адаптації у західноєвропейське суспільство мігрантів-мусульман звернено увагу на ісламофобію – комплекс негативних стереотипних уявлень із послабленим когнітивним компонентом і підсиленою афективною складовою.

У дисертації розкриваються прояви і специфіка міграційної кризи в країнах Європейського Союзу (ЄС), її кількісні та якісні характеристики, позиції європейських країн відносно міграційної політики на регіональному рівні. Зазначається вплив невирішених проблем в області міграції минулих десятиліть на сучасну міграційну ситуацію в країнах ЄС.

Ключові слова: міграція, глобальна міграція, мігранти, міграційна політика, ідентичність, національна ідентичність, ідентифікація, міграційна ідентичність, ідентичність мігранта, інтеграція, мультикультуралізм, Європейський Союз, турецьке суспільство.

ANNOTATION

Demir Gökhan. National identity in the context of global migration processes: socio-philosophical analysis. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philosophy, specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Zhytomyr, 2018.

The Thesis is devoted to the socio-philosophical analysis of the impact of global migration processes on the formation of national identity, to the study of identification practices of migrants in the conditions of transnational socio-cultural space, to the study of the identification processes of Turkish migrants in Western European countries.

On the basis of research results generalization within the socio-psychological, sociological, ethnological and political-philosophical approaches, the thesis depicts the semantic continuum of the concepts of "identity" and "identification", which are generic with respect to the concepts of "ethnic identity", "national identity", "cultural identity" etc. Based on the etymology of the word "identity", it is proven that identity is the result of identification (religious, ethnic, national, civilization, etc.), and the development of identity primarily lies in the synthesis of identifications. As a phenomenon of consciousness, identity captures the identification of a social subject with a certain community, which occurs through the assimilation of its inherent traditions, values, social attitudes and roles. Identity assumes both identity and difference.

The theoretical comprehension of the concepts of the nation and national identity as complex constructs is carried out, the peculiarities of their interpretation in the scientific paradigms of primordialism, essentialism, and constructivism are clarified. National identity is defined as the feeling of individual and collective belonging to the national community, identification with its symbols, values, culture, history, territory, state-legal institutions, political and economic interests, as well as awareness of the national community of its own specific features, understanding of goals, ideals, needs by each member. Accordingly, national identity is a process in which national communities

recognize themselves and construct identity on the basis of a set of attributes (history and geography, religion and culture, language and historical memory, etc.), relate themselves to other national entities. It substantiates the significance of the titular nation for forming the national identity as an integrative one for different ethnic groups that identify themselves with one or another national society, state. National identity has a powerful consolidating and differentiating force.

It is proved that the national identity is not constant, it is constantly "redefined" in accordance with institutional and socio-cultural changes, new political, social and time realities. The variety of ways to achieve and demonstrate national identity greatly complicates the methods of its formation. It is argued that in the modern multicultural society, rigidly determined algorithms for the formation of a national identity, characteristic of previous historical epochs, are being changed for the principle of variability, choice, and construct of identity comes. Postmodern identification is seen as the ability of a person to be rooted in a dynamic and procedural globalized world.

Migration is investigated as a social phenomenon, its essential characteristics, nature and causes of migratory movements, features and distinctive features of modern forms of migration are disclosed. It is substantiated that global migratory processes, which determine the growth of sociocultural and ethnoconfessional diversity of societies, create a fundamentally new context for the formation of national identity both for the host countries and for the migrants. As a result of migratory flows, the level of homogeneity and complementarity of titular nations diminishes, their national integrity is eroded, national societies are fragmented into relatively closed ethno-cultural entities, and thus the structure and content of national identity are essentially changing.

It is proved that under the influence of massive migration flows, national-cultural communities are gaining more and more extraterritorial, transnational attributes, and ethnocultural and denominational heterogeneity is coming to change internal homogeneity. Many symbols of national identity are formed outside the traditional culture. It is stressed that the national identity is in crisis due to the fact

that social-structural, ethnic and confessional differences hinder the nation-wide unification and identification of people with a certain political system. It is noted that if in the XIX-XX centuries. the process of nation-building was dominated, the emergence of multiculturalism influenced not only to inhibition of this process, but also the strengthening of centripetal tendencies and led to the multi-nationalism of already formed nations.

In the context of global migration flows, the intercontinental and inter-civilizational nature of the migratory movements of migrants acquires multi-locality transnationality, which means they go beyond national-state communities. The multidimensional dimension of the identity of migrants is disclosed, the forms of their belonging (social, political, cultural, gender) to the national community are characterized through the provision of social, political, civil and cultural needs of the migrants. The factors influencing the formation of the identity of migrants connected with short-term or long-term stay in other countries, installations for permanent or temporary residence are investigated.

It analyses migration processes and socio-cultural changes that have taken place in the united Europe during the last decades, the relationship between migrants and refugees with the local population of European countries. It is stated that recently acquiring a vivid ethno-social and ethnopolitical character, migration makes adjustments to the lives of local societies, affects the policies pursued by sovereign states, and also changes the personal characteristics of those who are forced to move to other territories. It is noted that in contrast to the previous waves of emigration, modern migrants often do not try to fully integrate into society, learn the language of the country of residence, adopt established traditions, customs, way of life, culture in it. Communities of emigrant origin, promoting their policies through mass media, seek to create a variety of cultural ideologies and promote the politicization of ethno-cultural identities, which undermines the processes of consolidation of nations, enhances multinationalism in society.

The stages of the adaptation of migrants to the new environment and integration processes, the influence of Muslim emigrant communities on Western European

societies, and the integration policies of EU member states towards migrants and refugees are comprehended. It is argued that the policy of multiculturalism in Western European countries to eliminate discrimination against national and ethnic minorities does not bring the desired results. It not so much contributes to the integration of society, as it creates intercultural, interethnic barriers, deepens the process of fragmentation of nations into separate ethnic and cultural entities. It is substantiated that a more promising addition would be the addition of multicultural orientation to the neighborhood and coexistence of different ethnic groups and cultures by setting on their interaction, mutual influence and mutual enrichment.

The processes of adaptation and identification of migrants and refugees from Muslim countries in European societies are studied, the influence of migration on the mind of the autochthon population is analyzed. It is stated that the way of life of Muslim migrants is to a large extent contrary to the forms of spirituality and life that have arisen and established in European societies, that often leads to bursts of ethnic intolerance, the rejection of others, except for titles, religions or denominations, interregional conflicts of economic, linguistic and even historical character.

On the basis of the axiological approach, the principles of building by migrants of their identity in a multicultural society, as well as forms of extraction of the Other and possible ways of its integration into the society are described. It is proved that in today's world the identification marker of a migrant as the Other or the Alien is not only his racial, religious or national-cultural affiliation, but also the choice of the system of values that he professes. In the context of multiculturalism of modern societies, two asymmetric guides are analyzed in relation to the Other: tolerance and hate speech, the distinction and similarity of their nature.

The peculiarities of forming the national identity of the Turks in the era of globalization are considered, as well as the influence of Islam on identification practices, the relationship between modernization processes and cultural globalization with the policy of multiculturalism is analyzed. It is substantiated that migration is an important component of Turkey social life, which affects the formation of the identity of individuals, the state of social relations, the peculiarities of migration policy and

identity politics in Turkish society. The main features of Turkish migration, the mechanisms of the functioning of migratory processes and the peculiarities of their reproduction in Turkish society are determined, as well as the main components of the national identity of the Turks are described. The author analyzes the growing influence of Islam on the identification practices of Turkish citizens, as well as the fundamental principles of migration policy.

The main reasons for the migration of the Turks, which correspond to the models of attractiveness-repulsion, are described, and the way of living is the model of ethnic grouping. It is noted that Turkish migrants, while maintaining the foundations of their culture, combine both Turkish and Western European values. Assimilation is mainly cultural, not structural. In the context of adaptation to the Western European by Muslim society, attention was focused on Islamophobia, a complex of negative stereotypical representations with a weakened cognitive component and an enhanced affective component.

It has been proved that the lack of a single migration policy in Europe and in the world as a whole, the resistance of some governments and states to joint action on this issue and in this regard the awakening of "anti-migratory sentiment," promotes the idea that migrants are "alien" who bring possible threats - all this is causing public fears, strengthening migration control, and sometimes closing the borders of the state, creating a sense of threat from the side of the migrants.

It was emphasized that the crisis of the EU and European societies was aggravated, and the slogan "migratory crisis" enables the right-populist forces and movements to direct xenophobia, which is inherent in part of the population of European countries, in the direction of migrants and refugees, and their presence is used to incite hostility against "strangers" and manifestations of racism. The influence of unresolved problems in the field of migration of the past decades on the current migration situation in the EU countries is defined.

Keywords: migration, global migrations, migrants, migration policy, identity, national identity, identification, migration identity, migrant identity, integration, multiculturalism, United Europe, Turkish society.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Демір Г. Глобальні міграції та етнокультурна ідентичність турецьких мігрантів у контексті європейських реалій / Гьокхан Демір // Практична філософія. – 2015. – № 1 (55). – С. 21–28.

2. Демир Г. Глобализированный мир: культурное разнообразие, идентичность и диалог культур / Гёкхан Демир // Вестник Бурятского государственного университета. – Выпуск 14. Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2015. – С. 112–116.

3. Демір Г. Сучасні тенденції розвитку світових міграційних процесів / Гьокхан Демір // Українська полоністика. Філософські науки. – 2015. – Випуск 15. – С. 19–35.

4. Демір Г. Сучасні міграційні процеси: проблема адаптації та інтеграції мігрантів в об'єднаній Європі / Гьокхан Демір // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – Випуск 1 (82). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 35–44.

5. Демір Г. Глобальні міграційні процеси: політика визнання «Іншого» і проблема адаптації мігрантів / Гьокхан Демір // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Випуск 66. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – С. 170–182.

Публікації в інших виданнях:

6. Демір Г. Вплив міграції на національну ідентичність / Гьокхан Демір // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. Житомир, В-во ФОП Євенок О. О., 2014. – С. 145–149.

7. Демир Г. Права и реалии культурного разнообразия / Гёкхан Демир // Десяті юридичні читання "Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації" : Матеріали Міжнародної наукової конференції, 15–16 травня 2014 р., м. Київ. – К., 2014. – С. 55–58.

8. Демір Г. Глобальні міграції і проблема ідентифікації мігрантів: турецький контекст / Гьокхан Демір // Україна – Туреччина: історія, політика,

економіка, право, дипломатія, культура: Вид. друге, доповнене / В. І. Сергійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К. : Укр. письменник, 2015. – С. 507–519.

9. Демир Г. Культурное разнообразие современного мира и культурная идентичность / Гёкхан Демир // "Дні науки філософського факультету – 2015", Міжн. наук. конф. (2015; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2015", 21–22 квіт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Ч. 2. – С. 27–30.

10. Демір Г. Глобалізація та постмодерні пошуки національної ідентичності турків / Гьокхан Демір // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 14-15 травня 2015 р. – Видання спільного наукового товариства Scientific Publisher Житомир-Вінниця. 2015. – С. 287–289.

11. Демір Г. Глобальні міграції і проблема толерантності / Гьокхан Демір // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Міжнародна науково-теоретична конференція, 1–2 жовтня 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – С. 228–230.

12. Демір Г. Глобальні міграції і проблеми культурної ідентифікації мігрантів / Гьокхан Демір // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі : Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2015. – С. 142–146.

13. Демір Г. Глобальні міграційні процеси : реквієм по мультикультуралізму / Гьокхан Демір // "Дні науки філософського факультету – 2016", Міжн. наук. конф. (2016; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2016", 20-21 квіт. 2016 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. – Ч. 6. – С. 85–89.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	25
1.1. Національна ідентичність як об'єкт соціально- філософського аналізу.....	25
1.2. Методологія дослідження національної ідентичності	59
Висновки до розділу 1.....	80
Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	84
2.1. Сучасні міграційні процеси та їх вплив на національну ідентичність	84
2.2. Національна ідентифікація мігрантів у контексті європейських реалій	119
2.3. Політика визнання "Іншого" та ідентифікаційні практики мігрантів у полікультурному суспільстві.....	142
Висновки до розділу 2.....	159
Розділ 3. ВПЛИВ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТУРЕЦЬКОЇ НАЦІЇ	165
3.1. Постмодерні пошуки національної ідентичності в умовах полікультурності турецького суспільства	165
3.2. Етнокультурна ідентифікація турецьких мігрантів у сучасному європейському просторі.....	181
Висновки до розділу 3.....	194
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одним із визначальних чинників суспільних перетворень і розвитку регіонів світу, що проявився у другій половині XX – початку XXI ст., постала глобальна міграція, яка останнім часом набула масового характеру і фактично почала виходити за межі реальних можливостей її контролю з боку національних держав. Набуваючи яскраво вираженого етносоціального і етнополітичного характеру, глобальні міграційні процеси спричинили вихід суспільних та мікросоціальних відносин за межі національно-державних утворень, інтенсифікували зміни в етнонаціональному бутті людей, призвели до зменшення рівня гомогенності корінних націй. Як наслідок, світове співтовариство сьогодні перебуває в стані активізації процесів конструювання, зміни та реактуалізації ідентичностей, насамперед національної. Будучи складним, багатосистемним, поліфункціональним феноменом, національна ідентичність сьогодні змінюється як на рівні держав, так і на індивідуальному.

В умовах стрімких глобальних міграційних потоків, формування мультикультурного соціального простору страх втратити культуру, мову, самобутність, унікальність характерний практично для всіх народів; він проявляється і на рівні держав, які відстоюють свої національно-державні інтереси, національну ідентичність. Міграційні процеси змінюють й особистісні характеристики тих, хто змушений переселятися на інші території, а також вносять корективи в життя місцевих соціумів, що нерідко супроводжується протидією з їхнього боку, протестами окремих етнічних і соціальних спільнот у різних регіонах і країнах. Особливо гострою проблемою, яка виникає в процесі потоків міграцій-переміщень, є адаптація та ідентифікація мігрантів за умов міжцивілізаційного характеру переміщень.

Сучасні міграційні потоки впливають на особистісні відносини, міжнародні, національно-державні та регіональні процеси. На ідейному підґрунті глобальних міграційних процесів формуються політичні рухи й

партії, ідеологічні комплекси та платформи, програми діяльності міжнародних організацій, національних урядів і місцевих органів самоврядування, тому постала нагальна потреба в осмисленні цього явища.

У вирі світових міграційних потоків перебуває й Туреччина, у якій спостерігається зовнішня і внутрішня міграція, еміграція та імміграція, тимчасова трудова й етнічна, як на законних підставах, так і нелегальна. Зазначені процеси зумовлюють політичні, соціальні, економічні, соціокультурні, демографічні, релігійні та інші зміни у турецькому суспільстві.

Теоретичні засади вивчення феномену національної ідентичності закладено в працях Б. Андерсона, Е. Балібара, З. Баумана, У. Бека, Р. Брюейкера, І. Валлерстайна, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Е. Гелнера, Е. Гофмана, Е. Гідденса, Р. Дарендорфа, Е. Еріксона, А. Етціоні, М. Кастельса, Т. Лукмана, Н. Паніна, К. Помяна, Е. Райтнера, К. Рамфорда, П. Рікера, Р. Робертсона, Е. Сміта, Ч. Тейлора, Е. Хобсбаумана, К. Хюбнера, В. Хьосле та інших учених, в яких знайшли висвітлення різні експлікації феномену національної ідентичності за умов цивілізаційних зрушень та соціокультурної динаміки в добу глобалізації.

Аналіз проблем національної ідентифікації у контексті міграційних процесів і мультикультуралізму здійснено у працях С. Бенхабіб, М. Гібернау, У. Кимліка, В. Кімлічка, Ч. Кукатаса, В. Малахова, Б. Пареха, Л. Приса, Т. Саррацина, Г. Тернборна, Е. Чомера, Ч. Тейлора, М. Уолцера, Т. Файста, А. Янга та інших.

Помітний внесок в осмислення проблематики національної ідентичності, міграційних процесів та ідентифікаційних практик у добу глобалізації зробили й українські вчені, зокрема Л. Губерський, В. Воронкова, Т. Воропай, Б. Глотов, Я. Грицак, В. Євтух, А. Киридон, М. Козловець, Н. Костенко, В. Кремень, І. Кресіна, В. Крисаченко, В. Лях, Л. Нагорна, М. Обушний, С. Оксамитна, Н. Пелагеша, І. Передборська, А. Ручка, І. Прибиткова, Т. Рудницька, М. Рябчук, Л. Саракун, П. Сауха, В. Степаненко, М. Степико, В. Ткаченко, М. Тур, Н. Черниш, М. Шульга, Г. Яворська.

Крім того, у дисертаційній роботі широко залучені результати наукових напрацювань й турецьких дослідників, передусім Х. Гюлердже, С. Ердогана,

Е. Ерсанілі, Я. Калафата, Ю. Кочака, Р. Купмаса, А. Муаммера, М. Оздеміра, В. Озкана, Е. Терзі, Г. Хусейна, Т. Четіна, Я. Шона, К. Язара.

Утім, незважаючи на значний доробок, вплив глобальних міграційних процесів на формування національної ідентичності поки що не став предметом ґрунтовного соціально-філософського аналізу. Динамічний характер міграційних потоків сьогодення потребує постійного моніторингу тих змін, які відбуваються у механізмах та стратегіях національної ідентифікації.

Отже, актуальність досліджуваної проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість послугували підставою для визначення мети, предмета і завдань дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття : класичний і посткласичний дискурс" (НДР № 0111U000154).

Метою дисертаційної роботи є соціально-філософський аналіз національної ідентичності в контексті міграційних процесів у добу глобалізації.

Відповідно до мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- окреслити теоретико-методологічні засади дослідження феномену національної ідентичності;
- дослідити сутність національної ідентичності в сучасному філософському дискурсі;
- охарактеризувати чинники та механізми формування національної ідентичності в умовах глобальних міграційних процесів;
- проаналізувати особливості адаптації та ідентифікації мігрантів у західноєвропейських країнах;
- окреслити моделі та форми ідентифікаційних практик мігрантів у полікультурному суспільстві;
- розкрити смисли постмодерних пошуків національної ідентичності в умовах полікультурності турецького суспільства;
- дослідити етнокультурну ідентичність турецьких мігрантів у контексті сучасних європейських реалій.

Об'єкт дослідження – феномен національної ідентичності в добу глобалізації.

Предмет – особливості формування національної ідентичності в умовах сучасних міграційних процесів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у дисертаційній роботі здійснено комплексний соціально-філософський аналіз чинників та механізмів формування національної ідентичності у контексті глобальних міграційних процесів, проаналізовано ідентифікаційні практики мігрантів в умовах європейської соціокультурної реальності.

Отримані результати конкретизуються у таких теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

– обґрунтовано, що глобальні міграційні процеси зумовили виникнення транснаціонального соціального простору, посилили поліетнізацію, поліконфесіоналізацію та мультикультуризацію соціуму, відтак впливають на онтологічні засади національної ідентичності, розмивають її традиційні джерела, механізми формування якої набувають значної пластичності й поліваріативності. Національна ідентичність з необхідністю набуває ознак динамічності, незавершеності, контекстуальності, дедалі більше поступається ідентичностям субнаціональним, культурним і релігійним;

– доведено, що міграційні процеси формують у мігрантів мультилокальну транснаціональність, а їхня ідентичність перебуває в процесі становлення, переструктуризації, виникають нові й втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Загалом маємо справу з позбавленою чітких цілей і цінностей дифузною ідентичністю, основні засади якої значною мірою носять еkleктичний, мозаїчний характер. Ідентичність мігрантів постає як конгломерат ностальгічної попередньої ідентифікації, соціальної, регіональної, локальної, етнокультурної, релігійної ідентичностей;

– на основі звернення до культурно-історичного дискурсу розкрито вектори й суперечності формування національної ідентичності турецького суспільства у контексті міграційних процесів та ідеології неотюркизму з

урахуванням соціально-економічного та демографічного розвитку регіонів; охарактеризовано вплив ісламу на сучасні ідентифікаційні практики. Встановлено залежність розвитку національної ідентичності турків від співвідношення різних культурних традицій і цінностей, збереження національної самобутності в контексті посилення міграційних процесів, співвідношення національної єдності і мультикультуралізму, розбіжностей між глобальним і локальним в умовах глобалізації.

Отримали подальший розвиток:

– положення про те, що ідентифікаційні механізми мультикультуралізму містять не тільки внутрішній конфлікт, зумовлений бінарною опозицією усвідомлених та неусвідомлених мігрантами мотивів діяльності, а й призводять до формування особливих моделей інтеграції іммігрантів : геттоїзації, асиміляції і полікультурності. Мультикультурна міграційна політика у багатьох європейських державах призвела до формування закритих етнонаціональних груп, представники яких практично не інтегруються в європейський соціокультурний простір. Ситуація, що виникає між новими етнокультурними групами та національною більшістю є не просто конфліктом "більшості" та "меншини", а соціальним протистоянням етнічної спільноти, яка конституює себе на примордіальних засадах, суспільству, що існує на ліберальних принципах і піддається впливу індивідуалізму. На основі дослідження імміграційної політики західноєвропейських країн, політики натуралізації та політики у царинах освіти й культури, зазначено, що подвійне громадянство надає законності подвійним лояльностям та ідентичностям, що призводить до розриву зв'язку між громадянством і нацією, втрати національною ідентичністю своєї визначеності та винятковості. Розвиток міграційних процесів ставить під питання традиційні моделі адаптації – мультикультуралізм та асиміляцію і засвідчує нагальну потребу вироблення ефективної стратегії інтеграції іммігрантів за умови збереження культурної і національної ідентичності європейців;

– розуміння основних підходів до проблем соціальної та етнокультурної інтеграції іммігрантських спільнот в європейських країнах, осмислення проблеми "чужий / інший" у контексті мультикультурного середовища також форм

вилучення Іншого в приймаючих соціумах. Констатовано, що залучення мігрантів як Іншого відбувається передусім тоді, коли їх соціальні, політичні, культурні потреби забезпечено і вони мають змогу діяти в комунікативному просторі спільно з представниками більшості. Водночас рівність етнічних груп з автохтонним населенням у всіх сферах життя, право на культурний і конфесійний вибір не повинні суперечити принципам демократії, рівності прав, свободи і толерантності. Аргументовано, що мультикультурну орієнтацію на сусідство та співіснування різних етносів і культур доцільно доповнити установкою на їх взаємодію, взаємовплив та взаємозбагачення;

– аналіз особливостей адаптації та ідентифікації мігрантів і біженців з мусульманських країн в європейських суспільствах, їх впливу на настрої автохтонного населення. Доведено, що коли європейське суспільство зіштовхнулося з цілісною ієрархічністю і релігійною ідентичністю ортодоксальної мусульманської умми, воно почало втрачати власну соціокультурну ідентичність, насамперед національну. Зазначено, що міграційна криза, відсутність єдиної міграційної політики в Європі і в світі загалом посилюють антиміграційні настрої, прояви ксенофобії і расизму.

Уточнено:

– соціально-філософську інтерпретацію національної ідентичності як складного феномену, що поєднує політичні, соціальні, психологічні, етнічні, культурологічні та історичні аспекти, котрі означають зв'язки солідарності між членами національних спільнот, об'єднаних єдиною територією, мовою, культурою, пам'яттю, міфами та традиціями;

– теоретичні положення про визначальну роль феномену нації у становленні національної ідентичності, що є особливою соціальною спільнотою, у якій розгортається уся палітра зв'язків індивіда з суспільством; зазначено, що саме національна держава продовжує залишатися її несучою конструкцією. Національна ж ідентифікація мігрантів з певною соціальною спільнотою реалізується насамперед через інтеріоризацію норм, уявлень, цінностей, зразків поведінки, власної культури, які конкурують з національними традиціями.

Методи дослідження. Багатоаспектність, внутрішня суперечливість і мінливість феномену національної ідентичності зумовили методологічний плюралізм, застосування різноманітних методів і принципів. Використання методологічної стратегії, яка синтезує на засадах взаємодоповнення історико-філософський, діалектичний, феноменологічний і системний підходи, забезпечило осмислення сутності, структури й типології національної ідентичності, сприяло розкриттю її гносеологічного статусу і широкого спектру теоретико-методологічних модифікацій. Історико-філософський підхід уможливив комплексне дослідження національної ідентичності у контексті європейської філософської традиції, дозволив охарактеризувати геоісторичну динаміку міграційних процесів у глобалізованому світі. Структурно-функціональний підхід сприяв осмисленню структурних компонентів феноменів нації, національної ідентичності і міграції. Базовими принципами методології роботи є принципи об'єктивності, історизму, єдності теорії і практики, історичного та логічного, структурного та генетичного підходів.

Для дослідження основних моделей міграційної політики країн ЄС та інших країн світу застосовувався порівняльний метод. Метод статистичного аналізу використовувався для визначення масштабів міграції, окреслення регіонів, країн з найбільшими міграційними потоками. Біографічний метод дав змогу вивчити динаміку самоідентифікації мігрантів, уявлення про "іншого", про відносини між "меншістю" і "більшістю". У дисертації використано й метод бінарної опозиції "ми" – "вони". Важливу роль відіграв і метод деконструкції як основи аналізу робіт провідних дослідників ідентичності та включення смислів останньої у процес структурного осмислення сучасних глобальних міграційних процесів з акцентуванням на потребі залучення елементів такої мисленнєвої стратегії у вимірі трансформації національної ідентичності.

У дисертації використано також теоретико-методологічні напрацювання соціогуманітарних наук, зокрема соціології, політології, глобалістики, географії, демографії, психології, що дозволило охарактеризувати трансцендентальні засади національної ідентичності й свідомості та їх іманентні структури як такі, котрі

уможливлюють конституювання смислових векторів локальності й глобальності та їх продуктивного синтезу.

Теоретичне значення дисертації полягає в актуалізації та соціально-філософській концептуалізації національної ідентичності в умовах глобальних міграційних процесів. Дослідження поглиблює розуміння національної ідентичності, розкриває функціональні можливості самоідентифікації мігрантів у глобалізованому світі.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що основні її положення, ідеї та узагальнення можуть бути використані у сфері діяльності державних органів і громадських організацій для розробки заходів внутрішньої та зовнішньої міграційної політики щодо адаптації мігрантів, визначення їх ідентичності, а також у навчальному процесі: під час викладання курсів із соціальної філософії, глобалістики, соціальної психології, демографії, політології, етнології, соціології, теорії та історії міжнародних відносин, спеціальних курсів з соціології міграції, геополітики, міграціології; при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників, енциклопедичних та довідникових видань.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною авторською науковою працею. Висновки, узагальнення й положення новизни сформульовані здобувачем на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, ідеї та висновки дисертаційної роботи обговорено на методологічних семінарах і засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, висвітлено в доповідях на низці міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: V Всеукраїнській науково-теоретичній конференції молодих науковців "Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі" (Житомир, 2013); Міжнародній науковій конференції "Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації" (Київ, 2014); Міжнародній науковій конференції "США у трансформаціях сучасного світу: геополітичний вимір" (Київ, 2014); Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2014" (Київ, 2014); VII давньоруських

історико-філософських читаннях "Філософські ідеї в культурі Київської Русі" (Житомир, 2014); Міжнародній науковій конференції "Україна-Ватикан : християнство в контексті його включення в різноманіття сфер суспільного життя" (Київ, 2014); Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2015" (Київ, 2015); VIII Міжнародній науковій конференції "Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур" (Острог, 2015); III всеукраїнській науковій конференції "Філософія як культурна політика сучасності" (Острог, 2015); Всеукраїнській конференції з міжнародною участю "Модернізація соціогуманітарного простору : історичний досвід, виклики та перспективи" (Житомир, 2015); Міжнародній теоретичній конференції "Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності" (Житомир, 2015); Міжнародній конференції "Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі" (Житомир, 2015); Міжнародній науковій конференції "Діалог цивілізацій: виклики ХХІ ст." (Київ, 2016); Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2016" (Київ, 2016).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 13 публікаціях: 6 статтях, з яких 4 надруковано у фахових виданнях України, 1 – у науковому закордонному періодичному виданні, 1 – в монографії та 6 тезах доповідей, опублікованих у матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел та літератури (319 найменувань). Зміст роботи викладено на 186 сторінках основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Категорія "ідентичність" нині активно використовується практично всіма соціально-гуманітарними науками та охоплює широкий спектр різних за сутністю сфер буття і областей пізнання, а значення, які приписуються їй, вельми різняться і нерідко суперечать одне одному. Поряд з предметно-спеціалізованими тлумаченнями поняття "ідентичність" використовується і в таких тематичних поєднаннях, як "етнічна ідентичність", "національна ідентичність", "релігійна ідентичність", "культурна ідентичність", "європейська ідентичність" та ін., підкреслюючи універсально-предикативний характер цієї дефініції та вимагаючи її соціально-філософського осмислення, а отже, і виявлення її категоріальних ознак. Різноманітність форм існування феномена ідентичності спричиняє не тільки його багатофункціональність, а й створює концептуальну різноаспектність розуміння.

1.1. Національна ідентичність як об'єкт соціально-філософського аналізу

У теоретичному і практичному аспектах проблема ідентичності – одна з фундаментальних для соціально-філософської сфери пізнання. Соціальна природа людина передбачає, що вона прагне до включення у спільноту, соціум і разом з тим – до виокремлення із них як індивідуальності. Ідентичність є усвідомленням, відчуттям, переживанням своєї приналежності до різноманітних соціальних спільнот – таких, як сім'я, родина, мала група, професійна група, клас, територіальна громада, етнос, нація, народ, суспільно-громадський рух, держава, людство загалом [75; 115; 165].

У сукупності ідентичностей одне з чільних місць посідає національна ідентичність. Труднощі з визначенням національної ідентичності виникають не тільки через багатозначність поняття "ідентичність", а й через те, що внаслідок синтетичного характеру вона є предметом міждисциплінарних досліджень. Це призводить до накопичення значної кількості дефініцій. Відсутність цілісного визначення та чіткої концептуалізації національної ідентичності не дає можливості встановити критерії та умови їх застосування. Крім того багато дослідників використовують термін ідентичність, а також словосполучення для позначення її різновидів як щось апіорі зрозуміле, що не потребує жодних визначень. Однак, попри бажання деяких авторів відмовитися від використання категорії національна ідентичність, зробити її інструментом пояснення або "логікою відкриття" (за І. Лакатосом), вона залишається предметом інтенсивних досліджень [4; 30; 31; 42; 46; 48; 53; 55; 70; 75; 90; 95; 110; 129; 154; 249; 284].

Уперше проблема національної ідентичності стає об'єктом наукового дискурсу в XIX сторіччі. Це було пов'язано з тими процесами, які переживали Європа та Південна Америка, де виникли та ширилися рухи за звільнення від колоніальної залежності і з'явилися національні держави. Із середини 70-х років XX ст. концепція національної ідентичності (і тісно пов'язаної з нею етнічної) стала набувати все більшої ваги як відповідь на геополітичну ситуацію постколоніального світу та політичну активізацію національних рухів у промислово розвинених країнах.

Національна ідентичність у соціологічних, етнологічних та політологічних дискурсах інтерпретується як галузева (предметна) категорія, що застосовується для опису індивідів і спільнот як відносно стійких, тотожних самих собі цілісностей. Центральними поняттями у межах будь-якого теоретичного підходу до вивчення національної ідентичності є категорії "ідентичність" та "ідентифікація" (оскільки вони є родовими щодо понять "етнічна ідентичність", "національна ідентичність", "релігійна ідентичність" тощо), а також такі терміни, як "тотожність", "ототожнення", "самоототожнення", "нетотожність" тощо [115; 116, с. 43–53].

Часто цей емоційно-когнітивний процес ототожнення себе з іншим суб'єктом, групою, спільнотою, нацією, державою, є неусвідомлюваним, але він забезпечує взаємний зв'язок індивідів у соціальній групі, суспільстві, державі тощо. При цьому між суб'єктом та відображуваним об'єктом (групою, спільнотою, нацією тощо) встановлюються емоційні зв'язки, змістом яких є переживання власної тотожності з тим чи іншим об'єктом, а також включення у внутрішній світ конкретних (наприклад, національно-специфічних) норм, цінностей, мотивів, смислів, і прийняття їх як власні.

Історично поняття "ідентичність" (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) належить царині психології і соціології. У психології (ще з часів З. Фрейда) ідентичність трактують як одне з ключових предметних понять саме психологічної сфери пізнання, що відображає особливості психічного стану людини і вікові особливості розвитку психіки – "Я", "Его", "самість" [46, с. 165; 166, с. 344–349; 239]. Е. Еріксон, який увів у науковий дискурс термін "ідентичність", підкреслював принципову важливість для людини потреби у визнанні та приналежності. Ідентичність, за вченим, формує саморефлексивний зв'язок між внутрішнім і зовнішнім світом людини. Вона, з одного боку, репрезентує неповторне індивідуальне, а з другого, – соціально прийнятне [166, с. 348; 197, с. 217–236; 239].

Ідентичністю у соціології називають усвідомлення індивідом самого себе як особистості, яка відрізняється від інших людей. Відповідно, ідентифікація – процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою, що відбувається на основі засвоєння притаманних йому стандартів, цінностей, властивостей, соціальних установок і ролей [166, с. 344]. Значна увага осмисленню ідентичності надавалася у межах філософських "Я" концепцій З. Фрейда, Дж. Міда та К. Ясперса. Так, для опису механізму формування приязні відносно членів власної групи і неприязні до "чужих", З. Фрейд наприкінці XIX ст. вперше використав поняття "ідентифікація". У його розумінні поняття "чужого", або "іншого" як антиподу "свого" є ключовим для формування ідентичності [251, с. 7]. Ідентифікація – це ототожнення, уподібнення, співвіднесення індивіда чи

спільноти з кимось або чимось на основі певних ознак, властивостей, критеріїв тощо. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації (релігійної, етнічної, національної, регіональної, професійної, гендерної, цивілізаційної та інших), а розвиток ідентичності полягає у синтезі ідентифікацій.

Одним з усталених визначень ідентичності є розуміння останньої як самототожності об'єктів. За таким її трактуванням стоїть давня філософська традиція (передусім некласична) визнання більш фундаментального значення тотожності, ніж розрізнення, нетотожності, розходження. Ідентичність при цьому розумілася як безпосередня та самоочевидна даність, що виключає відмінність і зміну як причину розвитку. Відтак про національну ідентичність можна говорити як про певну усталеність мовних, етнічних, культурних, територіальних та інших визначень спільноти, її органічну цілісність і неповторність. Саме на цій теоретико-методологічній парадигмі вибудовуються всі примордіалістські й есенціалістські концепти нації та національної ідентичності. Крім того, в межах цієї парадигми досліджувалася ідентичність раси, антропологічного типу людини, гендеру, класу тощо[169, с. 174].

Між тим в історії філософії є й інше трактування ідентичності, засноване ще на поглядах Геракліта, який обґрунтовував мінливість і нетотожність буття. Ця традиція знайшла подальший розвиток у багатьох філософських системах, що ставлять під сумнів примат тотожності над відмінностями, розбіжностями. З цього погляду ідентичність розглядається не як незмінна реальність, а як проблемність, що постає як процес, вона доступна для пізнання та досягнення.

На відміну від "тотожності", що належить та апелює до минулого, ідентичність відкрита для майбутнього. Людина або спільність як цілісність існують лише як можливий проєкт, а не як певна даність, вони тільки задані, а не дані. Тому ідентичність постійно намагається "вислизнути" від опосередкування та не бажає бути віднайденою [169, с. 174–175]. Тобто дискурс ідентичності, в тому числі й національної, містить елементи не тільки ототожнення, а й розрізнення тих чи інших категорій (культурних, національних, політичних, релігійних тощо).

В умовах глобалізованого світу важко підтримувати переконання про існування гомогенної та незмінної ідентичності. Істотними рисами національної ідентичності є її динамічний і діалогічний характер. Тому філософська рефлексія проблеми ідентичності (а це насамперед праці західних дослідників другої половини ХХ ст. Ж.-М. Бенуа, М. Гайдеггера, Е. Еріксона, Ж. Лакана, К. Юнга), як і певне "позитивне переосмислення" радикальних ідей філософів-постмодерністів (Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ф. Гваттари, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко та інших) – це критика "картезіанського суб'єкта", нібито самодостатнього в аспекті безперервності та цілісності свого "*cogito ergo sum*".

Побіжно зазначимо, що ідентичність, по суті, стає значною філософською та науковою проблемою лише в ХХ ст., тоді, коли виникає сумнів у тому, що називають "єдністю самості". І метафора "смерть суб'єкта" має розумітися тільки як критика суб'єкта класичного мислення. Сьогодні як зарубіжні філософи (наприклад, Ф. Анкерсміт, Е. Балібар, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Р. Брубейкер, П. Бурдьє, І. Валлерстайн, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Н. Еліас, М. Заковоротна, М. Кастельс, Т. Лукман, В. Хесле, В. Ядов), так і вітчизняні (Б. Глотов, Л. Губерський, Т. Воропай, С. Куцепал, Н. Ковтун, М. Козловець, С. Кримський, Н. Паніна, Н. Пелагеша, М. Попович, Л. Саракун, П. Саух, М. Степико та інші) уже детально концептуалізували варіанти самовизначення суб'єкта в різних соціальних контекстах.

Таким чином, проблема ідентичності стала предметом теоретичного дискурсу в межах критики уявлень традиційної метафізики про те, що все ідентичне самому собі. Цей контекст аналізу ідентичності постав як проблема її криз, що аналізуються як необхідний етап розвитку і людини, і соціальних спільнот. Якби не було криз ідентичності, то не було б ні особистісного поступу індивідів, ні поступу спільнот, ні поступу суспільства загалом, який є подоланням старої ідентичності та набуттям нової. Кожна криза – це вичерпання потенцій розвитку попередньої якості та пошук і перехід до нової, розвиненішої та досконалішої. Тому національну ідентичність починають трактувати не як щось однозначно сформоване, а як "постійну щоденну роботу

з реалізації проекту або навіть кількох паралельних, інколи суперечливих проєктів власного життя" [42, с. 143].

Під національною ідентичністю розуміють індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державно-правовими інституціями, політичними й економічними інтересами; усвідомлення національною спільнотою своїх особливих рис, розуміння її членами свого призначення, цілей, ідеалів, потреб тощо [90, с. 57–89; 94; 95; 127; 129]. Здійснюючи процес національної ідентифікації, індивід ототожнює себе передусім з державою, яка розглядається ним як гарант збереження і примноження національних, духовних і матеріальних цінностей, як вища форма організації соціуму, що дозволяє зберегти якісну визначеність нації.

У процесі національної ідентифікації індивід бере на себе обов'язки громадянина держави, маніфестує своє схвалення або несхвалення типу державного устрою, який утвердився в суспільстві; заявляє про те, згоден чи не згоден він з історичним вибором, осмисленням людиною власної значущості й свого місця у світі [152, с. 51]. Національна ідентичність формується на основі відповідної національної парадигми, на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної та інших сфер. У її зміст входять усталені особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи, світогляд і національна самосвідомість, менталітет і національний характер, історична пам'ять, архетипи, національні традиції і стереотипи поведінки і т. ін., що становить колективне позасвідоме.

Органічною складовою фіксації та відтворення ідентичності будь-якої нації як соціокультурної та політичної спільноти є національно-державні символи та ідеали. Саме національна ідея як концептуальний вираз ментальності народу є узагальненням його національного буття, через неї відбувається осмислення навколишнього світу і визначення народом свого місця в ньому. Важливими складовими національної ідентичності є уявлення

про місце країни в світі, її культурно-цивілізаційну приналежність, національні інтереси, геополітичні пріоритети.

Національна ідентичність дає можливість раціонально обґрунтувати ідеали національної автаркії. У контексті політики вона становить опору для держави та її органів або їх політичних еквівалентів у бездержавних націях. Найочевиднішою політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних прав та обов'язків, які визначають цінності й характер нації та відображають її традиції, звичаї й обряди. Як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, національна ідентичність поєднується з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави [90, с. 87–89]. Отже, національна ідентичність ґрунтується на усвідомленні окремими індивідами і групами людей своєї належності до певної нації і в спільності більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй. Хоч усвідомлення формування нації може бути постійним тривалий час, однак елементи, на які спирається таке почуття, можуть варіюватися.

Поняття національної ідентичності передбачає і прояв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування національної спільноти. Наприклад, від ситуацій, у яких може перебувати та чи інша нація (сприятлива економічна або нестабільна політична ситуація, зовнішні загрози тощо). На колективне самоконструювання образу власної національної спільноти можуть впливати й поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи та стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між "нами" і "ними", "своїми" і "чужими".

Якщо під ідентичністю розуміти певну усталеність індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів, їх самототожність, то очевидно, що ядром ідентичності є не людські комунікації, а традиційна, національна культура, для якої розширення комунікацій,

формування мережевого суспільства є дуже складним випробуванням. Основним засобом збереження ідентичності є діалог і спадкоємність культур, а не тільки безособове спілкування індивідів. Щоправда, сьогодні така загальна відповідь уже не є вичерпною, оскільки сам діалог і спадкоємність культур ускладнюються у випадку кризи ідентичності чи швидких її змін, а також у ситуації плюралізації ідентичностей [169, с. 178].

Національна культура є способом конструювання значень, котрий впливає на націю, а також організовує її дії та ідеї. На думку С. Гола, "національні культури конструюють ідентичність, творячи сенс поняття нації, з якою її члени можуть себе ототожнювати" [251, с. 13]. Включаючи до складу культури мову, мистецтво, фольклор, літературу, філософію, релігію, звичаї, ритуали та символи, ми погоджуємося з Е. Геллнером, на думку якого неодмінною умовою народження нації є існування високої культури [37, с. 85–86]. Як колективна тожсамість національна ідентичність ґрунтується на принципі, що індивід засвоює істотні елементи національної культури, визнаючи їх за власні, ототожнюючись із ними. Відтак в індивіда виникає відчуття належності до спільноти (на засадах подібності).

Водночас індивід виробляє чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшість). Таке конструювання тожсамості має діалогічний характер, який зумовлює стосунки між індивідом і національною спільнотою, а також між націями. Проте не дає можливості з'ясувати, що саме визначає належність індивіда до нації – об'єктивні чи суб'єктивні критерії, тобто народження ("кров"), місце ("земля"), мова, культура чи радше національна свідомість індивіда [116, с. 51]. Слід також брати до уваги, що індивід зазвичай є членом більше ніж однієї інтерпретативної спільноти, тому процес конструювання його ідентичності полягає в прийнятті або відкиданні елементів ідентичності різних груп, до яких прагне долучитися індивід.

Поняття національної ідентичності постає ще й в історичному аспекті. По-перше, колективна тожсамість формується завдяки дискурсу у конкретній історичній ситуації, а за певних обставин може зазнавати ґрунтовної

трансформації. По-друге, пишучи історію, ми пояснюємо минуле, щоб ліпше зрозуміти сучасність. Відтак спостереження за змінами ідентичності дають змогу краще збагнути не так те, "звідки ми походимо" і "куди прямуємо", за формулою Дж. Фрідмана, як те, "ким ми стаємо" [47, с. 52].

Важлива роль у формуванні й підтриманні ідентичності націй належить національній стереотипізації. Стереотипи мають своє походження і певною мірою спрямовують індивідів до низки рис, що їх вважають за спільні для тих, хто належить до конкретної нації. Стереотипізація полягає в доборі, а часто й гіперболізації деяких характерних ознак представників певної нації. Скажімо, французи горді Просвітництвом та змінами, які породила революція 1789-1799 років. Греки пишаються своєю античною спадщиною в мистецтві та філософії, запровадженням демократії та Олімпійськими іграми.

Люди, що поділяють конкретну національну ідентичність, з різною силою покладаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю. Таку ідентичність приписують, як правило, громадянам тієї або іншої національної держави. Проте виразні національні ідентичності можуть бути спільними й для індивідів, належних до бездержавних націй, як-от Квебеку, Каталонії, Країни Басків і Шотландії. Колективні спогади про час, коли нація була незалежна, зазнавала утисків або досягла провідного становища у світі, мають тенденцію зміцнювати чуття спільної ідентичності серед тих, хто належить до нації, навіть якщо їй бракує власної держави.

Належність до національної спільноти може бути переосмислена, оскільки можуть змінитися територіальні межі нації. Таке трапляється, як правило, у результаті серйозних політичних колізій (наприклад, розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини). Як зазначав С. Гантінгтон, відчуття національної ідентичності може наростати або послаблюватися під впливом зовнішньої загрози, а ось сутність цієї ідентичності підвладна ваганням значно менше; вона формується набагато повільніше за характерні особливості того чи іншого народу, складається з багатьох соціальних, економічних і політичних трендів, що часто конфліктують між собою [189, с. 43–48].

Національна ідентичність (як і будь-яка інша) містить три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний. Когнітивний компонент є набором об'єктивних і стійких ознак, з якими ототожнює себе індивід і спільнота; це процес і результат самокатегоризації розуміння людиною себе в термінах співвіднесення з певною національною групою. Емоційно-афективний компонент постає суб'єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного. Йдеться про певний набір емоцій щодо своєї національної спільноти. Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент становить основу для соціально-політичної мобілізації населення й колективної діяльності. Він проявляється у різних формах: від готовності поділяти прийняті в суспільстві практики до зобов'язань здійснювати вчинки з урахуванням цінностей, які продукує ця спільнота.

Саме інструментальний компонент національної ідентичності, розвиток якого стає можливим тільки на основі двох перших, формує політичну культуру певної нації-держави. Через культурні символи і значення він суттєво впливає на суспільну організацію колективностей, створює механізм підтримання національної тожсамості і перебуває у зв'язку з уявленнями про межі суспільних груп, підлягає постійній інтерпретації в процесі надання, підтримання й зміни значень культурних символів, які впливають на уявлення про самого себе, свою спільноту та інших [160]. Структура будь-якої національної ідентичності, як зазначав ще на початку 90-х рр. XX ст. Е. Сміт, містить вищезначені елементи, але різною мірою і в різних формах. В одних випадках домінуючими є одні компоненти, в інших – переважають другі [160, с. 22–23; 161, с. 40–57]. Шляхи концептуалізації національної ідентичності викликають великий інтерес у науковців.

Так, професор Варшавського університету О. Гнатюк визначає національну ідентичність як "комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцентацією політичних прагнень певної політичної групи або акцентацією держави" [47, с. 56]. На думку американської дослідниці

Л. Грінфелд, національна ідентичність в її сучасному розумінні є «ідентичністю, яка полягає в належності до "народу", найважливішою ознакою якого є те, що його визначають як "націю"». Вона називає п'ять найважливіших ідентитатів нації та національної ідентичності: по-перше, людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного співвітчизниками й прагнуть продовжувати спільне співіснування; по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; по-третє, спільні дії, тобто дієва ідентичність; по-четверте, постійне проживання в одній країні; по-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям "національний характер" і формують загальнонародну культуру [281, с. 34–36].

Іспанська дослідниця М. Гібернау визначальними критеріями, основоположними елементами національної ідентичності вважає неперервність у часі й диференціацію від інших. Неперервність походить від уявлення про націю як історично закорінену сутність, спроектовану в майбутнє. Індивіди сприймають цю неперервність завдяки низці відчуттів, які поширюються в часі й об'єднані спільним значенням, що його здатні зрозуміти тільки "свої". Диференціація є наслідком усвідомлення формування окремої громади, що має спільну культуру, минуле, символи і традиції, пов'язані з якоюсь обмеженою територією. Неперервність та диференціація від інших ведуть до відмінності між членами громади (тими, хто належить до неї) і "чужинцями", "рештою", а інколи й "ворогами" [55, с. 19–20].

Розглядаючи націю як групу людей, які усвідомлюють, що вони формують національну спільноту, мають спільну культуру, пов'язані з чітко позначеною територією, мають спільне минуле і спільний проект на майбутнє, М. Гібернау констатує, що національна ідентичність має п'ять вимірів: психологічний, культурний, територіальний, історичний, політичний [55, с. 21–38]. Психологічний вимір національної ідентичності виникає з усвідомлення, що існує сформована група, заснована на "відчутті" близькості, яка об'єднує тих, хто належить до цієї нації.

Спільна національна ідентичність породжує емоційний зв'язок серед людей, належних до цієї нації, і цей зв'язок за своєю суттю скоріше психологічний, а не раціональний. Сила емоцій бере гору над розумом, бо саме завдяки сентиментальній ідентифікації з нацією індивіди трансцендують своє нескінченне і, принаймні для декого, позбавлене сенсу життя. Їхні зусилля та жертви стають вирішальними, навіть героїчними, і переконаність, що вони посприяли вищій меті – збереженню та утвердженню нації, – збільшує чуття власної гідності індивідів, а також підносить їхній образ в уяві та пам'яті людей, належних до однієї з ними національної групи.

Культурний вимір національної ідентичності виражається в тому, що спільна культура сприяє створенню зв'язків солідарності серед членів певної спільноти, даючи їм змогу визнавати одне одного як належних до однієї нації та уявляти собі, що їхня спільнота окрема від інших і відрізняється від них. Цінності, погляди, звичаї, традиції, ритуали, мови і практики передаються новим членам, які засвоюють культуру конкретної нації. Завдяки традиціям, символізму та ритуалам еліти і маси об'єднуються як члени єдиної нації. Особлива роль у зміцненні національної ідентичності належить мові, сила якої походить від її здатності створювати єдині поля обміну та комунікації.

Історичний вимір національної ідентичності забезпечує членів нації колективною пам'яттю, наповненою трансцендальними моментами в житті спільноти. Члени нації схильні відчувати гордість за своє давнє коріння і загалом інтерпретують його як ознаку стійкості, сили і навіть вищості у порівнянні з іншими націями, неспроможними засвідчити своє багате минуле. Чуття нерозривності з минулим і проекція в майбутнє поєднують належних до однієї нації людей.

Політичний вимір національної ідентичності походить від її зв'язку з національною державою, що виникла за новітньої доби. Від моменту свого заснування національна держава обирала і нав'язувала всім культуру і мову домінантної групи в межах своєї території й прагнула створити єдину націю з різних націй або частин націй. Політичний аспект національної ідентичності

зосереджується на тих діях національної держави, які мають будувати консолідоване суспільство завдяки низці стратегій, призначених створювати культурно і мовно однорідних громадян.

Територіальний вимір національної тожсамості полягає в тому, що нації демаркують історичну територію, на якій розміщуються спільноти у часі й просторі, визначають певний соціальний простір, у якому їхні члени мають жити і працювати. Ці критерії забезпечують процеси ідентифікації "святими місцями", об'єктами духовного та історичного поклоніння, які розкривають неповторність "духовної географії" тієї чи іншої нації. З погляду економіки нації гарантують здобуття контролю над територіальними ресурсами, зокрема й людськими, визначаючи членство та внутрішньо кордонні ресурси [55, с. 21–38].

Атрибут "національна" має громадянський і політичний зміст, тобто охоплює всіх громадян країни. При цьому країна розуміється як політично суверенний простір, мешканців якого об'єднує згода на окремішне територіальне існування і порозуміння щодо визначальних суспільних цінностей – громадянських прав (індивідуальних і колективних) та культурної самосвідомості (ідентичності) [169, с. 177].

Нерідко у літературі національна ідентичність ототожнюється з політичною чи культурною, а найчастіше – з близькою до неї за змістом етнічною. З цього приводу Л. Нагорна слушно зазначає, що у національній ідентичності є як власна політична, так і власна культурна компонента. Тому недооцінка самотійного значення політичної чи культурної ідентичності – означає примітивізацію процесу пізнання логіки суспільного розвитку [127, с. 19]. При використанні поняття "культурно-національна ідентичність" акцент робиться саме на культурну складову національної ідентичності, а поняття "громадянська національна ідентичність" орієнтується, передусім, на політичний компонент.

Постаючи синкретичним феноменом, національна ідентичність містить у собі певні елементи й етнокультурної ідентичності (виникають унаслідок дії етнокультурних чинників, сформованих протягом тривалого часу: історична

пам'ять, культура, мова, релігія), і громадянської (ґрунтується на домовленостях щодо норм соціально-політичного співіснування) [115, с. 80–101; 127, с. 177; 251, с. 1–3]. За своїм змістом національна ідентичність є сферою ідей, цінностей і смислів культури, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни.

Національна ідентичність тісно пов'язана з культурною ідентичністю. Культурна ідентичність – суттєвий показник особистісного розвитку. Наскільки точно ідентифікує себе людина з культурою соціуму, де розгортається її діяльність, наскільки глибоко розвинене у неї особистісне начало, настільки чіткіше й послідовніше вона вибудовує систему своїх взаємовідносин з іншими людьми та світом загалом. Втрата уявлень про культурну ідентичність веде до того, що людина втрачає відчуття гармонії, впорядкованості універсуму. У цій ситуації світ починає сприйматися нею як чужий, з потенційними загрозами і насильством, яке може бути застосоване і до неї самої. Втрата культурної ідентичності проявляється у таких явищах, як відчуження людини від самої себе, інших людей і спільнот, суспільства загалом, в деперсоналізації, у рольових конфліктах, у девіантній поведінці.

Подібні стани можуть бути охарактеризовані як криза культурної ідентичності. Остання виникає як завершення процесу культурної ідентифікації, який починається в ранньому дитинстві й триває все життя. Якщо процес культурної ідентифікації з тих чи інших причин не відбувається, то це призводить до мутаційних змін у соціокультурній системі, до виникнення соціального типу особистості, яка не відчуває тісного зв'язку з країною, нацією та її культурою [196, с. 26]. Коли завершується процес ідентифікації за ознаками національної та культурної приналежності, виникає національно-культурна ідентичність суб'єкта. Процес подібної ідентифікації складний. Відчуття себе частиною нації і носієм цінностей національної культури є досить суперечливоим і породжує глибокі особистісні конфлікти, які іноді обертаються справжніми "розломами" в людській душі. Індивід може жити в певній країні, але відчувати себе громадянином світу, бути носієм

космополітичного світогляду.

У сучасному розумінні національної ідентичності не можна не враховувати теоретичних уявлень про націю, її виникнення і розвиток. Загалом науковці виокремлюють три основні методологічні підходи до трактування поняття "нація": примордіалістський, есенціалістський і конструктивістський. Представники примордіалістського підходу розглядають націю як об'єктивну реальність, вищий етап розвитку етносу. Вони виходять з того, що націю можна ідентифікувати на основі певних об'єктивних ознак (територія, економічне життя, мова, національний характер, культура тощо), які не залежать від суб'єктивних поглядів її представників. Тобто основні риси нації визначені наперед, є незмінними і традиційними. Тут має місце біологічний (спорідненість як основа соціальності), культурний (вродженість і природність конкретної культури) або релігійний (концепція "обраного народу") примордіалізм.

Позицію прихильників есенціалістського підходу можна сформулювати наступним чином: нація не є давньою й одвічною природною даністю; національна ідентичність виникла в процесі формування нації внаслідок економічних змін, промислової революції, утворення сучасних бюрократичних держав, становлення системи загальної стандартизованої освіти, розвитку засобів масової інформації, сучасних форм комунікації. Основний принцип есенціалізму, який досить близький до примордіалізму, полягає у твердженні про первісне існування певної сутності (есенції), скажімо, долі, призначення, істини, які й визначають конкретну ідентичність. Ці сутності незмінні, вічні й неминущі [див. : 2; 4; 18, с. 83–92; 37; 160; 169, с. 9–50].

Якщо примордіалізм і есенціалізм ґрунтуються на ідеях первісності, об'єктивності існування нації, то конструктивізм робить акцент на "штучності" нації, звертає увагу на суб'єктивні чинники її виникнення. У межах конструктивістської парадигми нація розглядається як соціальна конструкція, яка не має "реального" історичного або культурного коріння. Так, американський вчений Б. Андерсон вважає, що нація як політичний і культурний артефакт є "уявною спільнотою". Звісно, це не означає, що вона

нереальна, фіктивна і така, що існує "тільки в головах". На думку вченого, "вона уявна тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності" [2, с. 22]. Спільноти взагалі, стверджує дослідник, "потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення" [2, с. 23]. Тобто, одні члени якоїсь національної спільноти можуть ніколи не бачити інших її членів, навіть не підозрювати про їхнє існування, але підтримувати з ними уявний зв'язок. Головне тут – це спосіб або манера цього уявлення. Тому запитання про те, що таке нація, замінюється запитанням про те, що мають на увазі люди, коли висловлюють національні настанови чи почуття [2, с. 23–24].

Методологічний підхід, коли нація "винаходиться" або "конструюється", йде від історично-детермінованої і примордіалістської інтерпретації нації. Тому закономірно, що існує й критика цієї теорії. Зокрема, О. Мотиль констатує: "Теоретична обмеженість цього поняття... є очевидною. Переконавання, ніби зусиль уяви досить для перетворення спільноти на націю, є в найліпшому разі величезною переоцінкою можливостей уяви творити реальні речі" [28]. У такому контексті уявна спільнота може порівнюватись з віртуальною спільнотою в Інтернеті. У той же час, нація завжди територіально визначена (навіть якщо її межі еластичні або розмиті), суверенна (має державу і незалежність) і виражається у почутті спільної солідарності.

Перспективним, на наш погляд, є не поділ існуючих підходів до визначення нації, а розгляд їх у єдності, не заперечуючи при цьому наявності національної свідомості як необхідної умови національної тожсамості. Нація складається насамперед зі свідомого співвіднесення з нею реальних індивідів, у результаті чого виявляється ставлення до національного й інонаціонального загалом, самосвідомість, почуття і переживання. Про національну приналежність судять за національно-державними, культурними атрибутами, за об'єктивною символікою, яка визначає певну цілісність (культурну,

територіальну, господарську), за свідомою ідентифікацією індивідів, за їх суб'єктивним ставленням, ціннісними орієнтаціями [18, с. 83–92].

Виходячи з вищезазначеного, націю можна визначити як соціальну спільність, що ґрунтується на духовно-психологічній, історико-культурній, територіально-господарській єдності. Лише зовнішні символи спільноти (географія, господарство, історія) не розкривають повною мірою внутрішній, екзистенціальний сенс буття нації. Це тільки об'єктивні сторони її життя, які повинні усвідомлюватися, бути покладені в основу ціннісних поглядів, традицій, переживань. Без такого виявлення національної самосвідомості спільнота не постане активним суб'єктом історичного процесу. Тому у визначенні нації необхідно підкреслювати не лише її об'єктивні засади, а й те, які відображення вони отримали в національній свідомості, ціннісних орієнтаціях, традиціях, котрі власне й об'єднують національний організм у цілісність, формують почуття ідентичності. У зв'язку з цим, Е. Хобсбаум слушно зазначає, що за концептуальної та історичної багатозначності поняття нація служило інструментом відбору – тим, що об'єднує в спільноту людей і відрізняє їх від інших [191, с. 43]. Така функціональна інтерпретація нації як механізму соціально-політичної класифікації та ідентифікації дуже дотична до поняття "національна ідентичність".

Отже, національна ідентичність передбачає існування певної національної спільноти, яка, за визначенням британського вченого Е. Сміта, "має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку й єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів" [162, с. 23]. Зазначені об'єктивні передумови й риси національної спільноти є найголовнішими ознаками й національної ідентичності. Вона за своєю суттю також є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось одного елементу. Більше того, національна тожсамість володіє своєрідним синтезом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що відрізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут

набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного "Ми".

За Е. Смітом, існує дві моделі нації – "громадянська" та "етнічна". Відповідно до "громадянської" моделі національна спільнота є водночас і політичною, оскільки охоплює систему спільних політичних, юридичних та інших інститутів, які покликані згуртовувати її, а також гарантувати громадянські, політичні, соціоекономічні та культурні права, свободи й обов'язки членів спільноти. Разом із тим, ця модель тісно пов'язана з просторовим, територіальним уявленням нації. Тобто національна спільнота повинна мати визначений соціальний простір, компактну, чітко обмежену територію, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують належність.

Важлива роль у відстоюванні інтересів нації, захисті її суверенітету, національної території належить державі. Тому створення націй-держав (національних держав) було завжди заповітною мрією й головною політичною метою багатьох народів світу [162, с. 25]. Як спільнота нація потребує й певної системи цінностей і традицій – спільних якщо не для всіх її членів, то для більшості. Нація не тільки політична, а й культурна спільнота, члени якої об'єднані чи згуртовані на основі спільної історичної пам'яті, певних міфів, символів і традицій.

Цінними є також спостереження Е. Сміта щодо етнічної основи національної тожсамості. Розмірковуючи над історичними та символіко-культурними атрибутами етнічної ідентичності, вчений виокремлює такі основні атрибути етнічної спільноти: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним "рідним краєм"; 6) почуття солідарності в значної частини населення" [162, с. 30]. При цьому для Е. Сміта важливим є передусім культурний та історичний зміст перелічених атрибутів. Вирішального значення він надає міфу про спільних предків. Прикметним є те, що спільна історична пам'ять може набувати форми міфу. Прив'язаність до певних територій або місцевостей у їхніх межах теж

може набувати міфічного й суб'єктивного характеру. Вчений зазначає: "Для етнічної ідентифікації більше важать прив'язаність та асоціації, ніж життя на певній землі або володіння нею. Це місце часто виступає як священна земля, земля наших предків, наших законодавців, наших королів і мудреців, поетів і священиків – усе це перетворює той край на нашу батьківщину" [162, с. 31–32].

Більшість представників модерністської школи погоджуються з тим, що перші нації виникли наприкінці XVIII ст. і поширилися у Європі в результаті соціально-економічної, насамперед розвиток капіталізму, мілітарно-адміністративної і культурно-просвітницької революцій [45, с. 149]. У тогочасній Західній Європі вже існували держави, відтак мешканці яких, незважаючи на етнічне походження, стали "громадянами", тобто формували громадянську націю. У Східній же Європі багато народів перебувало у складі різних імперій, тому нація створювалася дещо по-іншому: відчуття спільного етнічного походження стало ключовим фактором для визначення членства спільноти, яка себе вважала нацією. Так сформувалося етнічне, більш ексклюзивне уявлення про націю. Більшість з таких "етнічних" націй отримали свою власну державу внаслідок першої світової війни наприкінці XX ст. [42, с. 6]. Отже, нація – результат консолідації різних субетнічних груп, що проживають на певній території, навколо певного, як правило, найчисельнішого етносу, наслідок усвідомлення економічного, політичного, а іноді й військового конституювання у світі соціальних взаємозв'язків з іншими народами, конститування своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському. Різноманітні аспекти нації як соціоцивілізаційного утворення формують неповторний спосіб її буття.

В окремих публікаціях поділ націй на "політичні" й "етнічні" пов'язаний з існуванням у деяких країнах моноетнічних націй або так званих титульних етносів у поліетнічному суспільстві, тоді як в інших країнах ні перших, ні других немає. Титульний етнос дає своє ім'я країні, геополітичній площині та державі. Однак його статус у поліетнічному суспільстві не фатальний, роль історією навечно не фіксується, а ситуативно передається від одного народу до іншого [177, с. 251–252]. У зазначеному теоретичному контексті варто

наголосити на потребі переосмислення самого феномену нації, котрий у попередній літературі досить часто розуміється здебільшого як архаїзм і асоціюється із суто історичною духовною спадщиною або ментальністю того чи іншого народу.

Сучасні мислителі пропонують вже дещо інше тлумачення цього феномену. Так, у термінології Елвіна Тоффлера, нація як феномен "другої хвилі", тобто як єдина інтегрована політична влада, поступово втрачає домінуючу позицію і переживає суттєві трансформаційні процеси в умовах інформаційної доби. Дослідник наполягає, що "новітня нація – це сплав двох складових: уніфікованої політичної системи та уніфікованої економіки" [174, с. 78]. Відповідно, у сучасному розумінні нації домінуючим стає саме економічний аспект, на противагу суто політичному. За Е. Тоффлером, навіть потужна уніфікована політична система, якщо вона спирається на слабкий конгломерат економік, не може претендувати на статус новітньої нації.

У цьому контексті українська дослідниця Т. Глушко пропонує позиціонувати націю не лише як уявну політичну спільноту, як це робить Б. Андерсон, а, перш за все, як "уявну" економічну спільноту, як єдиний господарський простір, що становить основу національної ідентичності суб'єктів господарювання [45, с. 78]. У формуванні феномена нації в її класичному розумінні, на думку науковця, відіграє ще і той чинник, що саме в епоху Нового часу виникає економічна наука.

Зазначимо, що останнім часом під впливом інтеграційних процесів у Європі деякими західними вченими (Ю. Габермас, Ч. Тейлор, К. Хюбнер та ін.) висувається ідея про появу націй нового типу, а саме "мультикультурних" націй, зокрема європейської. Започаткував таку концепцію іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, який стверджував, що у XX ст. з'являється нове завдання: об'єднання з іншими народами, розуміння того, що їхні інтереси і мораль близькі до власних інтересів і що разом можна протистояти віддаленим народам. Ідея національного об'єднання може стати загальноєвропейською ідеєю. Лише спільне вирішення завдання зі створення великої континентальної

нації може примусити знову забитися слабкий пульс європейського життя [140; 146; 158; 243; 244; 267; 271; 276].

Національна ідентичність не є наслідком розвитку лише етнічних спільнот, оскільки перестає бути назавжди фіксованою реальністю. Вона має власні засади в конструюванні індивідом своєї тотожності з певною етнічною спільнотою, способом життя, цінностями. Жодна із сучасних націй на момент свого виникнення не володіла усталеністю культурних ознак – мовою, спільними традиціями, звичаями тощо. Спільним тут є політична ідентифікація громадян суверенної держави [169, с. 177]. Можна стверджувати, що етнічна ідентичність є психологічною основою етнополітичної мобілізації, яка розглядається як здатність і готовність людей об'єднуватися на основі етнічних ознак для групових дій щодо реалізації національних інтересів.

Отже, етнічна та національна ідентичність мають різні ступені стабільності. Етнічна ідентичність індивідів задається їх походженням, належністю до певної спільноти і є даністю, яку вони не завжди можуть змінити. Вибір національної ідентичності зумовлений політичними, економічними, соціальними й історичними чинниками, що робить її значною мірою ситуативною та динамічною, непостійною. Якщо етнічна ідентичність характеризується ознаками стабільності, оскільки вона заснована на спільності культури та походження, які є постійними та незмінними, то колективні ідентичності, навпаки, не є вродженими (іманентно притаманними індивіду) феноменами. Останні можуть формуватися, змінюватися та зникати під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників. Особливо це стосується епохи глобалізації.

Входження держав до складу наднаціональних утворень супроводжується поступовою зміною структури та ієрархії колективних ідентичностей, корекцією ціннісних і світоглядних установок людей, зміною знакових і смислових систем, зрушеннями на осі координат "свій – чужий – співвітчизник – брат" тощо [169, с. 177–178]. За допомогою етнічної

ідентичності людина визначає своє місце у поліетнічному суспільстві та засвоює способи поведінки всередині і поза межами своєї групи.

Етнос для індивіда є надійною спільністю, яка може забезпечити йому необхідну безпеку і підтримку. Коли виникає потреба позбутися відчуття дисгармонії, відчутти себе частиною цілого, більшість людей шукають підтримку в індивідів, які належать до тієї ж етнічної групи. Тому етнічну ідентичність не слід ототожнювати з національною. Як правило, риси етнічної ідентичності відрізняються більшою стабільністю і не змінюються століттями [46, с. 396]. Етнічна ідентифікація відбувається тоді, коли індивід, образно кажучи, "наповнюється соками народної мудрості", коли міфи, перекази, казки, створені безіменними представниками даного етносу, стають елементами його духовної культури. Їх сукупність пов'язує членів цієї етнічної групи і слугує основою її відмінності від інших етнічних груп. У цьому контексті розрізняють етнічну самосвідомість особистості і самосвідомість етнічної спільності. Друга на відміну від першої існує не тільки на рівні індивіда, а й надіндивідуально, у тому числі, в об'єктивованих масових формах суспільної свідомості (у мові, народній творчості, літературі, нормах моралі і т. п.). Саме "внутрішня правда" тієї етнічної спільноти, до якої причетні індивіди будь-якого суспільства, визначає їхнє ставлення до світу, ідентифікує їх у мовному, культурному, релігійному тощо аспектах.

Етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільністю, а й оцінка значущості членства в ній. Зазначимо, що в умовах поліетнічного середовища при переорієнтації особистості на цінності іншої національної культури часто буває майже неможливим визначити етнічну приналежність. Крім того, у членів однієї етнічної спільноти за однакової етнічної ідентичності можуть бути різні національні ідентичності [70, с. 85–86].

У сучасних дослідженнях вводиться в обіг й поняття культурної ідентичності, яке інколи трактується значно ширше, ніж поняття національної. Зокрема, С. Гантінгтон зазначає: "У світі після холодної війни велику роль відіграють такі знамена та інші символи культурної ідентичності, як хрести,

півмісяці і навіть покрови голови; культурна ідентичність має для більшості людей велике значення. Люди відкривають сьогодні нову, але часто, власне кажучи, стару ідентичність і марширують за новими, але часто старими прапорами, змагаючись з новими, але часто, власне кажучи, старими ворогами" [250, с. 18]. Автор стверджує, що сьогодні вельми важливою є диференціація народів саме за культурними критеріями: «...після "холодної війни" найважливіші відмінності між народами не є більше ідеологічного, політичного або економічного порядку. Вони перебувають у культурній площині.

Народи і нації намагаються сьогодні відповісти на елементарне запитання, яке може стояти перед людьми: хто ми є? І вони відповідають на це запитання традиційним способом, яким завжди на нього відповідали: через звернення до речей, які для них найважливіші. Люди визначають себе через походження, релігію, мову, історію, цінності, звичаї і звички, інституції. Вони ідентифікують себе з культурними групами: родами, етнічними утвореннями, релігійними общинами, націями і, на найвищому рівні, з цивілізаціями. Люди використовують політику не тільки для того, щоб відстоювати свої інтереси, а й для того, щоби визначити свою ідентичність. Ми знаємо, хто "ми" є і скільки нас, і що відрізняє "нас" від "них" – від тих, хто не "ми" [189, с. 29–30]. Культурна ідентичність входить у поняття колективної тожсамості, однак є поняттям відмінним від етнічної, релігійної чи національної тожсамості; частково вона збігається з кожним із цих понять, але в жодному разі не вповні. Може існувати культурна ідентичність і без чуття національної спільноти. Так відбувається тоді, коли певну групу людей об'єднують релігія, традиції та мова, але в них нема чуття належності до національної спільноти. Поняття культурної тожсамості не можна замінити поняттям етнічної тожсамості.

Саме культурна ідентичність поза національною, на думку Е. Гелнера, властива аграрним суспільствам. У такому разі існує щонайбільше усвідомлення належності до політичної спільноти, але без її явної інтерпретації (втім, це етап, який не обов'язково має завершитися формуванням національної ідентичності). Крім того, в членів однієї етнічної спільноти – за однакової

культурної ідентичності – можуть бути різні національні ідентичності, і яскраво це демонструють факти різних національних ідентичностей у членів однієї й тієї самої родини. Іншими прикладами є каталонці, частина з яких визначають себе як окрему націю, а інші визнають себе за іспанців, чи корсіанці (деякі вважають себе корсіканцями, інші – французами [37, с. 52–53]. . Про національну тожсамість доречно говорити й тоді, коли зникає мова або інша важлива складова культурної тожсамості. Наприклад, більшість ірландців не знають ірландської мови. Таке явище поширюється й серед українців: російсько- (польсько-, англійсько-) мовний українець може мати сильне чуття національної належності, але не знати мови й не бути членом культурної спільноти (скажімо, не знати української літератури, історії свого народу, сповідувати не православну, а іншу віру тощо).

Індивід здатний культивувати чуття національної ідентичності навіть за браком культурних зв'язків: таке трапляється, зокрема, серед емігрантів. Часто чуття колективної спільноти може домінувати над національними тожсамостями. Наприклад, регіональні спільноти на прикордонних землях: українсько-російська, польсько-білоруська чи в минулому польсько-українська. Іноді чуття колективної спільноти постає зверхнім щодо національної ідентичності, наприклад, чуття належності до європейської спільноти і культури, європейської ідентичності [47, с. 53].

Постає запитання : чи є культурна самототожність спільноти етапом, що передуює творенню національної самототожності? На поставлене питання можна було б відповісти ствердно, прийнявши відому класифікацію чеського історика і політолога М. Гроха, згідно з якою творення нації проходить три етапи:

– "академічний", дослідницький, коли певна етнічна спільнота виокремлюється як об'єкт суто наукового інтересу;

– "культурний", просвітницько-патріотичний, коли національна свідомість як усвідомлення своєї окремішності вноситься інтелігенцією вглиб етнічного масиву (через постановня національної школи, преси і т. ін.);

– "політичний" етап, коли культурні гасла вже перетворюють на політичні вимоги і розгортається масовий рух за політичне самовизначення, що ставить собі за мету політичну автономію [256, с. 101–115]. Зазначимо, що виокремлені в М. Гроха етапи нерідко злиті й нерозривно пов'язані. Відтак творення нації у сучасному розумінні, за М. Грохом, передбачає виконання як мінімум трьох завдань: 1) розвиток національної культури, заснованої на місцевій мові, використання її в освіті, управлінні та економічному житті; 2) набуття громадянських прав і політичного самоуправління за умови досягнення автономії чи повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизує всю етнічну групу – освічену еліту, клас чиновників і підприємців, вільних селян й організованих робітників [102, с. 267]. У суто традиційному розумінні культурна ідентичність полягала б в ототожнюванні індивіда з цінностями та моделями, усталеними в певній системі культури виокремленої спільноти (наприклад, каталонців, мешканців Галичини чи Полісся). Однак тоді поняття культурної ідентичності не охоплювало б надрегіональних ідентичностей, базованих на високій культурі, що підлягає кодифікації (національна культура).

Найбільш придатною для нашого аналізу вважаємо дефініцію Б. Строта, за яким ідентичність – і національна, і культурна – це сконструйовані за допомогою культури ідентичність та інакшість (*sameness and otherness*) [див. 47, с. 58]. Це не означає (так само як було з "винайденою" традицією), що той конструкт є продуктом творчої винахідливості. Конструювання тожсамості завжди полягає у використанні наявних елементів; йдеться про версію речі, сконструйованої раніше. Люц Нітгамер у монографії "*Kollektive Identität*" ("Колективна тотожність") дотепно визначив ідентичність як поняття у пошуку свого змісту. Отже, на взаємодію національної і культурної тожсамості переважно впливає ставлення індивіда, референтної групи та колективу до власної культури. Відтак члени культурної спільноти конструюють свою ідентичність, спираючись на зумовлені культурою ідеї, символи, коди і знаки. Це конструювання може спричинити виникнення політичної окремішності, але

може й існувати почасти паралельно до неї чи навіть у її межах. Натомість національну тожсамість конструюють, покликаючись на ідеї, символи, коди та знаки, що їм надають політичного значення і що їх саме так сприймають члени тієї спільноти. Коли ж йдеться про культурну ідентичність, то найбільшою цінністю є спільнота, оперта на культурі, а для національної ідентичності таку роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути або вже здобула суверенний статус. Культурна та національна ідентичність можуть існувати паралельно [див. 47, с. 58–59].

Національна ідентичність пов'язана з атрибутами, спільними для тих, хто належить до нації, і важливо пам'ятати, що не всі нації мають свою державу. Іспанська дослідниця М. Гібернау стверджує, що національна ідентичність, коли її прищеплює держава, – це спрямована згори вниз інституційно створена ідентичність, призначена сприяти зв'язкам солідарності серед розмаїтого населення, але, разом з тим, це більшою мірою проект на майбутнє, ніж реальність [55, с. 151].

Серед головних стратегій, які використовує держава, утверджуючи національну ідентичність, М. Гібернау виділяє:

1. Формування і поширення певного образу нації, який часто ґрунтується на домінантній нації або етнічній групі, що живе у кордонах держави, і складається зі спільних історії й культури, демаркованої території.

2. Створення і поширення низки символів та ритуалів, які мають зміцнювати серед громадян чуття спільноти.

3. Розвиток громадянства, що зумовлює добре визначену сукупність цивільних і юридичних прав, політичних прав і обов'язків, а також соціально-економічних прав. Надаючи права своїм членам, держава сприяє виникненню чуття вірності їй. Крім того, вона визначає основну відмінність між тими, хто належить до спільноти громадян, і тими, кого не допустили до неї, тобто між тими, хто уповноважений мати певні права, і тими, хто позбавлений їх у кордонах цієї держави.

4. Створення спільних ворогів. Вирішальна роль у виникненні та зміцненні чуття спільноти серед громадян, об'єднанні супроти зовнішньої загрози, байдуже, неминуча вона, потенційна чи вигадана, належить війнам.

5. Прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації як головних інструментів у поширенні якогось конкретного "образу нації" з його символами та ритуалами, цінностями, принципами, традиціями, способами життя, спільними ворогами, і що найважливіше, виразним визначенням "доброго громадянина" [55, с. 38–39].

Дослідники наголошують на особливій ролі історії етносу, історичної традиції у формуванні національної ідентичності. Так, Е. Сміт стверджує, що саме використовуючи історію та культуру "золотої доби" народу можна побудувати моральні основи нації [162, с. 97]. Використання етноісторії за своєю суттю є соціально-політичним: вона має очистити і надихнути народ. Важливо "засвоїти" міфологію та територіалізовану минувшину "свого народу". Чим повніша й багатша етноісторія, тим переконливішими стають претензії нації, тим тонші струни в серцях її членів вона зачіпає. Відчуття давності етноісторії спільноти (байдуже, скільки в тій етноісторії є правди) є критерієм національної гідності й трибуною, з якої члени нації мають відстоювати національне відродження. Сьогодні багата етноісторія може правити за живильне джерело культурної сили і фокус культурної політизації. Спільноти, що мають таку історію, мають перевагу у змаганнях із іншими, історія яких бідна або сумнівна.

Важливим елементом у системі механізмів формування національної ідентифікації є міфологія. Російський дослідник Л. Іонін серед основних форм конструювання національної ідентичності поряд з політичною і культурною називає й міфологічну. При цьому міфологічна компонента цього процесу – це той фундамент, на якому вибудовується весь процес національної самоідентифікації, оскільки, на думку вченого, саме «міфологічна ідентичність – це справжня національна ідентичність, а вже на її основі створюється культурна і політична "надбудова"» [78, с. 243–246]. Міфологія здатна містити уявлення про найзначніші параметри існування соціальної

спільноти: розрізнення свій / чужий, організацію простору і часу, історію і перспективи розвитку цієї спільноти.

Міфи як візуальна модель дійсності, яка репрезентує у собі закодований (за допомогою архетипів) досвід конкретної соціальної спільноти (у нашому випадку нації), забезпечують специфічну для певної національної спільноти координацію сприйняття і поведінки, формують колективну ідентичність. Тому збереження міфу є важливою умовою продукування національної ідентичності, його зникнення призводить до зникнення відповідних спільнот. За Е. Смітом, "не можна уявити собі нації, що не мала б якихось спільних міфів та спогадів про свою територіальну домівку" [162, с. 74–75]. Прив'язаність до певних територій або місцевостей у їхніх межах має міфічний і суб'єктивний характер. Часто для ідентифікації вагомішими є прив'язаність та асоціації, ніж проживання на певній землі або володіння нею. Священні місця притягують до себе членів спільноти або надихають їх, навіть коли ті перебувають у вигнанні. Класичними прикладами є діаспорні спільноти євреїв та вірменів.

Національно-культурна ідентичність не є константною. Її формування досить складний і суперечливий процес. Рівні сформованості можуть бути різними. На першому з них (поверхневому) в ході ідентифікації формується система знань про історію держави, її політичний та економічний устрій, національну ідею, специфіку етнічної культури. Про досягнення індивідом другого рівня національно-культурної ідентичності говорить факт усвідомлення зв'язку зі своєю нацією і її культурою, виникнення складної системи емоцій і переживань. У тих, хто досягнув третього рівня національно-культурної ідентичності, сформовані уявлення про глибокий та нерозривний зв'язок зі своєю нацією та її культурою. При цьому формується складний комплекс вольових, чуттєвих, емоційних переживань, які виливаються в конкретні дії, зумовлені необхідністю презентації індивідом своєї національно-культурної ідентичності.

Найважливішим чинником збереження ідентичності є пам'ять про минуле, оскільки нею живиться свідомість окремої людини, колективу,

суспільства. Забуття минулого ускладнює розуміння власної ідентифікації з певною національною спільнотою. Бачення й оцінка себе, оточуючого світу – це значною мірою продукт національної історії та культури, що передається з покоління в покоління. У процесі соціалізації, особистість обирає для себе відповідні власним уподобанням політичні цінності, ідеали, норми й вибудовує систему співвіднесення себе із певною соціальною групою чи культурною спільнотою [196, с. 26]. Відповідно, ідентичність співтовариства, народу, держави конституюється історичними традиціями, що формувалися упродовж століть національними міфами, символами, стереотипами поведінки.

Відомий американський соціолог М. Кастельс зазначає, що "всі ідентичності сконструйовані. Конструкція ідентичності бере свій будівельний матеріал з історії, географії, біології, продуктивних та репродуктивних інституцій, з колективної пам'яті й особистих фантазій, від владних інституцій і релігійних вірувань. Але конкретні персони, соціальні групи і суспільства опрацьовують ці матеріали та впорядковують їхній сенс по-новому, відповідно до соціальних детермінант і культурних проектів, які вкорінені в їхніх соціальних структурах і просторово-часових межах. Загалом символічний зміст певної ідентичності та її сенс для тих, які з нею ідентифікуються або перебувають поза нею, визначаються тим, хто і з якою метою конструює колективну ідентичність" [226, с. 9]. Серед трьох джерел суспільного конструювання ідентичності (легітимаційної, спротиву і проекту) саме ідентичність спротиву, на думку М. Кастельса, є найважливішим типом побудови ідентичності в нинішньому суспільстві. Витворюють її ті актори, "...які перебувають у гіршому становищі / умовах і є здевальвованими і / чи стигматизованими через логіку домінації і саме тому вибудовують окопи опору та збереження на базі засад, відмінних від тих, які притаманні суспільним інституціям чи є в опозиції до них" [226, с. 23]. Як реакція на появу мережевого суспільства ідентичності спротиву є своєрідним бунтом проти глобалізації. До таких захисних реакцій М. Кастельс відносить релігійний фундаменталізм, культурний націоналізм і територіальні громади.

Відтак ідентичність спротиву призводить до побудови ідентичності спільнот, які організовуються довкола особливих цінностей, сповідування яких і сенс яких визначені специфічними кодами самоідентифікації останніх. Такий спосіб організації цих спільнот зумовлює, з одного боку, вилучення тих, хто має відмінні погляди, а з другого, як зазначає М. Кастельс [226, с. 381], – вони мало пов'язані і з державою, якщо не враховувати провадження переговорів на користь їхніх власних інтересів.

Британський історик Е. Хобсбаум визначає два основні шляхи побудови національної ідентичності : так звані "кровне право" ("*ius sanguinis*") і "право території" ("*ius solii*"). За першого способу ідентифікації вважається, що члени однієї нації мають спільне походження і культуру. Такі народи формують етнокультурні нації. Ця концепція була поширена серед народів, які жили на території Центральної і Східної Європи. Друга концепція поширена насамперед серед тих груп, яким бракує спільного походження і культури. Ключовим моментом у цьому випадку є зростання солідарності серед населення певної території, незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших відмінностей місцевих жителів. Такі народи формують політичні нації [192, с. 324].

Інший західний дослідник І. Прицель розширює цю класифікацію і розрізняє п'ять шляхів формування національної ідентичності, які він пов'язує із проведенням зовнішньої політики, а саме:

1. Для першого типу основою національної ідентичності є політичні інституції: вони є вагомішими, ніж спільна мова, кров, спільні предки, географічне розташування та релігія. Наприклад, США, Великобританія, громадяни яких вважають, що їхні політичні системи є найраціональнішими, а політичні цінності – універсальними.

2. Другий тип національної ідентичності формується у країнах, що позбулися залежності від імперії (країни Центральної та Східної Європи, частково Центральної та Південної Америки). Важливим фактором у створенні національної ідентичності є почуття "ressentiment" ("почуття образи"), що ґрунтується на сильному почутті політичної несправедливості та культурної

незахищеності, ідеалізації історичного минулого. Національні спільноти зазначених регіонів ображені тим, що їх трактують як периферію європейської цивілізації, а почуття національної ідентичності ще не є остаточно викристалізованим, має тенденцію набувати етнокультурного забарвлення, воно виростає з міфології про спільних предків, кровні зв'язки, спільну мову, національну душу. Так, для зовнішньої політики майже кожної східноєвропейської країни характерна позиція щоденної "оборони" своєї національної ідентичності. Через слабкі політичні інституції правляча еліта повинна щоразу "перепідтверджувати" національну ідентичність.

3. Ілюстрацією третьої форми національної ідентичності є Франція. З одного боку, Франція є країною зі сталими політичними традиціями, що забезпечують стійкі вихідні маркери формування національної ідентичності, хоча ця країна зараз втратила претензії на культурну гегемонію у світі; а з другого – у Франції й донині широкою підтримкою користуються ті політики, які висувують гасла, що відповідають психологічній потребі нації відчувати своє універсальне месіанство, навіть якщо ці гасла є ірраціональними.

4. Четверта форма ідентичності виникла у ХХ ст. у колишніх європейських колоніях Африки та Азії, а також там, де колишній колоніалізм слугує важливим консолідуючим елементом. Через колоніальний їх поділ та мультиетнічний склад ці країни не можуть користуватися східноєвропейською романтичною моделлю, яка вимагає певної етнічної гомогенності. Ним бракує й традиційних інституцій, які могли б слугувати відповідними точками для формування національної ідентичності. Тому формування національної ідентичності у них є результатом повстань або бунтів певних груп, що виступають від імені усієї нації. Оскільки ці групи часто ізольовані від решти населення рівнем освіти, закордонним досвідом чи впливами, то вони не в змозі сформувати загальнонаціональну ідентичність.

5. П'ятою формою національної ідентичності є т. зв. теократичний націоналізм, прикладом якого є царська Росія. Вона була найортодоксальнішою країною і використовувала свою релігійну монолітність для того, щоб

визначити решту християнського світу як "іншу", поширювати свій релігійний вплив поза етнічні кордони. Проголошуючи свою універсальну місіонерську роль, що ґрунтується на теократичній ідеології, Росія тим самим використовувала свій релігійний статус для підтримки виразної національної ідентичності, експансії та узаконення режиму [284, с. 21–29].

Охарактеризовані вище шляхи формування національної ідентичності не є вичерпаними. Деякі форми національної ідентичності не підпадають під жоден із зазначених типів. Більше того, в них може поєднуватися декілька ознак. Національна ідентичність не є константою. Вона швидше постійно "перевизначається" відповідно до нових політичних, суспільних і часових реалій. На цей діалектичний процес впливають безліч факторів.

Крім цього, форми прояву національної ідентичності залежать від національного оточення індивіда і конкретного народу. Так, поліетнічне середовище надає більше можливостей для отримання знань про особливості "своїх" та "інших" національних груп. У такому випадку можливі два "крайні" варіанти розвитку національної ідентичності. По-перше, чітко виражена ідентифікація тільки зі своєю національною групою, яка іноді пов'язується з тенденцією до сепаратизму. По-друге, прояв ідентичності з іншою національною групою, яка призводить до асиміляції, до прийняття норм, звичаїв, мови чужої групи, аж до повного розчинення в ній. Але, на наш погляд, найбільш поширеною в поліетнічному суспільстві є маргінальна, нерідко амбівалентна національна ідентичність. У такому випадку людина, а то й цілі народи перебувають між двома культурами, не опановуючи жодної з них.

Національну ідентичність конструює насамперед еліта нації – політична, культурна, економічна, інтелектуальна. Вона може змінюватися залежно від національної еліти, її пріоритетів та прагнень. Інколи це може призвести до радикальних трансформацій у розвитку національної ідентичності. Такі соціально-політичні метаморфози, як, наприклад, революція, зміна політичного устрою, війна призводять до створення нової соціально-політичної парадигми

суспільства, а відтак, до розвитку нової національної ідентичності, яка інколи навіть може заперечувати попередню.

Процес зміни національної ідентичності може бути еволюційним, коли він супроводжується поступовим процесом розвитку суспільств та формуванням нових символів, міфів та цінностей. Є й інший шлях формування нової ідентичності, коли вона може бути змінена або "нав'язана" відразу одним вольовим актом нової політичної влади у результаті революції (наприклад, жовтнева революція в Росії), або анексії однієї країни іншою (наприклад, формування країн соціалістичного табору після другої світової війни). Однак ця друга, "нав'язана", ідентичність, як правило, розпадається відразу після зміни чи навіть ослаблення політичної верхівки, оскільки відображає цінності лише певного політичного прошарку суспільства і не вкорінена в історичні традиції народу.

Зазначимо й таке: національна ідентичність з-поміж усіх інших колективних ідентичностей є найбільш інтеграційною, вона здатна акумулювати, скажімо, родову, расову, класову, етнічну, політичну, культурну, релігійну, мовну тощо. Інші типи колективної ідентичності можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею. Е. Сміт справедливо стверджує, що національна ідентичність "сьогодні не тільки глобальна, а й усепроникна" [162, с. 150]. Відповідно – нехтування важливістю національної ідентичності в глобалізаційних умовах сучасного світу здатне породжувати нові міфологеми та непорозуміння, особливо у тих випадках, коли виникають ті чи інші конфлікти.

Побуває думка, що науковий і технологічний прогрес взагалі знімають проблему національної ідентичності. Так, Ф. Фукуяма стверджує, всі країни, що зазнали економічної модернізації мають бути дуже подібними одна на одну; в них має існувати національне єднання на базі централізованої держави, вони урбанізуються, змінюють традиційні форми організації суспільства на кшталт племені, секти та клану економічними раціональними формами, заснованими на функції та ефективності, й забезпечують своїм громадянам універсальну

освіту [184, с. 13]. Йому належить думка про те, що націоналізм нині на піднесенні тільки у таких регіонах, як Східна Європа і країни колишнього Радянського Союзу, де народам тривалий час відмовляли у визнанні їхньої національної ідентичності, і в надійних національних державах світу націоналізм зазнає змін. Вимога національного визнання у Західній Європі "одомашнена" і цілком узгоджується з універсальним визнанням, як трьома чи чотирма сторіччями раніше узгоджувалася з нею релігія [184, с. 21].

Без сумніву, глобалізаційні процеси, модернізаційні зміни у сучасному світі спричиняють й перетворення у тій царині, котру називають національною свідомістю, зумовлюють трансформацію самого поняття національної тожсамості. Наднаціональні утворення через освітні, культурні, інформаційні та інші практики створюють власні маркери ідентичності, що можуть існувати поряд із маркерами національної ідентичності на початковій стадії формування, а в перспективі спроможні трансформувати їх до власної самототожності [169, с. 221]. Тому значення національної ідентичності вже не видається таким очевидним, а чуття індивідуальної належності дедалі частіше є амбівалентним.

Останні події в європейських країнах, активізація діяльності націоналістичних сил дисонують з прогнозами деяких дослідників про те, що «...саме Європа, спираючись загалом на фінансово-економічні інтереси з легкістю демонструє світові власне прощання з "національним минулим", з європейськими націоналізмами. Тому закономірно, що з роками національні ідентичності все більше розпорошуватимуться, перетворюючись із чітко окреслених явищ у невиразні обриси» [177, с. 228]. Дійсно, у багатьох країнах, зокрема в європейському регіоні, роздуми на тему модернізації, модерності, а нині – глобалізації, супроводжує питання про те, чи не призведуть зазначені процеси до відмови від власної культурної, національної і навіть політичної тожсамості.

Зростання значення локального призвело до утворення такого нового типу ідентичності, як "глобальна людина", яка думає глобально, а діє локально. Дослідники підкреслюють, що глобалізація не виключає, а, навпаки, передбачає

збереження і розвиток національного розмаїття, оскільки саме розмаїття надає шанс посісти своє неповторне й унікальне місце [51; 57; 90; 99; 113; 134; 140; 153; 226; 262]. На початку XXI ст. значно зріс інтелектуальний рівень пересічної людини, а "підкування" про національну ідентичність перейшло від інтелектуальної еліти з її традиційними прагненнями до "месіанства" і "романтизму" на рівень народу, але вже з новою дефініцією національної ідентичності. Наслідком поширення глобалістичних тенденцій стало відчуження населення від багатьох політичних інституцій, що призвело до зростання "довіри" до національної ідентичності.

Отже, динаміка розвитку етнокультурних параметрів національних спільнот виступають важливими факторами трансформації, рекодифікації національної ідентичності. Виходячи з цього, нація, національна ідентичність розуміються як процесуальні явища, які охоплюють різні періоди історії нації, характеризуються різними соціально-політичними та етнокультурними умовами і мають різні рівні індивідуальної та групової самоідентифікації: локальний, регіональний і загальнонаціональний.

1.2. Методологія дослідження національної ідентичності

Дослідження національної ідентичності, факторів та механізмів ідентифікації мігрантів в добу глобалізації не може задовольнити традиційна методологія. Подібно тому, як глобалізований світ "знімає" засади суспільства доби "модерну", слід визнати необхідним і певне діалектичне зняття "класичної" методології сучасною "постнекласичною", зорієнтованою на ціннісний вимір національного буття нації, динамічний й діалогічний характер національної тожсамості. У постмодерний час, зазначає українська дослідниця С. Куцепал, формуються нові підходи до трактування ідентичності, відмінні від модерного, які слід брати до уваги [109, с. 3]. Синтез різних методологій і

підходів до вивчення ідентичності можливий, на наш погляд, у межах соціального конструктивізму.

Цей підхід започаткували П. Бергер і Г. Лукман, які у праці "Соціальне конструювання реальності" визначали ідентичність як "феномен, що виникає на основі діалектичного взаємозв'язку індивіда і суспільства" [12]. Практично всі види ідентичності формуються на основі усвідомлення індивідом своєї приналежності до тих чи інших спільнот. Наприклад, територіально-поселенська, регіональна, етнічна, національна ідентичності виникають у процесі усвідомлення індивідом своєї приналежності до "малої батьківщини".

Методологічна проблемність дослідження національної ідентичності полягає в тому, що вона має різні рівні свого функціонування – від певних усталених норм національного буття, традиційних вірувань та релігійних систем до особливостей національної самосвідомості і стереотипів національного сприйняття, ціннісних очікувань, суспільних ідеалів і навіть соціальних ілюзій, а також до політтехнологічних проекцій на суспільне буття. Відтак різні аспекти національної ідентичності потребують і різного методологічного підходу. Це об'єктивно потребує урізноманітнення методологій розгляду ідентичності та ідентифікаційних процесів, застосування комплексного міждисциплінарний підходу [30; 58, с. 84–91; 110, с. 238–246; 113, с. 3–19; 154, с. 20–26; 186]. Осмислення глобально орієнтованих чинників національної ідентичності, як і локальних чинників міграційних процесів, що досить послідовно простежується у міграційній політиці європейських держав, передбачає використання широкого спектра теоретико-методологічних підходів з філософії, соціології, політології, глобалістики, етнології, психології, синергетики, як загальнонаукових, так і специфічних методів.

Однак саме філософські методи заклали підґрунтя для загальної стратегії пізнання особливостей явищ, процесів в етнонаціональній сфері суспільства. Завдяки ним в основу пізнання національного буття було покладено принципи детермінованості ідентичності нації, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного у процесах ідентифікації. Вони надали змогу

обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки у різних типах ідентичності, процеси диференціації та інтеграції в полікультурному суспільстві, найважливіші тенденції трансформації національної ідентичності під впливом глобальних міграційних процесів.

Задля вивчення глобального та національного у структурах національної ідентичності, національної свідомості і світогляду виникла безпосередня необхідність звернення до діалектичного методу. Застосування діалектики сприяло всебічному аналізу сутності національної ідентичності та основних структурних рівнів її функціонування, осмисленню суперечливого характеру становлення новітніх політичних націй, уникненню різкого протиставлення глобальних вимірів розвитку європейських суспільств та національно орієнтованої міграційної політики. Діалектичний підхід дозволив охарактеризувати природу соціальних міграційних потоків та їх канали, здійснити класифікацію форм і видів міграції, а також простежити сучасну етнокультурну ситуацію в європейських країнах, виявити суперечності у формуванні й реалізації в них національної та міграційної політики.

Діалектичний метод використано також для аналізу взаємозв'язку раціональних та ірраціональних компонентів національної свідомості, різних аспектів свідомості мігрантів, їхнього синтезу на рівні реалізації національних інтересів та інтересів емігрантських спільнот. Соціальні ж прояви раціональної ірраціональності у свідомості мігрантів розкриваються, як правило, на рівні масової свідомості й поведінки та ідеології і міфології (емоції, воля, сподівання тощо).

Нераціональний аспект свідомості громадян європейських країн і мігрантів виявляється насамперед на рівні соціальної практики і засвідчує себе у вимірі повсякденного буття, орієнтації на програми адаптації мігрантів. Відповідно, діалектика раціонального та ірраціонального аспектів національної свідомості безпосередньо відображається у поведінці як мігрантів, так і громадян західноєвропейських суспільств. Ігнорування ірраціонального аспекту діяльності мігрантів може створювати певні перепони для повноцінної

їх інтеграції у західноєвропейське суспільство. До того ж, згідно останніх досліджень у цій царині, мотиви діяльності й поведінки людей значно легше зрозуміти, звернувшись до глибоко прихованих упереджень, ніж намагатися уявити поведінку як таку, що скеровується винятково здоровим глуздом [див. 188, с. 296]. Природа ірраціонального у мисленні й свідомості мігрантів, по суті своїй, є логічним продовженням раціональності.

Метод понятійно-категоріального аналізу використовувався для з'ясування змістовної наповненості термінів та понять, за допомогою яких розкривалася сутність феномена національної ідентичності та його функціональних аспектів, а також конкретизувалося їх значення в аналізі етнокультурних явищ та самого національного дискурсу щодо сучасних дослідницьких традицій. Існуюча практика використання поняття "ідентичність" некритично містить в собі різні історико-сміслові нашарування, що призводить до побутування визначень ідентичності залежно від пізнавальної сфери використання цього поняття (етнологія, психологія, соціологія, культурологія), які суперечать одне одному. А це, в свою чергу, унеможлиблює розробку загальної типології ідентичності, звужуючи область операціональності зазначеної категорії.

Як засвідчує аналіз, суперечливість існуючих визначень ідентичності пов'язана з приписуванням їй різних сутностей (ідентичність як міра психічного здоров'я і психічного розвитку, як тип соціальності), тобто з онтологізацією ідентичності, в той час як ідентичність є, як і будь-яка філософська категорія, формою предикації і знання – гносеологічної формою відображення, опису, структурації та інтерпретації буття.

Існуючі протиріччя в інтерпретаціях національної ідентичності знімаються, якщо її розглядати як знаннявий конструкт і дефініцію, а саме – як філософську категорію, що виражає кількісно-якісну, просторово-часову і структурно-процесуальну визначеність буття і його фрагментів (сфер, областей), яка може бути співвіднесена з сутностями онтологічної природи основних типів ідентичності: етнічної, релігійної, професійної, національної, культурної, політичної, європейської, цивілізаційної, геополітичної та інших.

Під час проведення історико-соціологічного аналізу причин та факторів етнокультурної плюралізації західних суспільств, виявлення основних підходів до проблем соціальної та етнокультурної стабілізації іммігрантських спільнот, їх соціальної інтеграції на базі національних політик мультикультуралізму використано метод єдності історичного та логічного. Імміграція при цьому аналізується як один з найбільш значущих факторів не тільки етнокультурної плюралізації національних суспільств, а й як чинник дестабілізації історично усталених форм їх соціального та культурного життя. Відтак проблематика сучасної нації досліджується у контексті мультикультурного суспільства, найважливішими засадами якої є не лише культурні чи політичні параметри національної ідентичності, а й їх взаємопереплетення, історична зв'язаність. Метод філософської компаративістики уможливив співставлення різних підходів, понять, концепцій для з'ясування сутності філософської парадигми ідентичності.

Феноменологічна методологія сприяла розкриттю національної ідентичності як категорії свідомості і буття людини, дослідженню трансцендентальних умов формування продуктивного досвіду європейських націй у руслі аналізу проблем свідомості мігрантів та екстерналізації ними національних смислів. Сучасні глобалізаційні концепції, на наш погляд, оперують звуженим, дофеноменологічним поняттям досвіду, що суттєво обмежує соціально-філософську рефлексію у цій царині. Тому до аналізу національної свідомості слід застосувати саме феноменологічний метод для більш ґрунтовного аналізу національної свідомості як самодостатньої інтенційної структури.

Сучасна феноменологія та напрацьована нею методологічна база дає можливість ґрунтованого аналізу іманентних структур свідомості нації як суб'єкта політичної практики, так і свідомості мігрантів. Трансцендентальні засади національної свідомості уможливлюють активне конституювання її аксіологічно-сміслових вимірів та відповідної їм діяльності, тобто є умовою формування безпосереднього національного досвіду – ідей, ейдосів, цінностей,

переконань тощо. Соціальний вимір досвіду нації у такий спосіб конститується одночасно як на рівні ідеальному (духовному), так і практичному.

А оскільки опанування настанови "узагальненого іншого" з точки зору феноменологічної філософії конститується як інтерсуб'єктивно орієнтована система суспільних настанов, то аксіологічна складова соціалізації мігрантів стає провідною у структурах національного життєсвіту й у життєсвіті мігрантів. Разом з тим, національний *lebenswelt* європейських суспільств в умовах глобальних міграційних процесів перебуває у своєрідній біфуркаційній, "межовій ситуації" (К. Ясперс), коли "старий" життєвий світ соціальної взаємодії частково вже втратив свою легітимність, а "новий" *lebenswelt* остаточно ще не сформовано. Тому існує певний екзистенційний ризик для мультикультурних суспільств, в умовах якого як ніколи актуальною стає потреба впровадження у соціокультурне, правове, поліконфесійне середовище нових, конструктивних інтенцій та відповідних їм цінностей з метою формування нового типу ідентифікаційного досвіду. Однак цю інтенцію можливо реалізувати винятково за рахунок кумулятивних зусиль кожного мігранта як безпосереднього учасника діяльності.

На основі аксіологічного підходу охарактеризовано принципи побудови мігрантом своєї ідентичності в соціокультурному просторі полікультурного суспільства, а також форми вилучення Іншого й можливі способи його інтеграції в соціум. Аргументовано, що залучення мігранта як Іншого, який визначає свою ідентичність через національну, культурно-етнічну, расову, релігійну, гендерну належність, відбувається тільки тоді, коли його соціальні, політичні, культурні потреби забезпечено і він має змогу діяти в комунікативному просторі спільно з представниками більшості. Відтак творення ідентичності мігранта безпосередньо пов'язане з визначенням його належності до конкретної спільноти.

Визнаний фахівець у царині досліджуваної проблеми Ч. Тейлор всебічно обґрунтовує тезу про діалогічний та морально-онтологічний характер ідентичності, що передбачає відповідь на питання про природу власного Я, а це можливо лише спілкуючись з іншими людьми. Дослідник наголошує, що

власна ідентичність – це той "...обрій, у якому я щоразу намагатимусь визначити, що становить для мене благо чи цінність, що є добро, а що зло" [171, с. 30]. Визначаючи ідентичність як істотне підґрунтя, джерело смислу наших уподобань, думок і прагнень, культуролог акцентує увагу на діалогічному характері людського буття й ідентичності та актуалізує важливу для сучасного соціально-філософського дискурсу проблему справедливості як визнання гідності однієї людини іншими.

Аксіологічний метод дозволив дослідити у контексті політики і практики мультикультуралізму проблеми визнання культурних меншин. При цьому правомірно аналізуються насамперед негативні тенденції, які спричиняє практика мультикультуралізму, а також способи здобуття мігрантом суспільного визнання в процесі міжособової взаємодії (боротьба, комунікація, обмін дарами, інтерпретованих на основі поглядів Ю. Габермаса, С. Бенгабіб і П. Рікера).

Інтенційність, як характеристика національної свідомості, дозволяє розглядати останню як таку, що активно конституює смисли національного буття – як вже реалізовані у практичній площині, так і перспективно можливі до реалізації у майбутньому. Інтерналізація досвіду нації передбачає формування відповідним чином темпорально та інтерсуб'єктивно структурованого проекту національної екзистенції у вимірі такого модусу темпоральності як минуле у його зв'язку з сучасністю. Тоді ж як екстерналізація національного досвіду інтенційно орієнтована на формування нових перспектив та відповідних екзистенційних проектів ідентичності.

Відповідно, екстерналізація досвіду соціуму передбачає формування нових, креативних смислів його національного поступу, а отже, і новітніх екзистенційних проектів національного буття – як на рівні ціннісно-духовного, так і матеріального розвитку суспільства. Відповідно інтенційність як ознака свідомості мігрантів розгортається у двох можливих вимірах: як засвоєння знань минулих поколінь (інтерналізація досвіду батьківщини) і як формування якісно нових ідей та стратегій буття (екстерналізація досвіду

країни прибуття). Зрозуміло, що реалізація цього екзистенційного проекту вимагає значних зусиль як мігрантів, так і полікультурних суспільств.

Слід враховувати, що екстерналізація соціокультурного досвіду нації відтворюється у ментально означеній, характерній конкретному соціуму технології творення нових змістів та вдосконалення форм національної ідентичності. У такий спосіб, національна екстерналізація у контексті розвитку соціальної системи, де "ми є як створіннями, так і творцями світу навколо себе" [188, с. 281], стає основою національного розвитку в креативно-конститууючому історичному вимірі, особливо враховуючи, що форми національного життя завжди спрямовані на нові форми міжіндивідуальних відносин та соціальних інститутів [196, с. 68].

У відповідності до такої логіки простежується і діалектичний взаємозв'язок між мігранттом, як творцем свого індивідуального буття, та соціокультурним простором, як продуктом його діяльності. Адже інтерналізація та екстерналізація знання у контексті феноменологічної парадигми позиціонуються як елементи неперервного процесу, коли в діалектиці природи і соціально сконструйованого світу людина творить реальність і тим самим творить саму себе [див.12, с. 295], що свідчить про соціально-креативний потенціал свідомості загалом та її національного виміру зокрема. Національна свідомість виступає у такому теоретичному ракурсі сферою історично-конститууючої інтенційності, що розкривається у вимірі креативного синтезу традиційного світогляду й знання мігрантів та глобалізованого мислення.

Формування ідентичності можливе засобами продуктивної синергійної взаємодії життєсвіту мігрантів та їх діяльності на рівні життєсвіту нації – сфери безпосереднього повсякденного соціально значущого досвіду – засобами його поступової екстерналізації, адже, за Е. Гусерлем, саме на рівні інтерсуб'єктивності відбувається узгоджене конституювання соціально значущого смислового поля і, відповідно, суспільного досвіду як такого [54]. Зазначимо, що аналіз взаємозв'язку суб'єктивного та інтерсуб'єктивного вимірів національної ідентичності вдало обґрунтовано у теорії символічного

інтеракціонізму, положення якого корелюються з деякими тезами феноменологічної філософії.

Так, у Е. Гусерля, у контексті аналізу інтерсуб'єктивності, йдеться про двопорядковість суб'єктивності, дворівневість її функціонування – як суто суб'єктивного та як інтерсуб'єктивного досвіду [див. 54].

У Дж. Г. Міда йдеться про такі рівні суб'єктивності, як "I" та "me", котрі є відповідниками суб'єктивного та інтерсуб'єктивного рівнів індивідуальної свідомості – тобто "Я" особистісне як носій індивідуалізованого досвіду та "Я" соціалізоване з відповідним інтерсуб'єктивним досвідом нації, що потребує трансформації індивідуальної свідомості мігрантів до рівня національної [див. 124]. По суті, це свідчить про відкритість життєвого світу мігрантів до перманентної екстерналізації. Виходячи із такого трактування феноменологічна методологія передбачає можливість аналізу національного життєсвіту як мультимодусної відкритої системи, про що зокрема свідчить і такий специфічний вимір інтенційності як ідеація. Остання позиціонує національну свідомість – у всіх її структурних проявах – як систему, що здатна до самовдосконалення та відповідних іманентних трансформацій.

Такі трансформації можуть мати і ситуативний характер, при цьому принципово змінюючи модуси сприйняття, а отже, і вектори національного розвитку мультикультурних суспільств та свідомості їх громадян, створюючи умови для унікальних етнічних "інсайтів". Відповідно, національний життєсвіт дійсно постає як відкрита система, яка передбачає актуалізацію будь-якого модусу соціально значущого соціально-філософського знання. Це відкриває перспективу синергійного аналізу національного життєсвіту як системи, що здатна до самоорганізації.

Відтак національна свідомість нації у всіх її проявах є відкритою синергійною системою, у межах якої відбувається екстерналізація національного досвіду індивідів та суспільних груп. Відповідно, самосвідомість нації конституюється одночасно як на рівні інтерналізованого знання, тобто культурно та ментально означеної свідомості, так і на рівні її

безпосередньої екстерналізації – творення новітнього екзистенційного проекту національного розвитку, що у біфуркаційній ситуації продукує новітні концепти національної ідентичності.

Як екстерналізована складова життєсвіту нації, національна самосвідомість передбачає чітке розмежування життєсвіту власної нації від життєсвітів інших націй, а також усвідомлення єдності життєсвіту національної спільноти, наявності чітких ідей та політичних стратегій щодо подальшого її розвитку, що сприятиме формуванню конструктивної національної ідентичності мігрантів основі усвідомлених корінних інтересів нації.

Особливе місце в методологічному арсеналі дослідження посідає принцип системності, який засвідчив необхідність врахування у дискурсах національної ідентичності її системного характеру та детермінації контекстним фактором. Згідно з системним підходом формування національної ідентичності постає як результат взаємодії етнокультурної, політичної, економічної, освітньої, релігійної, правової та інших підсистем, їх взаємного впливу, які водночас можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами. Разом із тим, досягнення певного рівня цілісності є ознакою того, що система завдяки взаємодії компонентів працює на інтегральний результат. Системний метод дав можливість розглянути ідентичність індивідів, зокрема й мігрантів, як стрижневу, системоутворювальну якість, що надає життєвого смислу й цілісності всій сукупності їх людських сил.

Розуміння важливості етнічного елементу в державотворчих процесах зумовлює також необхідність системного дослідження чинників, які функціонують на рівні суспільно-політичного буття певного національного утворення і котрі формують засади державного будівництва. Для цього в аналізі зосереджено увагу на досить широкому полі соціальних явищ, пов'язаних з організацією таких великих людських спільнот, як етнос і нація, а також на їх політичних проявах, особливостях й закономірностях. Щодо етнічної основи національної ідентичності, її історичних та символіко-

культурних атрибутів, то проаналізовано такі прикмети нації, як мова, культура, територія та інші, їх культурний та історичний зміст.

Структурно-функціональний метод дав змогу охарактеризувати змістовні виміри глобальної міграції та структуру понять "міграція", "національна ідентичність", а також багатоаспектність модусів функціонування національної ідентичності в контексті сучасних міграційних процесів. Він дозволив проникнути в особливості перебігу національної ідентифікації в добу глобальних міграцій на основі з'ясування підходів осмислення мігрантами феномена національної тожсамості, а також етнічно-культурної диверсифікації, етнічної ідентичності та "інакшості". Зазначені аксіоми функціоналізму становлять методологічне підґрунтя аналізу сучасного цивілізаційно-культурного процесу на рівні розуміння суспільства як певної цілісності та її функціональних частин. Завдяки виокремленню як окремого предмета дослідження того чи іншого компонента національної тожсамості досягається можливість уявити узагальнюючу картину про цей складний системний феномен.

Компаративний метод було використано для виявлення сутності глобалізації і та особливостей сучасних міграційних процесів, вивчення зарубіжного досвіду управління етнонаціональною сферою суспільства. Порівняльно-політологічний підхід використовувався для аналізу процесів розвитку країн у контексті становлення загальноєвропейської співдружності націй, правового регулювання міграційних процесів, демократичного транзиту в посткомуністичних країнах з метою виявлення їхніх спільних проблем і відмінностей у проведенні міграційної політики. Для аналізу сутнісних характеристик маргінальних явищ та визначення ідентичності мігрантів як певною мірою маргінальної залучено порівняльний метод.

Метод синтезу концепцій примордіалізму, есенціалізму і конструктивізму допоміг з'ясувати сутність новітніх дослідницьких підходів щодо понятійного осмислення таких концептів, як нація і національна ідентичність. Зазначимо, що останнім часом у науковому дискурсі чітко окреслюється тенденція не надання переваги жодному з них в інтерпретації націй і національної

ідентичності, більше того – спостерігається тенденція поєднання найбільш продуктивних елементів кожного із них, формуючи комплексний (контекстуальний) підхід у вивченні складних соціальних систем, якою є ідентичність у різних її формах.

Щодо такого багатовимірного явища, яким є національна тожсамість, використовувався метод багаторівневого аналізу (вимірювання) ідентичності, який сьогодні інтенсивно використовується західними дослідниками (С. Бенхабіб, Р. Блер, Ю. Габермас, М. Кастельс, О. Пахльовська, Е. Райтер, Р. Сеннет, А. Янг та ін.). Оскільки проблематикою ідентичності та її типами займаються практично всі соціогуманітарні науки, то сьогодні утворився певний методологічний "зазор" окреслення категоріального профілю поняття "національне", який свідчить про відсутність належного онтологічного обґрунтування відмінностей між етнічним і національним буттям людських спільнот, що, як правило, не враховують сучасні дослідники національної ідентичності.

Ми погоджуємося з українською дослідницею Т. Воропаєвою в тому, що застосування онтологічного підходу дозволяє чіткіше охарактеризувати відмінності між буттям етнічної та національної спільноти. Якщо буття етнічної спільноти характеризується традиційністю, локальністю й анонімністю культури; домінуванням її етнозахисних і етнозберігаючих функцій; соціальною гомогенністю; переважно колективним залученням індивідів до етнокультури; недостатньо розвиненою індивідуальною самосвідомістю і малорозвиненою суб'єктивністю (як індивідуальною, так і колективною), то національної спільноти – створенням національної культури, яка виходить за межі традиційного й партикулярного і збагачується авторськими та професійними інноваціями; творенням духовної єдності спільноти та духовно-культурної цілісності національного світу (мистецтво, наука, релігія, мораль, тощо); подоланням станової і конфесійної обмеженості; поступовим перетворенням станового, феодального суспільства у громадянське, вищою соціальною мобільністю населення; інтенсивною системою соціокультурних комунікацій; наявністю суверенної особистості як

члена суспільства і свідомої особистісної самоідентифікації у процесі національного самовизначення, переважно індивідуальним залученням особистості до національної культури; посиленням суб'єктивних основ національного життя і суб'єктивних проявів у культурній, релігійній, науковій, соціально-економічній, правовій, суспільно-політичній сферах; розвиненістю індивідуальної самосвідомості і суб'єктності (як індивідуальної, так і колективної); базуванням історичної пам'яті та національної самосвідомості на системі ціннісних та онтологічних підстав [28]. Саме тому в дисертаційній роботі національна ідентичність мігрантів аналізується через їх взаємозв'язок з буттям як етнічної і релігійної спільноти, так і національної (в які вони входять), через їх взаємодію з соціально-політичною, економічною, культурно-духовною сферами суспільства. Відтак національна ідентичність постає єдиною ланкою і етнічного, і релігійного, і національного буття, а також впливає на етнодиференціюючі, етноконсолідуючі та націєтворчі процеси.

Тривалий час науковці досить обережно ставились до моделювання розвитку національних спільнот та ідентичності націй. Зрозуміло, що можливості дослідника тут досить обмежені, оскільки виникнення нового може бути описане лише в термінах асоціативного, евристичного мислення. Взагалі під моделлю (від лат. *modulus* – міра, зразок, норма) у широкому значенні в науці прийнято розуміти аналог, "замінник" оригіналу (взірець), що за певних умов відтворює властивості оригіналу, які цікавлять дослідника.

Побудова моделі майбутнього стану національної спільноти є, власне кажучи, процесом прогнозування, необхідним для ухвалення адекватних рішень. До того ж через аналіз моделі нації як складного соціального об'єкта (як умовного її образу в майбутньому стані) ми одержуємо інформацію про її дійсний стан. Конструювання моделі нації та її ідентичності відбувається на основі попереднього вивчення національної спільноти й виділення її істотних характеристик.

Але слід усвідомити той факт, що соціальна філософія, як і соціогуманітаристика загалом, у силу своєї природи не може претендувати на

одержання бездоганих, абсолютно об'єктивних фактів про стан національної спільноти та її майбутню тожсамість. Соціально-філософські прогнози можуть носити суто імовірнісний характер, тому що завжди залишають за межами аналізу явища національного життя, які не піддаються точному обліку й верифікації. Насамперед, йдеться про такі явища, як цінності, звички, неусвідомлювані навички поведінки – про все те, що вміщено в поняття "ірраціонального" і становить невід'ємний компонент життя мігрантів. Слід пам'ятати, що на всіх етапах і рівнях формування теорії національної ідентичності й вироблення управлінських рішень із виходом на практику її формування завжди є елементи змістовно-евристичного характеру, властивого моделюванню [151; 153].

У 50-60-х роках ХХ ст. набувають поширення структуралістські методи дослідження. У структуралізмі провідним теоретичним постулатом виступає гіпотеза про наявність у різних культурах деяких спільних логічних структур. Оскільки всі явища культури результати несвідомої діяльності людей, вважається, що їх структури є, передовсім, структурами психічної або духовної діяльності. У постструктуралістській традиції ідентичність – це процесуальне конструювання "Я" ("Ми") з ілюзією відносно самого себе, що постійно подається іншим для розпізнавання як певна даність в інтерсуб'єктивному просторі людини. Це трактування ідентичності стало епістемологічною основою майже всіх конструктивістських концепцій національної ідентичності і власне феномену нації. У цьому контексті "ідентичність" побутує в комунікативно-дискурсивному сенсі як елемент цілеспрямованої діяльності та позиціювання людини в соціумі й фундаментальна ціннісна характеристика індивіда, що у сучасному світі вимагає постійного підтвердження та реконцептуалізації [169, с. 174–175].

Теоретичним фундаментом дослідження постали загальнонаукові принципи системно-структурного та структурно-функціонального аналізу в поєднанні з індуктивним підходом, що надали можливість простежити генезу розвитку національної ідентичності. Одним з основних методів, що

застосовувались у межах дослідження, є метод деконструкції у вимірі аналізу націоналізму як основи формування сучасної теорії нації. Зазначений метод дозволив ґрунтовно проаналізувати смислові виміри мультикультуралізму й націоналізму та тих соціально-філософських розвідок, які мають відповідні теоретичні конотації. Принципи синергетики сприяли конституюванню національної ідентичності як відкритої системи, становлення якої уможлиблюється на рівні взаємодії різних чинників та векторів формування свідомості мігрантів в умовах світу, що глобалізується.

Окрім формування відчутних важелів впливу на регулювання глобальних міграційних процесів, мультикультурна доктрина, точніше її практичне застосування, спричиняє у суспільствах, що розвиваються, кризу національної ідентичності та блокує важливі чинники її формування. Зокрема, проблема національної ідентичності є наріжною в умовах українського й турецького суспільств. Як зазначається у сучасних дослідженнях, феномен трансформації ідентичностей, як індивідуальних, так і колективних, став предметом розгляду вчених порівняно недавно [53, с. 29–40; 57, с. 27–30; 73, с. 55–68; 89, с. 191–202; 102, с. 251–259; 109, с. 3–15; 195, с. 33–49; 262]. Але саме такі трансформації і мають стати, сьогодні предметом головної уваги у сфері соціально-філософських досліджень, оскільки будь-яка ідентичність, у тому числі й національна, є соціально конституційованою, тобто такою, що потребує активної світоглядної позиції, а не підпорядкованості заданим стереотипам. Крім того, слід визнати, що багато із сучасних теорій ідентичності акцентують увагу більше на тому, що таке ідентичність, і залишають поза увагою те, задля чого вона формується і розвивається.

Як вже наголошувалося, динамічне розгортання глобалізаційних процесів значною мірою сприяє асиміляції національних культур, а також нівелюванню специфіки національних пріоритетів. Однак, спостерігаються і деякі супутні тенденції. Зокрема ідея глокальності, досліджуючи яку М. Епштейн наголосив, що одним із нагальних питань XXI століття є питання: чи буде інтеграційний процес здійснюватися у напрямі світового уряду чи відбудеться різке

відособлення груп населення за етнічними, національними, релігійними, культурними ознаками? На думку мислителя, найвірогідніше, що обидва ці процеси – інтеграція та диференціація – будуть розвиватися паралельно, прискорюючи один одного.

Така точка зору не є одиничною, теоретичним підтвердженням цьому є, наприклад, упорядковане С. Гантінгтоном та П. Бергером дослідження "Багатоманітна глобалізація. Культурне різноманіття сучасного світу" [див.125], праця М. Манна "Нації-держави в Європі та на інших континентах: різноманіття форм, розвиток, невгасання" [див. 270], робота Е. Сміта "Нації та націоналізм у глобальну епоху" [див. 161] та інші. Так, останній, зокрема, наполягає саме на актуальності відновлення націоналістичних векторів у соціально-філософських дослідженнях [161, с. 206–212]. Поки що жодне регіональне чи континентальне утворення не здатне скласти конкуренцію наявним національним державам у змаганні за лояльність громадян і в здатності мобілізувати маси населення. Привабливість будь-яких понаднаціональних ідентичностей блякне порівняно з привабливістю й притягальністю міфів і символів наявних націй, які пропонують виняткову основу для соціальної єдності й політичної дії модерних суспільств із їхнім часто різнорідним соціальним та етнічним складом і різними цілями.

Перспективи виходу поза межі нинішнього національного облаштування світу в "понаднаціоналізм", на думку Е. Сміта, примарні, зважаючи на неослабну силу національної ідентичності та слабкість альтернативних ідентичностей більшого масштабу. Національна ідентичність, на відміну від інших видів колективної ідентичності, надзвичайно функціональна для модерності, залишається повсюдно привабливою й ефективною, оскільки багато людей відчують, що вона задовольняє їхні потреби в культурі, безпеці і братерстві [161, с. 212–221]. Ця тенденція і спонукає нас сьогодні до міркувань над перевагами та недоліками як суто глобального, так і суто національно-орієнтованого векторів суспільного розвитку. Тривалий час спостерігалось протиставлення національного та глобального векторів

соціального поступу, нерідко вони поставали як бінарні опозиції. Разом з тим, одним із найбільш продуктивних зрушень постмодернізму стала відмова від бінарних опозицій, адже останні, за визначенням, передбачали універсалізацію схематично спрощених уявлень про реальність. Такий підхід суттєво звужував діапазон осмислення дійсності, не дозволяючи розгледіти той спектр значень, який знаходиться між цими світоглядними опозиціями.

Вважаємо, що у контексті соціально-філософського аналізу співвідношення понять "глобальне" та "національне" більш доцільно розглядати їх з позицій саме дихотомії, а не бінарної опозиції. Адже дихотомія (від грец. Διχῶ – "навпіл" та τομή – "ділення"), за визначенням, є способом утворення взаємовиключних підрозділів одного поняття або терміну, не втрачаючи при цьому розуміння їх одночасної єдності та протилежності [див.67]. Аналіз взаємодії зазначених понять у ключі дихотомізму дозволяє не втратити усвідомлення їх діалектичного зв'язку та продемонструвати їх смислову взаємозалежність. Адже дихотомія передбачає діалектичний поділ єдиного феномену на взаємозалежні складові для зручності його схематичного аналізу, на кшталт гегелівської тези та антитези, які передбачають синтез. Бінарна ж опозиція, навпаки, не відображає синтезу, вона орієнтована винятково на протиставлення тези і антитези, позиціонує ці поняття як суто протилежні. Дихотомія дає можливість розглядати протилежності "глобалізму" та "націоналізму" саме у контексті перспектив їх синтетичної взаємодії.

Зазначимо, що національне і глобальне є лише умоглядними аспектами, котрі уможливають динаміку та розвиток сучасного суспільства, тоді як актуально в цьому аспекті існує тільки глокальне як своєрідний глобально-національний вимір самоідентифікації. Ефективний національний поступ має стратегічно містити в собі одночасне врахування обох цих векторів, адже абсолютизація глобального вектору може призвести до втрати національної ідентичності, а абсолютизація національного – до соціального соліпсизму і, як наслідок, неможливості формування ефективних стратегій взаємодії зі світом.

Тому у процесі формування теорії нації і національної ідентичності важливо враховувати цю діалектичну єдність і не абсолютизувати той чи інший вектор розвитку країни, спиратися одночасно на обидві як самодостатні та взаємозалежні складові ефективної національної свідомості і світогляду нації. Саме завдяки взаємоузгодженню національних та глобальних інтересів стає можливим формування національної ідентичності.

Методологічна новизна підходу до ідентичності в контексті мультикультуралізму та її вивчення полягає, насамперед, у тому, що вона починається з права на ідентичність у фундаментальному сенсі цього слова – як свободи вибору своєї ідентичності. Зазначимо, що "фундаментальне право на своєрідність", право на самобутність, відмінність тощо започатковане відносно недавно у документах ООН стосовно розуміння ідентичності не лише як демократичної норми, а як акту вільного вибору, який здійснює індивід за наявності інших альтернатив.

"Щоб стати повноцінними членами товариств, побудованих на різноманітті, і сприйняти загальнолюдські цінності терпимості і поваги до загальних прав людини, індивіди повинні вийти з жорстких рамок тієї чи іншої ідентичності" [287]. Крім того, почуття самобутності та належності до групи, що поділяє загальні цінності, має величезне значення для індивіда. Однак кожна людина може ототожнювати себе з багатьма різними групами [див.: 2; 79]. У сучасному світі людина перебуває у постійному пошуці деякого набору ідентичностей і його зміни, коли той перестає їй відповідати. Таку модель конструювання ідентичності П. Томпсон називає "експериментом з розмаїтістю" (*repetition with a difference*) [303, с. 183–199]. У контексті глобальних міграційних процесів про такі нові ідентичності С. Гол стверджує, що вони більше не є вкоріненими, а залежать від того, чого ми прагнемо і куди рухаємося [251, с. 4–5]. Ми погоджуємося з думкою українських науковців О. Ровенчак і О. Химович про те, що "навіть тоді, коли структура ідентичності перебуває в русі, її можна на якийсь час зафіксувати в певному стані, коли вона не обов'язково буде визначеною і однозначною" [149, с. 104].

Дослідження механізмів формування національної ідентичності в добу глобальних міграцій виявило потребу звернутись до транзитологічного підходу, що дозволило подати хід суспільно-політичного, культурного й повсякденного життя мігрантської спільноти як динамічне явище з багатьма можливостями і напрямками. Зазначений підхід допоміг виділити й проаналізувати основні тенденції змін, розглянути слабкості ідентичності націй у динамічний період, сприяв пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду й актуалізації власного потенціалу емігрантських спільнот.

Нормативно-ціннісний підхід надав можливість з'ясувати значення глобальних міграційних процесів та лібералізації законодавства західноєвропейських суспільств, їх оцінку з погляду загальної користі та стабільності функціонування системи.

Соціологічний підхід був корисний для з'ясування залежності процесів саморганізації від суспільства, соціальної зумовленості національних явищ, зокрема впливу на політичну систему, систему економічних відносин, приватних інтересів, соціальної структури та інших.

Метод статистичного аналізу застосовувався для визначення обсягів глобальної міграції, окреслення регіонів, країн з найбільш інтенсивною участю у міграційних процесах сучасності. Цей метод допоміг проаналізувати етнонаціональний склад населення західноєвропейських суспільств, отримати синтезоване уявлення про етнокультурний склад населення цих країн, іноетнічні чинники впливу, характер розвитку європейських держав, перспективні моделі їх розвитку.

Емпіричну базу дисертації становили дані переписів населення, результати соціологічних досліджень, здійснених як в Україні, так і в Туреччині, у країнах Європейського Союзу. Метод контент-аналізу праць українських і зарубіжних, зокрема турецьких, дослідників національної ідентичності загалом та її складових, став основним у з'ясуванні змісту, процесу структурування і напрямків розвитку дискурсу формування національної ідентичності в контексті глобальних міграцій.

Слід також наголосити, що теоретична основа бачення процесу національної ідентичності в добу глобалізації є по-суті продуктом колективного розуму науковців багатьох країн. У такий спосіб наукові теорії виступають універсальними за своєю суттю. Однак загальність знання не здатна вирішувати конкретних проблем. Тому існують суб'єктивні речі і явища життя європейських суспільств та емігрантських спільнот, дослідження яких є необхідною умовою пізнання сучасної соціальної реальності.

Важливу роль у дисертаційній роботі відіграв метод деконструкції як основи аналізу робіт провідних дослідників національної ідентичності та включення її смислів у процес структурного осмислення глобальних міграційних процесів з акцентуванням на потребі залучення елементів такої мисленнєвої стратегії у вимірі трансформації національної тожсамості. Відповідно, у дослідженні було використано джерельний аналіз філософської, соціологічної, політологічної, культурологічної, психологічної літератури із застосуванням методу її критичного аналізу.

Метод узагальнення надав змогу застосувати універсальні закономірності розвитку людських спільнот у конкретно-історичному періоді. Також велику вагу в пізнанні явищ, процесів, які досліджувались, мав синтез накопичених раніше наукових знань, що створює можливості використання результатів наукової праці у практичних цілях. Застосування методу узагальнення, разом з абстрагуванням та ідеалізацією дозволило описати і ввести в контекст дослідження відповідні теоретичні моделі формування національної ідентичності в умовах полікультурного суспільства, і створити передумови для її подальшого поглибленого аналізу.

Важливою складовою методології дослідження національної ідентичності було використання низки принципів, зокрема принципу цілісності та примату цілого, за якими досліджуваний об'єкт розчленовувався умовно на окремі процеси в політичній, етнокультурній, релігійній, економічній, соціальній сферах суспільства, органічно інтегровані в єдине ціле. До того ж найбільшого проникнення у сутність явищ і процесів, що вивчаються, було досягнуто за умови поєднання принципів цілісності та історизму, що втілювалося у розгляді процесу формування національної ідентичності як динамічного процесу, який мав спільне і

відмінне в різних країнах світу і в різні часи. У цьому зв'язку особливого значення в дисертації набуло вивчення становлення та розвитку етнонаціональних спільнот на території Туреччини, історичного досвіду нації- і державотворення.

Принцип конкретності знайшов своє вираження у постійній спрямованості дослідження на поєднання конкретної багатоманітності фактів, явищ з необхідними узагальненнями, розумінням їх сутності, що виступало як єдність різноманітного і давало можливість всебічно аналізувати, досліджуючи соціокультурні і соціально-політичні процеси в Туреччині та європейських країнах.

Принцип об'єктивності використовувався для співставлення теоретичних міркувань і узагальнюючих суджень з конкретно фіксованими фактами життєдіяльності емігрантських спільнот в полікультурних суспільствах.

Принцип самоорганізації заклав основи для розуміння того, що полікультурний соціум, в основі якого є титульний етнос, як динамічна система здатна самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення розвитку на основі внутрішніх механізмів, що склались еволюційно. У процесі дослідження застосовувався також метод аналогій, на основі якого робилися, зокрема, припущення щодо впливу певних історичних, культурних, психологічних детермінант на самоорганізаційні процеси в національних суспільствах на окремих етапах їх розвитку.

У цілому ж дослідження національної ідентичності проводилося у контексті соціальної філософії як напрямку гуманітарно-філософського знання, яке об'єднує антропологічні, історико-філософські, соціальні, культурні, психологічні, політичні та інші аспекти. З багатоаспектності предмету аналізу частково впливає й представлений нами в цьому підрозділі методологічний плюралізм, що загалом сприяє уникненню однобічності у висвітленні проблеми, дозволяє відобразити всю складність процесу формування національної ідентичності в добу глобалізації. Змінність і динамічність самого феномену ідентичності ставить перед нами завдання зважити як на усталені методологічні підходи, так і врахувати нові настанови.

Висновки до розділу 1

Поняття ідентичності на різних етапах розвитку соціогуманітаристики й філософської думки поглиблювало своє смислове наповнення, здобувало нову семантику. Тривалий час існувала й загальна тенденція у його розумінні як характеристики загальності буття, що виключає відмінність. Одна з основних тенденцій у зміні змісту та механізмів ідентичності в процесі історичного розвитку полягає у перенесенні акценту з панування зовнішнього на внутрішню активність особистості.

У соціологічних, етнологічних та політологічних дискурсах національна ідентичність інтерпретується як галузева (предметна) категорія, що застосовується для опису індивідів і спільнот як відносно стійких, тотожних самих собі цілісностей. Центральними поняттями у межах будь-якого теоретичного підходу до вивчення національної ідентичності є категорії "ідентичність" та "ідентифікація" (оскільки вони є родовими щодо понять "етнічна ідентичність", "національна ідентичність", "релігійна ідентичність" тощо), а також такі терміни, як "тотожність", "ототожнення", "самоототожнення", "нетотожність" тощо.

Національна ідентичність виступає як усвідомлення народом самого себе; знання і повага до історії; національної культури, території, визнання етноспільнотою своїх особливих рис; розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб. Поняття "національна ідентичність" і "національна самосвідомість" мають підкорядковуючий характер. "Національна ідентичність" – поняття більш широке, тому основними його елементами виступають національне самовизначення, національна самосвідомість і традиційна культура. Національна ідентичність як почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, володіє потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою. Національна ідентичність має: а) ареал поширення; б) темпоральну визначеність; в) форми прояву; г) атрибутацію тощо.

Нація і національна ідентичність – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних елементів: етнічних, культурних, територіальних,

економічних, історичних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями. Нація має поєднувати, з одного боку, громадянські і територіальні, а з другого, – етнічні і генеалогічні ознаки, причому в кожному випадку у різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає великою силою у сучасному житті й може ефективно поєднуватися з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру.

Національна ідентичність виникає з низки ситуативних (політичних, культурних та інших подій) і змінюється теж ситуативно. Маркери ідентичності динамічні, вони зумовлюються безліччю чинників: географією культурних ареалів, історичними кордонами політичних утворень, маргіналізацією або націоналізацією суспільства, трансформаціями в будь-якому елементі соціокультурної системи тощо.

Ідентичність є своєрідним інструментом для розпізнання й структурування реальності в часі й просторі, розставляння акцентів й відновлення визначеності. Йдеться про визначеність швидше процедурну, ніж змістовну, визначеність маркування, називання людей, речей і відносин легалізованим чи узгодженим ім'ям. Національна ідентичність як проблема виникає під час змін, у ситуації, коли вимагається об'єднати новою синтетичною ідентичністю традиційні «самоочевидні» ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад ту ж націю-державу.

Національна ідентичність за своєю суттю багатовимірна, а її формування – складний і комплексний процес. Різноманітність способів досягнення і маніфестації національної ідентичності істотно ускладнює механізм її формування. На практиці не існує як виразно заданого набору ознак для визначення національної ідентичності, так і її формування, на основі яких гарантувався б однозначний алгоритм виникнення національних рухів, сучасних націй і національних держав.

Національна ідентичність не є константою, а динамічним утворенням. Вона постійно "перевизначається" відповідно до нових політичних, суспільних і часових реалій. На цей діалектичний процес впливають безліч факторів, найважливішими серед яких є фактори визначення "свого" та "іншого". Важливе

місце в конструюванні національної ідентичності належить таким поняттям, як етноісторія та колективна пам'ять, а також національні міфи і політична міфологія. У конструюванні та модифікації національної ідентичності важливу роль відіграють дискурси, стратегії і мовні інструменти, які фігурують у конструюванні та модифікації тожсамості. Визначальною умовою формування національної ідентичності є позитивне сприйняття громадянами своєї нації, країни, держави. Такі конструкти неминуче мультипліцитні, фрагментарні, постійно перебувають у процесі змін і трансформацій.

Тривалий період панування примордіалістського й есенціалістського розуміння національної ідентичності поступається у 90-х роках ХХ ст. новим баченням її як динамічного конструкту, що перманентно вибудовується-трансформується під впливом політичних, економічних, релігійних чинників, медійної практики, а також планетарних факторів глобалізації, міграційних процесів й регіоналізації. Міграційні потоки структурують соціокультурний простір націй, виступають сигніфікаторами націєтворчих факторів.

Дослідження національної ідентичності унаслідок її синтетичного характеру характеризується міждисциплінарним підходом. Труднощі з визначенням національної ідентичності виникають не тільки через багатозначність понять нації та ідентичності, а й через те, що в різних царинах гуманітаристики та суспільних наук останні мають різні дефініції. До сьогодні немає загальновизнаного уявлення про суть і спектр смислового змісту, про гносеологічний і методологічний статус національної ідентичності.

Соціально-філософське осмислення сутності, трансформації і механізмів формування національної ідентичності в контексті глобальних міграційних процесів нагально потребує міждисциплінарного підходу, в межах якого виникає можливість врахування всього комплексу соціокультурних, економічних, політичних і психологічних факторів, передбачає використання широкого спектра теоретико-методологічних підходів з філософії, соціології, політології, глобалістики, етнології, психології, синергетики, як загальнонаукових, так і специфічних методів та комплексу принципів.

У межах комплементарного застосування зазначених методів та методологічних принципів здійснено аналіз основних векторів формування

національної ідентичності і свідомості мігрантів як новітніх феноменів. Такий підхід дозволив охарактеризувати трансцендентальні засади національної ідентичності й свідомості та їх іманентні структури як такі, що уможливлюють конституювання смислових векторів локальності та глобальності, а також конституювання смислових умов їх продуктивного синтезу.

Основні положення та висновки розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Демир Г. Права и реалии культурного разнообразия / Гёкхан Демир // Десяті юридичні читання "Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації": Матеріали Міжнародної наукової конференції, 15-16 травня 2014 р., м. Київ. – К., 2014. – С. 55–58.

2. Демир Г. Глобализированный мир: культурное разнообразие, идентичность и диалог культур / Гёкхан Демир // Вестник Бурятского государственного университета. – Выпуск 14. Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2015. – С. 112–116.

3. Демир Г. Культурное разнообразие современного мира и культурная идентичность / Гёкхан Демир // "Дні науки філософського факультету – 2015", Міжн. наук. конф. (2015; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2015", 21–22 квіт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Ч. 2. – С. 27–30.

Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Міграція останнім часом стала одним з істотних викликів для всього світу. В умовах глобалізації відбуваються якісні зміни в динаміці та характеристиці міжнародної міграції людських ресурсів, стираються національні кордони і бар'єри між державами, що вносить певні корективи у функціонування суспільства та взаємодію людей, впливає на формування цінностей та установок, створює можливості людині самостійно визначати свій етнонаціональний статус, спосіб життя, фактичний зміст трудової діяльності тощо.

Водночас глобальна міграція постала стали одним із дестабілізуючих чинників міждержавних відносин та внутрішнього соціального порядку. Сучасні міграційні процеси, зумовлюючи глобальне переосмислення цінностей та світоглядних орієнтацій людей, безперервні трансформації життєвого укладу, ставлять перед дослідниками нові проблеми, пов'язані з вивченням нових аспектів формування національної ідентичності та ідентифікації мігрантів.

2.1. Сучасні міграційні процеси та їх вплив на національну ідентичність

На сьогодні відсутня загальноприйнята дефініція поняття міжнародної міграції. Досить поширеним є визначення, запропоноване В. Іонцевим, згідно з яким міжнародна міграція описується як "територіальні (просторові) переміщеннями людей через державні кордони, пов'язані зі зміною постійного місця проживання і громадянства, котрі зумовлені різними чинниками (сімейними, національними, політичними й іншими) або з перебуванням у країні в'їзду, таким, що має довгостроковий (понад 1 рік), сезонний і

маятниковий характер, а також з циркулярними поїздками на роботу, відпочинок, лікування і т. ін. Основними відмінними ознаками міжнародної міграції населення в порівнянні з внутрішньою є: державний кордон, його перетин і відповідний контроль як за фактом самого пересування через кордон (і в країні виїзду, і особливо в країні в'їзду), так і за подальшим перебуванням у країні в'їзду" [105, с. 29]. Незважаючи на деяку громіздкість наведеного визначення, його можна прийняти як робоче.

Форми сучасної міграції можуть бути кваліфіковані за різними ознаками. За тривалістю: *безповоротна міграція* – переселення з однієї країни в іншу, найчастіше пов'язане зі зміною громадянства (еміграція, імміграція, шлюбна міграція); *постійна або довгострокова міграція* – міграція на тривалий термін, який законодавчо визначається міграційними актами в кожній країні по-різному (класифікація ООН визначає цей термін в 1 рік), має, як правило, трудовий або навчальний характер; *короткострокова міграція* – виїзд (в'їзд) в іншу країну на строк до 1 року або інший термін, визначений національним законодавством з метою працевлаштування або будь-який іншій економічній діяльності в країні перебування, здійснюється на основі сезонної, маятникової й епізодичної міграції; *сезонна міграція* – тимчасовий виїзд (в'їзд) трудових мігрантів на сезонні (сільськогосподарські, будівельні та ін.) роботи; *маятникова міграція* – тимчасова трудова міграція, пов'язана зі щоденним або щотижневим переміщенням через державний кордон до місця роботи і поверненням в країну постійного мешкання (наприклад, прикордонні робочі, або робочі-фронтальєри). Остання за рекомендацією ООН, статистикою міжнародної міграції не враховується; *епізодична міграція* – тимчасовий виїзд в іншу країну з діловими, рекреаційними, туристичними та іншими цілями. Цей вид міграції включає поїздки на відпочинок, лікування, для участі в спортивних змаганнях, релігійне паломництво, а також різного роду відрядження і "комерційні" поїздки "човників".

За причинами виокремлюють такі форми міграції, як *вимушена* і *добровільна*, *економічна* і *трудова*. *Вимушена міграція* має раптовий,

вимушений характер, зумовлений загрозою для життя мігрантів в результаті стихійних лих, військових дій або переслідувань за політичними мотивами, національною ознакою і т. ін. Вона може мати тимчасовий або постійний характер й охоплює такі категорії мігрантів, як біженці, вимушені переселенці, особи, що шукають притулок. *Добровільна міграція* – це міграція, рішення про яку ухвалюється людиною вільно і добровільно, в основі її лежать найчастіше економічні, психологічні, сімейні та інші мотиви; нерідко здійснюється за підтримки держави (наприклад, при освоєнні нових територій), а часто – на основі економічної, трудової або легальної міграції.

Економічна міграція – добровільна, в основі якої лежать економічні мотиви. Вона містить такі види міграції: постійну, сезонну, маятникову, деякі форми епізодичної міграції, наприклад "човникову" (комерційну), і частково безповоротну, якщо економічні причини останніми є переважаючими (наприклад, мігранти-інвестори). Основними формами економічної міграції є трудова і нелегальна міграція. *Трудова міграція* припускає продаж мігрантом своєї робочої сили в країні в'їзду, при цьому зміна місця проживання не є обов'язковою. Трудова міграція є істотною характеристикою постійної і короткострокової міграції (якщо вона не пов'язана з працевлаштуванням в країні перебування), сезонній, маятниковій міграції. За особливу форму трудової міграції вважається нелегальна (незаконна) міграція, оскільки в основі її мотивації практично завжди лежить нелегальне працевлаштування.

За напрямком переміщень людей виділяють три основних види міграції: *еміграція* – вимушена чи добровільна зміна місця проживання, виїзд за межі країни на постійне або тимчасове проживання; *імміграція* – в'їзд громадян інших держав у країну на довгострокове перебування або постійне проживання; *рееміграція* – повернення мігрантів на батьківщину, інколи – виїзд у третю країну.

За характеристикою правового статусу існує *легальна* і *нелегальна* міграція. Легальні мігранти перетинають міжнародні кордони на законних підставах, тобто мають візу на в'їзд на певний термін або, перебуваючи в інших країнах,

продовжили термін її дії. Нелегальне переселення, навпаки, є явищем, яке носить непередбачуваний характер. Такі мігранти в пошуках кращого життя перетинають державний кордон незаконно, тобто без офіційного дозволу, без візи на в'їзд.

За професійним складом розрізняють такі види мігрантів: *робітники*, в тому числі промислові, сільськогосподарські, а також без певної професії або спеціальності, які прибувають на роботу за контрактом; *фахівці*, працівники вищої кваліфікації, транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїзять з країни в країну; *представники творчих професій* – актори, музиканти, письменники, художники тощо [див. : 14, с. 258–267; 26, с. 213–236; 5; 62, с. 19–35; 77; 93, с. 443–460; 120, с. 443–447; 282].

Сучасна доба відрізняється ускладненим характером форм поєднання та взаємодії глобальних і регіональних міграційних потоків. Глобалізований світ став більш відкритим для вільного пересування не тільки товарів і капіталів, а й людей. Люди стали більше подорожувати, помітно зросла міжнародна міграція трудових ресурсів. Набуває швидких темпів академічна мобільність, студентська міграція. На тлі глобалізації суспільних процесів виникає такий феномен як міграціогенез – сукупність мігрантів, об'єднаних в єдине ціле за етнічними, культурними, релігійними та іншими ознаками, відтворення, збереження та розвиток яких підтримується міграційною політикою національних урядів, регіональними заходами та міжнародними зусиллями. Компактне розселення і проживання мігрантів у країнах їх облаштування має низьку імуностійкість, але високу здатність до самовідтворення, коли йдеться про масовість і чисельність міграційних потоків [27, с. 121].

Поява складних і безперервних потоків людей, товарів та інформації перетворила міграцію на глобальне явище, яке впливає на всі сторони життя світової спільноти, поступово формуючи її новий вигляд. За даними Міжнародної організації міграції (МОМ), нині в русі перебуває більше людей, ніж коли-небудь в історії – приблизно 1 млрд всього населення планети, з яких чверть мільярда – міжнародні мігранти, а 750 млн – внутрішні, які пересуваються в межах власних країн [126]. Тільки у 2013 р. поза межами своїх

країн, за даними Департаменту економічного й соціального розвитку ООН, проживали 232 млн людей, або 3,2 % усього населення світу (для порівняння: у 2000 р. таких було 175 млн, а у 1990 – 154 млн)[205].

Якщо зростання чисельності мігрантів продовжиться з тією ж швидкістю, то вже до 2050 р. їх кількість, згідно прогнозів, досягне значення 405 млн осіб. На перший погляд у відсотковому відношенні ця цифра не видається значною, однак, потрібно мати на увазі темпи зростання мігрантів. Чисельність міжнародних мігрантів нині майже в три рази перевищує їх кількість періоду 50-х років XX століття. Сьогодні майже не залишилося країн, яких би не торкнулися міграційні процеси. Після розпаду соціалістичної системи, що включала республіки колишнього СРСР, країни Центральної Європи і колишньої Югославії, падіння "залізної завіси" відбувся процес залучення їхнього населення у глобальні міграційні процеси, внаслідок чого в структурі й конфігурації регіональних міграційних потоків сталися значні зміни.

Україна також є учасником світових міграційних процесів, вона виступає одночасно країною-донором, імпортером та транзитером мігрантів. Україна входить одночасно до десятки країн високої еміграції і з якої емігрує найосвіченіше населення. Основними країнами міграції для українських громадян стали Польща, Росія, Італія, Чеська Республіка, Португалія, США, Канада. Внаслідок еміграції в Україні посилюються негативні демографічні тенденції – відтік молодих людей, скорочення населення, руйнування сімей та залишені без батьківської опіки діти та ін. Відтік висококваліфікованої робочої сили й науковців створює загрозу суттєвих втрат інтелектуального потенціалу нації, знижує конкурентоспроможність країни та ставить під сумнів реалізацію інноваційної моделі розвитку. Процеси українського націє- й державотворення вимагають від інститутів державної влади вироблення ефективної і системної стратегії управління міграційними процесами [100; 123].

Сучасні міграційні потоки формуються під впливом різних причин, основними серед яких є економічні й соціальні (переміщення у пошуках роботи, здобуття освіти, у зв'язку із заміжжям і т. ін.). Окрім історичних та

економічних чинників, що зумовили інтенсифікацію сучасних міграційних процесів, слід назвати й політичні фактори, зокрема такі, як урегулювання багатьох політичних конфліктів, що протягом десятиріч підтримували роз'єднання світового господарства, закінчення "холодної війни", ліквідація системи апартеїду в Південній Африці, нестабільність ситуації на Близькому Сході. Велике значення має зміна стратегій розвитку, що відбуваються в сучасному світі, а саме: відмова від принципів автаркії; перехід від політики жорсткого протекціонізму країн, що розвиваються, до політики відкритої економіки; реформи в посткомуністичних державах, країнах Латинської Америки, Південної Азії і Близького Сходу.

Сьогодні важливим чинником, що визначає зміну динамічних і структурних параметрів міжнародної міграції, є зростання масштабів і просторових меж вимушеної міграції в результаті формування небезпечних осередків військово-політичної напруженості, етнічних конфліктів і екологічних катастроф. Йдеться передусім про дестабілізацію таких країн, як Ірак, Сирія, Афганістан, Туніс, Ліван, Єгипет, Лівія, заради контролю над ресурсами, комунікаціями, трафіком людей, зброї, наркотиків. Вимушена міграція залишається актуальною проблемою і для країн пострадянського простору внаслідок етнічних конфліктів та існування невизнаних держав у його межах.

Не останню роль у збільшенні міграційних потоків відіграє демографічна ситуація, яка склалася у світі. Зростання населення було і залишається безпрецедентним за всю історію: його чисельність зросла з 2,5 млрд осіб в середині XX століття до 7,5 млрд сьогодні. У той самий час природний приріст населення в країнах так званого "золотого мільярду" (Європа, Північна Америка, Канада та Австралія) неухильно зменшується, в результаті чого виникає потреба поповнення ринку праці за рахунок міжнародних мігрантів.

Згідно прогнозу відділу ООН з питань населення, Німеччина, наприклад, до 2050 року потребуватиме щорічно 487 тис. мігрантів, щоб утримувати старіюче населення, Франція – 109 тис., а в цілому ЄС – 1,6 млн осіб. Поки що максимальне сальдо міграції належить Північній Америці – щорічно 1,4 млн

чоловік. За нею йде Європа – 1,1 млн.; в Океанії – лише 103 тис. осіб [90, с. 202–203]. Для збереження чисельності населення Європи на нинішньому рівні необхідно, щоб впродовж 50 років в'їхали 58,5 млн іммігрантів (1,2 млн на рік). Якщо ж цього припливу не буде, то кількість населення зменшиться на 16 %) [62, с. 30–35].

Німецький дослідник Г. Хайнсон ще у 2003 р. висловив припущення щодо майбутнього "великого переселення народів". Він, зокрема, прогнозує, що 950 мільйонів африканців і арабів покрийуть Європу до середини XXI століття. Вчений зазначив, що на Близькому Сході, в Центральній та Південній Африці, на відміну від старіючої Європи, 20 % населення – молодь від 15 до 24 років. І молодь становитиме основу майбутньої міграції в Європу [187]. Згідно з прогнозом Департаменту економічного і соціального розвитку ООН, якщо чисельність населення з 2015 року по 2100 рік у світі загалом зросте на 53 % і становитиме 11213, 3 млн. осіб, то в Африці – на 369 % (4386, 6 млн.), в Азії на 11 % (4888, 7 млн. осіб), а в Європі спостерігатиметься спад на 13 % (з 738, 4 млн осіб у 2015 році до 645, 6 млн у 2100) [293, с. 348, 358]. Відтак можна передбачити, що хвиля міграції з депресивних регіонів периферії капіталістичної світ-системи рано чи пізно накриє Європу і США. За висновками Інституту Геллапа, до 2050 року 950 млн осіб намагатимуться поселитися в Європі.

Окрім того на процеси сучасної міграції істотно впливають:

- геополітичні особливості, які проявляється у тому, що мігранти прямують не тільки з країн "третього світу" в найбільш розвинені, а й в країни, які перебувають на стадії розвитку;

- розширення та зміна установок мігрантів, про що свідчить посилення етнічної міграції, поява великих груп біженців, зростання числа висококваліфікованих мігрантів та інших категорій іммігрантів;

- збільшення кількості різновидів міграційних переміщень. Зазвичай, міграційний ланцюг розпочинається з одного різновиду переміщення і

продовжується в інших формах, незважаючи на урядові зусилля (або часто всупереч їм) зменшити або хоча б контролювати міграційні рухи [3, с. 108].

Прикметним є й те, що помітне місце серед сучасних тенденцій займає фемінізація процесу міжнародної міграції. Якщо раніше основний обсяг мігрантів становили представники чоловічої статі, а жінки були представлені у міграційних потоках як дружини, дочки або утриманки чоловіків-мігрантів, то в останні роки зросла автономна міграція жінок. З одного боку, міграція надає жінкам доступ до міжнародної зайнятості, отримання власного доходу, забезпечення достатку своїх сімей, а з другого – жінки часто залучаються до ізольованих за статтю, малокваліфікованих і неформальних секторів економіки та часто підлягають різним формам дискримінації на ринку праці.

За сучасних умов виділився новий етап в розвитку світових міграційних процесів – етап трансміграції. Його змістом є: інтенсифікація трансміграційного процесу в напрямку розвитку та підтримання сімейних, соціальних, економічних, політичних та культурних відносин міжнародних мігрантів незалежно від країни їхнього походження чи перебування; рециркуляція високоосвічених кадрів, що полягає у підвищенні наукового фаху і професійного досвіду мігрантів за кордоном і подальшому добровільному їх поверненні в країну еміграції; транснаціоналізація передачі знань та обміну технологіями за посередництвом міжнародних інтелектуальних центрів мігрантів; виникнення соціальних зв'язків, що поєднують країни еміграції та імміграції і сприяють обміну ідеями та соціальним досвідом[283, с.456–472].

У процесі глобалізації розмиваються національні кордони і бар'єри між державами, що дає право людині самостійно визначати її спосіб життя, етнонаціональний статус, фактичний зміст трудової функції і т. ін. Тим самим глобалізація де-факто стимулює міграцію, знищує ті перешкоди, які раніше заважали людині змінити свій спосіб життя і/або соціальний статус. Вихід людини на міждержавний рівень означає формування й зростання ролі наддержавних соціальних інститутів: міжнародного права, міжнародних міграційних систем і міграційних мереж, а також започаткування основ

міжнародного громадянства [31]. Мігруючи на територію інших країн, людина може свідомо співвідносити себе з нацією своєї попередньої держави (що у цьому випадку розглядається як результат попереднього політичного виховання національної прив'язаності до держави), але фактично вже бути пов'язаною з іншою державою. Водночас національно-державна прив'язаність для людини, яка переміщується різними територіями, може поступово відходити на другий план [43, с. 180]. Крім того, зросло значення наднаціональних відносин (наприклад, з Європейським Союзом), внаслідок чого з'явилася нова культура у різних сферах соціуму, нові правила, що діють поза меж національних держав [10, с. 31–45; 21, с. 123–134].

Як одна з найважливіших проблем народонаселення міграція є не тільки простим механічним пересуванням людей, а й складним соціальним процесом, що зачіпає різні сторони життєдіяльності суспільства. Переселення людей є водночас рухом нових ідей, традицій, релігій, вірувань тощо. Як наслідок глобальна міграція спричинила серйозні зміни у сфері масової свідомості, в політичній культурі, політичному житті, інституційно-правових основах сучасних держав і системі міжнародних відносин. Впливаючи на зближення країн, міграція разом із тим загострює протиріччя в їх розвитку, й сама зазнає змін, що відображається на її внутрішній сутності, інтенсивності та призначенні. Відомий німецький соціолог У. Бек зазначає, що "у добу глобалізації власне життя більше не є осілим і пов'язаним з певним місцем. ... це транснаціональне життя, яке протікає поверх бар'єрів" [цит. за: 144, с. 96]. Життя індивіда, за ним, набуває мультилокальну транснаціональність, що означає вихід людини за межі певної національності й території і фактично – глобалізацію біографії [див.: 39].

Структурний вплив міграції неминуче відбивається на соціальній, культурній, етнонаціональній та політичній сферах [48, с. 382–383]. Хоча масове залучення іноземців і дозволило розвиненим країнам задовольнити попит на дешеву робочу силу, здійснюючи працевлаштування працівників у непривабливих сегментах економіки, та пом'якшити гостроту демографічної

ситуації, проте одночасно виникла величезна кількість інших складних соціальних проблем. Справа в тому, що в цих державах утворилися впливові етнічні анклав у вигляді замкнених структур, представники яких досить активно почали претендувати на зміну свого соціально-економічного і політичного становища, а також ставлення до них приймаючого суспільства. Крім того, мігранти сприяли стрімкому розповсюдженню тіньової економіки, кримінальних структур та екстремістських організацій, що створило серйозні загрози національній безпеці держав імміграції.

Проблеми, які виникли внаслідок надмірної міграції, неспівмірні з економічним успіхом. Зростання міграційного тиску на західноєвропейські держави та інші розвинені країни світу в останні десятиліття настільки велике, що ні національна держава (у її звичному розумінні), ні її центральна культурна система (Е. Шилз) справитися з ним у повному обсязі і в звичайному інтеграційному, асиміляційно-диспаратетному модусі вже не в змозі. У зв'язку з цим термін "глобальна міграція" часто вживається як альтернативний відносно поняття "стабілізація"[57, с. 27–30]. Отже, демографічна ситуація і проблема міграції в сучасних умовах тісно поєдналися і під тиском політичних проблем, пов'язаних з динамічною трансформацією політичних режимів та дезорганізацією суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку в Азії і Африці, утворили серйозні проблеми для європейських країн.

Йдеться про виникнення явища надмірної міграції, яку можна визначити як різновид міграційних процесів, що зумовлює негативні зміни демографічного складу населення певного регіону чи окремої країни, падіння загального інтелектуального рівня суспільства, вносить дисбаланс у ринок робочої сили та знижує стимули для модернізації виробництва, змінює соціокультурну ситуацію та створює сприятливий ґрунт для виникнення конфліктів на етнонаціональній основі [49, 20–29]. Все це створило якісно нову ситуацію: у ряді випадків масштаби міграції почали виходити за межі її регулювання, реальних можливостей контролювати з боку країн, які приймають мігрантів. У деяких із них виникли цілі анклав: ті, хто прибув,

почали становити більшість населення цієї території. Наприклад, у Кувейті, Катарі та Об'єднаних Арабських Еміратах іноземці за чисельністю помітно переважають місцевих мешканців.

Внаслідок міграційних процесів наприкінці XX – початку XXI століть поглибилася фрагментація націй на окремі етнічні та культурні утворення. Якщо в попередні століття домінував процес націєтворення, то виникнення феномену мультикультуралізму спричинило не тільки гальмування цього процесу, а й посилення відцентрових тенденцій та призвело до мультинаціоналізму вже сформованих націй [83, с. 41]. Канадський історик професор Вільям МакНейл стверджує, що: 1) формування населення із різних етнічних груп стає нормою; 2) поліетнічність як помітний феномен соціальної історії набирає своєї ваги після Першої світової війни; 3) імміграція є найбільш могутнім джерелом поліетнічності [275].

Сьогодні частка корінного населення у розвинених країнах світу неухильно скорочується на користь іммігрантів з країн Азії, Африки й Близького Сходу. Міграційні потоки змінили етнічну структуру населення багатьох держав світу. Внаслідок чого такі держави втрачають свою національну ідентичність, що, у свою чергу, стимулює їх до посилення інтеграційно-об'єднувальних процесів та елімінації представників іноетнічних груп. Зміни у щільності населення і посилення соціальної напруженості нерідко використовуються урядами приймаючих країн як аргументи на користь політики обмеження або поступовості імміграції, відбору іммігрантів, що допускаються в певну державу.

Значний вплив мігрантів, в тому числі й нелегальних, зумовлює: деформацію соціальної, демографічної і територіальної структур суспільства; загострення конкуренції на місцевих ринках праці і житла; зіткнення етнічних стереотипів і норм поведінки; криміналізацію суспільства; виникнення джерел соціальної напруженості; зростання ксенофобії і екстремізму; збільшення захворюваності соціальними хворобами [49, с. 20–29; 74; 106, с. 92–95]. Висока концентрація частки некорінного населення негативно позначається на

соціальних стосунках, культурі, національній ідентичності і політиці високорозвинених країн, в які спрямований вектор міграції. Недооцінка імміграції в другій половині ХХ століття призвела до того (і це мало хто передбачав), що розширення "імміграційної експансії" завершиться створенням суспільств з культурною та етнічною різноманітністю.

Вперше за всю історію існування націй національне питання перетворилося на етнонаціональне і стало одним із найактуальніших у житті багатьох народів. Нація, як форма організації національно-державного, соціально-політичного і культурного життя людських спільнот, трактується, при цьому, як етнокультурне партикулярне утворення : або як нація-етнос, або як державно-політична спільність. Проблема полягає в тому, що і в першому, і в другому випадках держава прагне усунути етнокультурний плюралізм, стимулює асиміляцію етнічних, національних, культурних меншин на користь моноетнічності та культури національної більшості [5; 10, с. 31–45; 91, с. 3–22].

Ця обставина не могла не викликати протидії та етнокультурної активізації національної більшості. Європейські національні спільноти, що існують на принципах ліберальної демократії, з одного боку, піддаються нині руйнівному впливу індивідуалізму, а з другого – зіштовхнувшись з етнокультурними групами мігрантів або етнічними, етнорелігійними спільнотами, вони протиставили їм "ідеологію своєї спільноти" – націоналізм, культурний фундаменталізм і праворадикальні рухи. Вельми показовим є той факт, що національні спільноти, наприклад, Франції та Німеччини, які сформувалися на різних підставах: політичній та етнокультурній, відносно нових етнічних меншин, з їх вимогами публічного визнання та недискримінації виявляють подібні стратегії протидії [71, с. 234–244; 143]. В обох випадках вони спрямовані на збереження етнічності, культури та ідентичності національної більшості, асиміляцію меншин, що відповідає історичній логіці, досвіду збереження політичної, соціальної та етнокультурної стабільності національного суспільства.

Крайньою формою реакції на міграції з боку корінного населення щодо мігрантів інших національностей є різні прояви холістського націоналізму. Останній особливо популярний серед людей транзитивних суспільств: він постає боротьбою порядку проти хаосу, об'єднуючи людей надособистісною метою (наприклад, відродження нації). Закономірним продовженням глобалізаційних процесів, які супроводжувалися становленням транснаціональних економічних та політичних структур, посиленням інформаційної сфери комунікацій, зростанням економічної, соціальної і культурної мобільності населення і як наслідок посиленням міграційних потоків стала політика мультикультуралізму.

Новий плюралістичний тип цивілізації всіляко намагається уникати будь-якого примусу людини відносно прийняття тих чи інших цінностей, світоглядних орієнтацій і життєвих стратегій, сталих ідентичностей. Людина вибудовує моделі ідентичності, виходячи із власного розуміння, бажання й волі до сприйняття і відтворення культурних смислів. "Втягнена" у "транснаціональні мережі, вона вже не в змозі залишатися у межах власної культури. Виникають нові локальні спільноти, відокремлені кордонами, які не збігаються з національними" [38; 39; 218, с. 23–29; 283].

Утім спроби заміщення національного співтовариства мультикультурними, за твердженням Д. Глазова, спричинили розрив єдиного соціально-політичного простору, створюючи загрозу цивілізаційного розламу у суспільстві [40, с. 285]. Більше того, намагання вирішити зростаюче міжкультурне, міжрелігійне і міжетнічне протистояння акцентацією на необхідності впровадження принципів толерантності призвело до зворотних результатів. Емігранти у першому і другому поколіннях часто не просто не прагнуть опановувати мову і знайомитися з соціокультурною традицією Європи, зберігаючи власну культурну і релігійну ідентичність, а й починають агресивно насаджувати її в найбільш екстремістських і терористичних формах.

Новаторським підходом до осмислення міграційних процесів є концепція транснаціональної міграції, за якою мігранти, перетинаючи міждержавні кордони й осівши в новій країні, зберігають соціокультурні зв'язки з країною свого

походження. При цьому транснаціоналізм визначається як "соціальний процес, в якому мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони. Мігранти стають трансмігрантами, вони розвивають і підтримують множинні сімейні, економічні, соціальні, організаційні, релігійні та політичні відносини, які перетинають кордони" [14, с. 260]. Трансмігранти живуть одночасно в декількох країнах і включені в більше, ніж одне співтовариство, відтак виробляють нові взаємозалежності і конституують спільноти, особливим чином пов'язані з існуючими національними державами та їх територіями. Соціальні мережі мігрантів інтегрують уже делокалізовані й дифузні простори всупереч державним кордонам, фрагментують їх ідентичність. Міграція символізує перехід до нового, невідомого і підводить мігранта до необхідності самоідентифікації.

Німецький дослідник Т. Файст виділяє три типи транснаціональних соціальних просторів, які виникають внаслідок міграції: транснаціональні родинні групи, транснаціональні регіони і транснаціональні співтовариства. Кожному з них притаманний свій спосіб підтримки соціальних і символічних зв'язків, які дозволяють індивідам об'єднуватися у мережі, групи та організації. Для першого типу транснаціонального простору характерний взаємний обмін (співробітництво) як соціальна норма. Основною його ознакою є підтримка соціальної норми рівноцінності (паритету), типовим прикладом чого стають грошові перекази.

Для другого типу формою взаємодії є соціальний обмін у вигляді взаємних обов'язків та очікувань, які базуються на минулому досвіді, а основною характеристикою – використання внутрішніх переваг (мови, соціальних зв'язків у рівних мережах), прикладом чого є мережі трудових мігрантів. І, нарешті, транснаціональним співтовариствам властива солідарність, яка передбачає наявність подібних ідей, переконань, оцінок. Найважливішою формою солідарності є колективні уявлення (релігія, національність, етнічність), які виражаються у вигляді колективної ідентичності [242, с. 8–18]. Глобальні міграційні процеси поставили проблему

ідентичності в контекст національної і міжнародної безпеки. Українські науковці В. Кремень і В. Ткаченко слушно зазначають, що «виживання для суспільства – це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню : достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити, як колективне "Ми"» [102, с. 185].

Саме тому нинішні підходи пов'язані не лише з принципом непорушності кордонів як елементом структурування суспільства, а й не меншою мірою з культурною логікою відносин між "ними" і "нами", з міграцією як одним із ризиків для існування національної спільноти. Відтак на перше місце виходить проблема співвідношення національної ідентичності й суспільної безпеки. Дбаючи про самозбереження, кожна людина прагне відчувати себе частиною "Ми" через усвідомлення своєї належності до національної спільноти у силу її сталості в часі. А належність до етносу, як зазначалося раніше, визначається не стільки біологічною спадкоємністю, скільки свідомим отождінням себе з культурними цінностями й святинами того чи іншого народу.

Мультикультуралізація і поліетнізація західноєвропейських суспільств як результат глобалізації (міграції, біженці, свобода пересування, міжнаціональні шлюби та ін.) гостро ставлять питання про соціалізацію інонаціональних груп, їх лояльності новій батьківщині, спільних цінностей і національних ідентичностей, з одного боку, і посилення космополітизму – з другого. Завдяки розвитку сучасних електронних засобів зв'язку, туризму, розширенню освіти за кордоном та інших форм спілкування дедалі більше стає космополітично орієнтованих людей. Космополітизму, який набирає силу і який відображає й відповідає глобалізованому світу, протистоїть інша тенденція – абсолютистський фундаменталізм (форма глобафобії), який приваблює людей тим, що спрощує складність життя, котра посилюється глобалізацією. Це незворотні процеси, якби комусь не хотілось расової, культурної чи релігійної "чистоти".

Крайньою формою реакції на міграції з боку корінного населення щодо мігрантів інших національностей є різні прояви холістського націоналізму. Останній особливо популярний серед людей транзитивних суспільств: він постає

боротьбою порядку проти хаосу, об'єднуючи людей надособистісною метою (наприклад, відродження нації). Зазначимо, що деякі з національних держав (Австралія, Канада, США) є суспільствами класичної міграції, а інші (Великобританія, Франція, Німеччина, Швеція) – мультикультурними, тобто такими, що перебувають на стадії осмислення себе як країн постійної імміграції. Відповідно, можна виділити різні типи ліберальних ідеологій, національних політик, які реалізуються відносно національних, культурних та етнічних меншин зазначеними групами держав: у першому випадку підтримка етнокультурного та національно-регіонального плюралізму, а у другому – етнічності, національної ідентичності і культури національної більшості [92, с. 243–257].

Це дозволяє співвіднести мультикультуралізм мігрантських спільнот з політикою соціальної стабілізації (збереження стабільного стану економіки, політичного, соціального та етнокультурного життя суспільства), мультикультуралізм західноєвропейських спільнот – з політикою стабільності, спрямованої на збереження історично сформованої національної ідентичності, культурної самобутності соціуму, нації. В обох випадках кінцевою метою зусиль національних держав є досягнення стабільного стану суспільства, недопущення дисбалансу, кризи в соціальному розвитку. Особливе значення мультикультуралізм як ідеологія та політика соціальної стабільності, міжетнічної згоди має для поліетнічних країн. Саме у них спроби створення ліберально-демократичних режимів та інститутів частіше підриваються національними конфліктами, а етнічна мобілізація, етнокультурні протиріччя використовуються для завоювання політичної влади [40, с. 282–287; 117].

В умовах глобалізації та зростаючих імміграційних потоків в західноєвропейські країни стали формуватися нові підходи до розуміння сутності нації, характеру національної ідентичності. Порівняно з попередніми десятиліттями, національна ідентичність за глобальної доби водночас і міцніша завдяки ефективним стратегіям побудови нації, і набагато відкритіша чужим впливам, які неможливо контролювати та не пускати в національний простір. Вона толерує вищий ступінь гібридності й розмитості, ніж за попередніх часів.

Нині ідентичність націй постає перед викликами, по-перше, знизу – перед вимогами національних меншин; по-друге, згори – перед процесами побудови наднаціональних організацій та інституцій, як-от Європейський Союз; і, по-третє, зсередини – перед внутрішніми проблемами, що їх становлять етнічні меншини емігрантського походження [23, с. 247–248]. Подібні процеси відбуваються і в США, Канаді та інших країнах.

Так, у Сполучених Штатах з року в рік зростає кількість представників етнічних меншин. За даними Бюро перепису населення США, їх кількість у 2006 р. становила 100,7 млн. осіб, або приблизно третину всіх американців. До того ж зміна етнічно-расового складу населення відбувається в різних штатах по-різному, і в недалекому майбутньому Штати різнитимуться не тільки географічно, а й расово. Загалом у США відбувається інтенсивна зміна етнічно-расового складу населення, різні групи населення дедалі більше відмежовуються одна від одної. Уже протягом одного-двох поколінь, на думку С. Гантінгтона, ми побачимо зовсім іншу країну, з іншим населенням, іншим менталітетом. Згідно з твердженням ученого, зростаюча відмінність між різними регіонами країни рано чи пізно призведе до глибоких ментальних розколів. США – фактично країна емігрантів, які не мають спільного культурного, етнічного та історичного коріння [189, с. 280–402]. Вивчення досвіду європейських країн, а також США, Канади, Австралії щодо збереження національної ідентичності, засвідчує, що політичні підстави ідентифікації громадян держави завжди посідають пріоритетне місце в національних ідеологіях навіть в тих випадках, коли етнічні та культурні відмінності між національною більшістю та меншинами захищаються державними заходами.

Якщо для Америки ця проблема поки що менш відчутніша, то для Європи вона є надзвичайно гострою. Американці як "нація мігрантів" протягом тривалого часу напрацювала власний досвід інтеграції великої маси різноманітних етносів у американську націю. Але навіть у цій країні останнім часом виникають проблеми з національною ідентичністю і усвідомленням громадянства. З цього приводу С. Гантінгтон виступив з певною пересторогою,

стверджуючи, що основними викликами національній ідентичності США стає зростання чисельності мексиканської міграції, впливу "іспаномовної громади й тенденція до мовного й культурного поділу Америки, а також розширення прірви між космополітичною ідентифікацією еліт і прихильністю нації до традиційної ідентичності" [189, с. 395]. Викликом американському суспільству з боку останньої хвилі іммігрантів стало те, що мексиканці й інші іспаномовні меншини не прагнуть "сприймати" англосаксонське політичне кредо, вивчати англійську мову.

Навпаки, намагаються отримати всі права й привілеї американського громадянства, зберігши при цьому "латиноамериканську ідентичність, політичне самоусвідомлення латино". Вони не мають намір адаптуватися до англопротестантської культури й воліють створити автономну іспаномовну спільноту на території США. Так, у Каліфорнії, Нью-Мексико й окрузі Колумбія не іспаномовні білі вже перетворилися на меншість. Фактично зникає етнічна компонента як джерело ідентичності білих американців. Зазначимо, що якщо раніше американці не акцентувати увагу на цій проблемі, посилюючи тим самим в іспаномовних мігрантів упевненість у своїх силах, то новообрана адміністрація Д. Трампа контроль над міграційними потоками і проблему інтеграції мігрантів в американське суспільство вважає однією з найважливіших.

Ще одним викликом національній ідентичності Сполучених Штатів, на думку С. Гантінгтона, є космополітизм американських еліт, погляди якої з багатьох питань, а надто тих, що стосуються національної ідентичності, не збігаються з думкою народу. Цих, за висловом ученого, "даоських хлопчиків", "золотих комірців", "космократів", яких об'єднують нові концепції глобальної пов'язаності, більше турбує міжнародна спільнота, котра, на їхню думку, перевершує спільноту національну. Націоналізм для транснаціоналів з американської політичної й економічної еліти є злом, національна ідентичність – підозрілим явищем, а національні інтереси – протизаконними [189, с. 427–428]. І це при тому, що пересічні американці, переконаний С. Гантінгтон, були й залишаються однією з найбільш патріотичних націй світу, є активними

прибічниками збереження і зміцнення американської ідентичності. Прикметно, що останнім часом все більше американців, стурбованих стагнацією суспільства і деградацією моралі, знову звернулись до віри, перетворюють релігію у ключовий елемент життєвого укладу і відновлюють християнство як центральний компонент американської ідентичності й національної єдності.

С. Гантінгтон критикує й поширенгу в Америці "концепцію салату", засновану на культурному плюралізмі. Вона, на його переконання, для Сполучених Штатів є неефективною і загрожує втратою американською нацією своєї ідентичності внаслідок втрати "стрижневої англо-протестантської культури". Політолог стверджує, що "імміграція без асиміляції породжує напруженість у суспільстві", а білінгвізм створює мовний бар'єр між різними етнічними групами [189, с. 493–506]. Найвідвертіше про небезпеки зміни етнічної структури суспільства, вимирання білого населення, неконтрольовану міграцію, соціальний паразитизм, засилля агресивних меншин, нещирість під маскою політкоректності, які постали сьогодні перед США, пише П. Б'юкенен у працях із промовистими назвами "Смерть Заходу", "Надзвичайний стан: вторгнення третього світу і завоювання Америки", "Самогубство наддержави: чи вціліє Америка до 2025 року?" [19]. Наслідком таких побоювань стала й перемога Дональда Трампа на президентських виборах 2016 року, яка засвідчила прагнення американців до оновлення, як шанс "білої Америки" реалізувати план американського відродження.

Характер відносин, що склався нині між європейськими національними державами, між державою та її регіонами, між національною більшістю та етнічними, релігійними і культурними меншинами, які маніфестують свої вимоги у вигляді соціальних рухів, ініціатив, помітно підриває сформовану на попередніх етапах історичного розвитку внутрішню соціальну і національну стабільність. Національну ідентичність нині ставлять під сумнів дві тенденції, що мають протилежну спрямованість: поява і зміцнення радикальних правих популістських партій, які обстоюють збереження "чистих ідентичностей", і поширення космополітизму як доктрини, спрямованої на подолання вірності

чуттям світового громадянства. Обидві ідеології спрямовані на національну ідентичність, проте перша переймається збереженням її цілості, а друга маніфестує її руйнування [153, с. 149–158].

На думку іспанської дослідниці М. Гібернау, "дотримання космополітичної позиції не зумовлює зречення національної ідентичності, це радше додавання до неї космополітичного пласта. Адже, активно підтримуючи принципи свободи та рівності для всіх, національна ідентичність могла бути сумісною з космополітизмом. У такому разі можна було б говорити про космополітичний націоналізм" [55, с. 255]. Космополітизм має потенціал зміцнювати національну ідентичність і культуру, активно сприяючи різними способами "буття у світі" та поважаючи їх, бо всі вони об'єднані спільною повагою до принципів демократичного політичного устрою.

Останнім часом було прийнято низку документів, міжнародних правових актів, які прямо чи опосередковано торкаються проблеми збереження культурного розмаїття. Ми всі живемо в одному глобальному середовищі XXI ст., однак сучасна постановка питання про роль культури і духовності в процесі глобалізації часто тяжіє до посилянь "інші культури". Це поєднання слів відомий американський інтелектуал арабського походження Едвард Саїд характеризує як "розпливчате і позбавлене здорового глузду" [150, с. 57]. Е. Саїд стверджує: "Ніхто не може опротестовувати безперервну тяглість у часі давніх традицій, закріплених територій, національних мов і культурних географій, але я не бачу причин, крім страху та упередженості, і далі наполягати на їх відокремленості й відмінності, начебто в них – все людське життя" [150, с. 467]. У глобалізованому світі криза національної ідентичності пов'язана не тільки з потужними міграційними процесами, а й з інформаційним перенасиченням.

У європейському культурному просторі національна ідентичність не встигнувши сформуватись, зазнає дезінтегруючого впливу. Криза національної ідентичності в Європі не просто загрожує втратою конкурентоспроможності у світі, а й загрожує національному виживанню. Як слушно зазначає М. Козловець, у традиційних і навіть індустріальних суспільствах ідентичність

особи була чітко фіксованою, оскільки соціальні ролі були визначені, а відповідна міфологія й ідеологія суворо регламентувала сферу мислення і поведінки [90, с. 132]. Натомість у глобалізованому світі замість надмірної регламентації часто бачимо ненадійність і уразливість умов існування і окремих людей, і цілих соціальних спільнот.

У процесі глобалізація розвиваються нові форми життєдіяльності, які визначають і нові відносини, формуються нові соціальні групи та прошарки, в яких під впливом соціально-економічної та соціально-культурної перебудови суспільства змінюється їх соціальний статус. Усе це призводить до суттєвих змін або до втрати відчуття стійкості, "укоріненості" в соціальному оточенні, маргіналізації. "Зростання масштабів культурної, політичної та соціальної маргіналізації, стверджує українська дослідниця Л. Саракун, породжує кризу ідентичності. Оскільки особистість не ідентифікує себе повністю з певною соціальною групою, хоча за об'єктивними ознаками може належати до неї" [152, с. 58]. Ситуація загострюється й кризою національно-культурної ідентичності в країнах-"джерелах" мігрантів.

Поступово просуваючись шляхом модернізації, ці країни вступають у надзвичайно болісний етап внутрішнього культурного конфлікту, жорсткого протистояння цінностей традиціоналізму й модернізму. Іммігрантські анклав в розвинених країнах, які нерідко є зліпками тих суспільств, з яких вони вийшли і зберігають із ними зв'язок, роздираються протиріччями культурної ідентифікації. Будучи часто маргінальними в країнах прийому, мігранти є дуже чутливими до спрощених фундаменталістських ідей. Члени іммігрантських громад намагаються позбутися культурної роздвоєності і, як видається, знову набути свого цілісного "я". Але при цьому процеси інтеграції часто блокуються, і багато (хоча, звісно, не всі) мігрантів опиняється в опозиції до суспільств, які їх приймають. Ця опозиційність інколи набуває досить агресивних форм [див. : 13, с. 181–191; 63, с. 35–44; 68, с. 133–155].

У другій половині ХХ ст. у західних країнах відбувся поворот від політики, спрямованої на формування національно-державної ідентичності, до політики культурної ідентичності, пов'язаний із процесом мультикультуризації. Центральним моментом цього процесу Дж. Фрідман називає етніфікацію ідентичності. Йдеться про виникнення соціальної ідентичності, яка базується на специфічній конфігурації свідомості, що ґрунтується на історії, мові, расі. Дж. Фрідман виділяє такі нові типи ідентичностей: етнічний, націоналістичний, релігійно-фундаменталістський та локальний. Наслідком цього можуть бути: етнічні та локальні рухи; конфлікти й локальні війни; утворення на основі локальних характеристик общин, яким притаманна власна культурна самосвідомість і котрі прагнуть до автономії відносно національно-державних центрів; різке посилення фундаменталістських релігійних рухів [244].

Культурна етніфікація веде до створення розмаїття культурних ідеологій, які швидко поширюються в усьому світі та сприяють активній політизації культурних ідентичностей серед іммігрантських меншин, субнаціональних регіонів та місцевого населення. Втрата гегемонії центру набуває форми мультинаціоналізму, а етнічна консолідація веде до формування нових еліт, що приводить до виникнення нового соціального порядку глобального рівня.

Ці форми диференціації Дж. Фрідман розглядає як форми інтеграції суспільства, оскільки суспільство "інтегрується не завдяки якійсь заповіді єдності, не через переформулювання своєї єдності як постулату, а у формі відтворення своєї єдності як відмінності" [244, с. 32]. У ситуації, коли в межах одного суспільства люди дотримуються різних культурних традицій, постала необхідність виробити правила співіснування, які б влаштовували представників різних культур. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є проведення політики мультикультуралізму, концепцію якої сформулював Ч. Кукатас [107].

Мультикультуралізм пропонує нові підходи до тлумачення сутності нації, національного суспільства як утворень поліетнічних, полікультурних, які

усвідомлюють себе такими та реалізують на рівні державної ідеології, в конкретних національних політиках принципи не дискримінації, а визнання відмінностей, свободи групового та індивідуального вибору, суспільної згоди, міжетнічної та міжкультурної толерантності [117]. На відміну від культурного плюралізму, який є першим кроком на шляху визнання мультикультуральності суспільства, суть мультикультуралізму полягає не в описі або констатації факту культурного чи етнічного розмаїття, а у визначенні, виробленні найважливіших принципів соціального, етнічного, культурного співіснування різних груп населення в поліетнічних і полінаціональних суспільствах.

Культура постсучасного суспільства дедалі більше тяжіє не стільки до мультикультуралізму і до глокалізації, а до створення мікронацій у межах великих націй. В умовах, коли політичні форми держави більше не збігаються територіально з культурними й етнічними кордонами та коли кожна етнокультурна, конфесійна спільнота може заснувати свої засоби інформації, зростає можливість проведення політики мультикультуралізму, а це веде до створення конгломерату спільнот з подвійним громадянством, що підриває процеси консолідації націй.

У літературі розрізняють пасивний та активний мультикультуралізм. Під пасивним мультикультуралізмом розуміють політику толерантного ставлення до культурного розмаїття, а під активним – політику його активної підтримки, коли держава заохочує розподіл громадян на меншини та активно їх підтримує, наприклад, надає квоти в законодавчих органах для представників етноконфесійних меншин чи надає соціальну допомогу не іммігрантам як окремим людям, а певним етнічним групам, емігрантським діаспорам [138, с. 128]. Мультикультуралізм охоплює весь спектр соціальних, етнокультурних, політичних проблем, що виникають у взаєминах між державою, національною більшістю, з одного боку, національними корінними меншинами, етнічними групами мігрантів, з другого. До них відносяться, зокрема, вимоги національних меншин щодо збереження, розвитку та публічного використання національних мов, надання їм регіональної автономії, представництва у державних органах

влади, особливих прав на етнічну територію, створення такої системи державної освіти, яка враховувала б їх інтереси.

Для мігрантів першочерговими є вимоги рівних громадянських прав з національною більшістю, недискримінації на ринку праці, в освітніх установах, у сфері соціального забезпечення та правового захисту. В цьому контексті значущі як власне інструментальні – соціально-технологічні засоби послаблення соціальної напруженості, так і заходи, спрямовані на перетворення політичних і правових систем відповідних національних держав, їх внутрішньої національної політики у відповідність до мінливих соціальних та етнокультурних умов.

Проблема їх соціальної, політичної та етнокультурної стабілізації не може бути вирішена без вироблення та пропаганди нових форм толерантності між етнічними і культурними групами як усередині держави, так і на міждержавному і міжнародному рівнях загалом. Взаємне визнання і повага взаємодіючих етнічних і культурних спільнот в межах національної держави передбачає не тільки формування нової моралі, а й, в першу чергу, введення всіх соціальних протиріч, конфліктних ситуацій в правове поле держави. Ефективне функціонування правової системи, права, рівного для всіх членів і груп національного суспільства, дозволить досягти дійсного політичного, культурного, соціального рівноправ'я і рівності різних груп населення.

Як зазначає М. Гібернау, важливо диференціювати різні типи мігрантів залежно від їх етнічної ідентичності. По-перше, є іммігранти, що культурно й соціально-економічно подібні до більшості в суспільстві-господарі (наприклад, британці в Новій Зеландії і США, німці в Австрії). По-друге, є іммігранти, яких спершу дискримінували, як-от ірландців у Британії або поляків у США, і які схильні формувати етнічні громади та зберігати у їх межах свою культурну та мовну спадщину, а тепер цілком інтегрувалися в суспільство-господар і набули громадянства. І, нарешті, є іммігранти, яким властиво поділяти деякі особливості фенотипу, що відрізняють їх від більшості населення, і які живуть у відносно замкнених етнічних громадах, часто зазнаючи расової дискримінації

й соціально-економічної упослідженості [55, с. 86]. Хоч деякі країни, наприклад, Британія, засвідчують високі рівні натуралізації мігрантів з Азії, інші, як-от США, мають порівняно низькі показники натуралізації латиноамериканців, що безперечно становлять найчисленнішу іммігрантську групу в цій країні. В Австрії від кінця 1990-х років натуралізовано велику кількість турків, а в Німеччині багато турків набули громадянства після того, як Німеччина 1999 року змінила свій закон про громадянство.

М. Гібернау виділяє такі моделі інтеграції мігрантів в національні суспільства-господарі, як геттоїзація, асиміляція і полікультурність. Геттоїзація припускає ізоляцію етнічних громад, які живуть в окремих районах, а отже, зведення до мінімуму їх контакту з суспільством-господарем, хоча вони роблять свій внесок у ринок праці, функціонують як споживачі й мають вигоду від деяких аспектів соціального забезпечення, проте відчужені від решти суспільства і формують закриті громади. Геттоїзація здебільшого є наслідком соціально-економічної маргіналізації, а часто й расизму. Серед населення, здатного провадити своє життя у рамках структури, подібної до гетто, ступінь ідентифікації з суспільством-господарем і його національною ідентичністю має тенденцію до мінімальності, а то й відсутності. Такі іммігранти своєю чергою часто прагнуть зберегти національну ідентичність, пов'язану з країною походження. Цьому сприяють нові розвинені ЗМІ та комунікаційні технології, які радикально змінили можливості підтримувати активні стосунки зі своєю батьківщиною.

У деяких ситуаціях такі зв'язки мають потенціал зміцнювати мікросуспільство-гетто, в якому вони живуть, сприяючи відтворенню соціально-культурних моделей, близьких до моделей у країнах їх походження [55, с. 88–89]. Асиміляція припускає, що іммігранти повинні зректися своїх культур, мов та конкретних ідентичностей і замінити їх культурою, мовою та ідентичністю країни-господаря. Вони мають засвоїти національну ідентичність суспільства-господаря й заприсягтися у вірності своїй новій батьківщині.

Зазначимо, що дедалі більша занепокоєність недостатньою соціальною згуртованістю спричинилася до "повернення асиміляції". Так, Р. Брюбейкер, аналізуючи ситуації в європейських країнах, зокрема у Франції, державну політику і наукові дискусії, констатує, що підхід на основі "*droit á la difference*" ("права на відмінність"), характерний для 80-90-х років XX ст., поступився "*droit á la resemblance*" ("праву на схожість"). Цей новий підхід поєднався з відродженням неореспубліканського, не універсалістського й неоасиміляційного дискурсу [16, с. 90]. Зазначимо, що асиміляція посідає центральне місце в американському досвіді. Вона, на думку С. Гантінгтона, вирішальною мірою посприяла американізації перших хвиль іммігрантів, більшість яких мали європейське походження, з часом асимілювалися в панівну американську культуру [189, с. 71–104]. У цьому зв'язку М. Гібернау зауважує, що не треба ані запрошувати, ані силувати зрікатися власного походження. Припасування та ідентифікація з чужоземною культурою – тривалий процес, який рідко коли закінчується в середовищі мігрантів першого покоління.

Зречення своєї культури і мови завдає серйозної шкоди відчуттю власної гідності індивіда, бо вимагає від нього відмови від конститутивних елементів своєї ідентичності, яку суспільство-господар раптом вважає за недоречну чи навіть варварську, і набуття нової ідентичності в суспільстві, яке, можливо, ніколи не стане вважати за своїх деяких людей іммігрантського походження. Будь-які зусилля до інтегрування з боку іммігрантів приречені на невдачу, якщо з боку суспільства-господаря їм не сприяє ефективна політика, призначена гарантувати соціальну мобільність та рівність [55, с. 92]. Слід визнати відмінність між полікультурністю *lasssez-faire*, невтручання, яку практикують у США, де етнічні громади визнано, але держава не бере на себе завдання забезпечувати соціальну справедливість та підтримувати етнічне розмаїття, і полікультурністю, яку розуміють як державну політику, як-от у Канаді, Австралії та Швеції. Полікультурність зумовлює толерантність до розмаїття, однакову гідність і однакові права для індивідів, належних до різних груп, що живуть в одній національній державі.

Визнання ліберально-демократичних принципів більшістю західних країн зумовило, серед іншого, й набагато уважніше ставлення національної держави до задоволення вимог своїх національних меншин. Проте ще більше завдання, перед яким постають західні нації, – це потреба зберігати соціальну згуртованість у світлі усвідомлення, що в їхніх кордонах деякі етнічні меншини іммігрантського походження спромоглися створити міські анклав, де панують їхні закони, культура та релігія, тобто вони сформували гетто, цілком чужі основному суспільству, його національній ідентичності, культурі та цінностям. У багатьох західних країнах деякі з цих гетто спираються на пряме заперечення принципів і політичної культури суспільства-господаря. Те, що така ситуація виходить на передній план і отримала новий непередбачений вимір, доводить, що радикалізована форма ісламу, яка раніше пов'язувалася з деякими терористичними актами, набуває прихильників.

Розмаїття підходів до осмислення мультикультуральної реальності в різних національних суспільствах дозволяє припустити, що забезпечення мирного співіснування груп людей з різною історією, культурою та ідентичністю не можуть бути досягнуті на основі загальних, універсальних принципів взаємної толерантності. У кожному конкретному випадку соціальної стабілізації складного етнокультурного та етносоціального середовища вони повинні мати свою специфіку, яка враховує не тільки групові, а й індивідуальні інтереси. Гадаємо, що саме на цій підставі слід будувати конкретну національну політику, а також оцінювати її ефективність.

Мультикультуральні ідеології реалізуються в формі національних політик демократичних держав. Їх основними принципами є: принцип недискримінації національних і етнічних меншин, соціальної і правової рівності з більшістю в межах національних спільнот; міжетнічної та міжкультурної толерантності різних груп населення; принцип визнання, по-перше, мультиетнічного, мультикультурного характеру національного суспільства, по-друге, рівноправного статусу меншин з національною більшістю, права на збереження і розвиток меншинами своєї культури, етнічності, мови, способу життя, права

на етнічну територію, на прийняття рішень, що мають принципове значення для їх етнокультурного і політичного майбуття[98; 164].

Скажімо, політика мультикультуралізму в іммігрантських суспільствах США, Австралії і Канади мають як схожість, так і суттєві відмінності. Загальним для них є визнання меншин в структурі національного суспільства, їх прав на культурну та етнічну автентичність. У Канаді, наприклад, політика визнання корінних меншин і франкоканадців відносно самостійними націями, інтегрованими в канадську націю, вимагає від уряду цієї країни пошуку нових механізмів інтеграції суспільства, утвердження загальноканадської ідентичності на основі політичного громадянства. Численні групи іммігрантів європейського, азіатського походження поступово інтегруються до складу англomовної канадської більшості.

В Австралії формування спільної національної ідентичності населення країни відбувається на основі підтримки етнокультурного плюралізму. Чітка етнічна диференціація груп населення, що виявляється в системах розселення, взаємної відчуженості представників різних етнічних груп використовується урядовими установами за допомогою співробітництва з лідерами етнічних громад для вирішення або пом'якшення гострих соціальних колізій. Ідея поліетнічного націоналізму австралійців поєднує в собі дві форми ідентичності – політичну на загальнонаціональному рівні і етнокультурну на локальному рівні.

У контексті нових форм глобальної міграції переглядається значення поняття громадянства. Так, британські дослідники С. Кастлес і М. Міллер окреслюють чотири види громадянства у західних країнах, які відображають ставлення до громадянства та національної ідентичності. На підставі того, що з полікультурного контексту випливає й відповідна політика натуралізації та політика в царинах освіти й культури, дослідники окреслюють такі моделі (стратегії) імміграційної державної політики: "ілюзійну", "ексклюзивну" (заборонну), "республікансько-імперську" та "полікультурну".

"Ілюзійне" ставлення до іммігрантів пов'язане не стільки з наданням громадянства, скільки з ігноруванням інтересів та потреб іммігрантських громад. Скажімо, в Японії та Італії влада й політики не звертають особливу увагу на значний потік нелегальної імміграції. Проте це не означає, що громадянський статус мігрантів зігноровано; радше таке ухилення свідчить про високий ступінь маргіналізації, відчуженості, а за навмисним політичним мовчанням може приховуватися расизм, переважно місцевий.

"Ексклюзійна" модель є суто націоналістичною, підставами для надання громадянства тут є родинний, етнічний та мовний статуси. Так, до Швейцарії, Німеччини та Бельгії, де така модель переважає, мігранти прибували в основному на підставі програм щодо запрошення працівників. Легальність перебування іммігрантів визнається, але їхній статус є нижчим порівняно зі статусом громадян країни-реципієнта. Можливості натуралізації та отримання громадянства вельми обмежені, а офіційні та неофіційні культурні контакти між іммігрантами та місцевими громадами є нерівноправними та відчуженими.

Різноманітнішою є "республікансько-імперська" модель, яка містить набір складних та дуже недосконалих моделей надання громадянства і пов'язує статус громадянина з місцем проживання (більше, ніж із расовою ознакою). Перехід зі статусу іммігрантів до статусу громадянина легший, ніж за "ексклюзійною" моделлю. Це особливо стосується наступного покоління мігрантів, котре народилося вже в країні-реципієнті, та громадян із колишніх колоніальних країн, які прибувають до метрополії. Політика, основу якої становить національна ідентичність, є не такою відчуженою й обов'язково визнає взаємодію метрополії та колоній у соціальних та культурних сферах, але у багатьох аспектах метрополія переважає (наприклад, Англія, Франція, деякою мірою Нідерланди).

Нарешті, у "полікультурній" моделі громадянства імміграція, зазвичай, має сталий характер, а набуття громадянства є забезпеченим. В ідеальній формі вона передбачає громадянський націоналізм, за якого існують різноманітні ідентичності, зокрема пов'язані з некорінним походженням, а раніше

сформовані іммігрантські моделі зазнають впливу від нових хвиль імміграції. Це, на думку дослідників, певного роду ідеалізована модель надання громадянства, до якої найбільше наближаються Канада, Австралія та Швеція [36, с. 372–373].

С. Кастлес і М. Міллер стверджують, що ті країни, які намагаються дотримуватися "ексклюзивної" моделі надання громадянства і встановлення національної ідентичності, постійно зіштовхуються з ситуаціями невдоволення та конфліктності з боку численних меншин, що мешкають у цих державах. У межах цієї моделі вони навряд чи зможуть забезпечити собі необхідний простір для гнучкої політики. Швидше вони можуть лише замінити одну низку політичних та культурних проблем на іншу. Ті держави, що намагаються дотримуватися (або вже дотримуються) "полікультурної" моделі ідентичності та надання громадянства, можуть уникнути найгірших ексцесів, які випливають з "ексклюзивного" курсу [36, с. 383]. Проте подібна стратегія надання громадянства виявляє подальшу, більше внутрішню, ніж зовнішню обережність у самоврядуванні розвинених країн. Загалом у цих державах не заохочуються культурні зміни, особливо в ліберально-демократичних суспільствах, там, де відсутня будь-яка монополія на освіту та культурне самовиявлення. Ці держави, бажаючи запроваджувати справжню полікультурність, мають зрозуміти ситуацію та прагнути отримати підтримку від освіченішого та полікультурного громадянського суспільства.

Можна спрогнозувати, що з часом реакцією проти полікультурності в Європі і США буде посилення імміграційного контролю, обмеженої підтримки полікультурності, нового наголосу на інтеграції, а деколи й повернення до асиміляції. На думку, С. Гантінгтона, мультикультуралізм постав як кульмінація тривалого процесу ерозії американської національної ідентичності, розпочавшись зі сфери освіти [189, с. 273]. Донедавна західний світ обстоював полікультурність і в ім'я її сліпо плекав та фінансував культурне розмаїття, не звертаючи уваги, чи всі цінності та принципи, яким він сприяє, сумісні з правами людини і такими західними цінностями, як свобода,

гендерна рівність, рівність перед законом, толерантність і відокремлення церкви від держави. Понад те, Захід не впевнений у змісті своїх цінностей і принципів, а інколи, здається, готовий сіяти зерна власного занепаду як цивілізації. Західні нації відчують загрозу зсередини. Вони не впевнені, наскільки толерантними їм треба бути і що слід толерувати.

Повага до культурного розмаїття, твердження про те, що всі культури мають певні цінні компоненти, не зумовлює сліпої підтримки тих традицій і цінностей, які суперечать принципам, що керують ліберальними демократичними суспільствами. Ліберальні демократії не повинні толерувати, поширювати й фінансувати альтернативні культури, які не поважають принципів демократії, рівності прав, свободи і толерантності. Межу толерантності слід провести саме там, де якийсь аспект конкретної культури підточує самі принципи демократичного суспільства, які дають їй змогу існувати та розвиватися в його межах.

Аналіз концептуальних положень мультикультуралізму засвідчив необхідність не тільки вирішення проблеми соціокультурного протистояння корінних жителів Європи та іммігрантів, а й потребу вироблення ефективної стратегії інтеграції іммігрантів за умови збереження культурної і національної ідентичності європейців. Одним зі стратегічних напрямків цієї інтеграції, на думку Ю. Ковтуна, може бути використання елементів традиціоналізму і консерватизму. Традиціоналізм виходить з домінування в соціальній картині світу прийомів і методів освоєння і перетворення дійсності, які базуються на усталених цінностях, здатних консолідувати й активізувати соціальну спільноту. В сучасних умовах традиціоналізм можна розглядати як інтегральну доктрину розвитку соціальної системи, в якій за висхідні структури функціонування розглядаються як стійкі форми соціального буття.

При цьому у його межах визнається потенційна можливість змін на основі осмислення традиційних цінностей. На сучасному етапі розвитку традиціоналізм є альтернативою не тільки консерватизму й лібералізму, а й мультикультуралізму у контексті розуміння функціонування соціальних систем

[88, с. 63]. Провал мультикультуралізму як дієвого механізму кроскультурної комунікації, констатує Ю. Ковтун, засвідчує необхідність вироблення альтернативних стратегій взаємодії представників різних етнічних та релігійних спільнот. При цьому, якщо концепт мультикультуралізму спрямований на збереження культурної багатоманітності на основі принципів полікультурності, толерантності та взаємної терпимості, то в межах традиціоналізму обґрунтовується не лише орієнтація на збереження усталених принципів і норм титульної нації, а й на уніфікацію етнічних культурних традицій іммігрантів.

Однак в умовах інформаційного глобалізованого суспільства традиціоналізм як можлива альтернатива мультикультуралізму має базуватися й на виробленні сталого співвідношення між різними елементами соціальної системи, встановленні балансу між уніфікацією і збереженням соціокультурної ідентичності, між повагою до традиції і дотриманням прав і свобод Іншого, між прагненням до збагачення і загрозою поглиблення бідності на індивідуальному і суспільному рівнях розвитку [88, с. 60–64]. Останнім часом спостерігаються значні зміни в традиційному полікультурному підході, який раніше захищав, а інколи фінансував і навіть заохочував вияви культурної відмінності емігрантських спільнот, які вочевидь не поділяли ані взаємної солідарності, що її, як сподівалися, повинні відчувати громадяни, ані вірності нації та ідентифікації з нею.

Крім того, важливо диференціювати різні типи іммігрантів залежно від їх етнічної ідентичності. По-перше, є іммігранти, які культурно й соціально-економічно подібні до більшості в країні прийому іммігрантів (наприклад, британці в Новій Зеландії і США, німці в Австрії). По-друге, є іммігранти, яких спершу дискримінували, як-от ірландців у Британії або поляків у США, і які схильні формувати етнічні громади та зберігати в їх межах свою культурну та мовну спадщину, а тепер цілком інтегрувалися у суспільство-господар і набули громадянства. І, нарешті, є іммігранти, яким властиво поділяти деякі особливості фенотипу, що відрізняють їх від більшості населення, і які живуть у відносно замкнених етнічних громадах, часто за знаючої расової дискримінації й соціально-

економічної упослідженості. Крім того, іммігранти варіюються залежно від тривалості часу, який вони планують провести за межами своєї батьківщини. Є сезонні іммігранти, інші значну частину свого життя проводять у країні-господарі, а ще інші вирішують оселитися в новій країні назавжди [55, с. 86].

Розглядаючи вплив міграції на національну ідентичність, слід брати до уваги кілька чинників, а саме: число іммігрантів, прийнятих однією країною, тривалість імміграції, етнічна ідентичність іммігрантів, уміння і соціально-економічне становище іммігрантів у країні прийому іммігрантів, ставлення до імміграції і законодавство суспільства-господаря про імміграцію, ступінь труднощів при отриманні громадянства, готовність (або брак її) іммігрантів інтегруватися в культуру, мову і цінності суспільстві-господаря. Крім того, важливо пам'ятати про значення, якого різні групи іммігрантів надають компонентам національної ідентичності суспільства-господаря [55, с. 87]. Зазначені чинники слід розглядати на тлі визначеної моделі інтеграції, якої дотримується кожна конкретна країна.

Сьогодні у потоці нових іммігрантів істотно зросла питома вага вихідців із країн з мусульманським населенням. Вони принесли з собою менталітет, спосіб життя і систему цінностей, які з великими труднощами поєднуються з менталітетом, способом життя і ціннісними орієнтаціями переважної більшості корінного населення Європи. Дедалі тривожнішими є повідомлення про ісламізацію Європи. У Німеччині вже зараз нараховується 7,3 млн. мігрантів, що становить 9 % населення. Більше того в цій країні, 80 % всіх дітей до 6 років – мусульмани. До 25,1 % загальної кількості населення зросла кількість мігрантів у Швейцарії. У Великій Британії чисельність мусульман сягала 4 млн. осіб, що становило 9 %; у Франції – близько 5 млн. мусульман – 10 % населення. У Німеччині для 4 млн. мусульман діє понад дві тисячі мечетей. Майже дві тисячі німців щорічно приймають іслам [106, с. 89–92; 167, с. 54–65].

Посилення глобальних і регіональних міграційних потоків підриває існування держави-нації, розмиває її кордони, національну ідентичність. Держави фактично втрачають свою головну роль у контролі за міграцією, який

тепер здійснюється на міжурядовому і міждержавному рівнях. Хоча деякі країни, як-от Британія, засвідчують високі рівні натуралізації азіатів, інші, як-от США, мають порівняно низькі показники натуралізації латиноамериканців, що безперечно становлять найчисленнішу іммігрантську групу в цій країні. Наприклад, в Австрії від кінця 1990-х років натуралізовано велику кількість турків, а в Німеччині багато турків набули громадянства після того, ця держава змінила свій закон про громадянство.

У контексті нових форм глобальної міграції та глобалізації культури переглядається значення понять громадянства і національної ідентичності. Загалом геттоїзація, асиміляція і полікультурність – із конкретними нюансами в кожному разі – припускають різні точки зору і залежать від різних чинників, які переважають і в країні-господарі, й серед самих мігрантів. До них належать:

- відкритий або зафіксований характер національної ідентичності;
- ступінь культурної та релігійної толерантності в суспільстві-господарі;
- економічні, громадянські й політичні права, надані іммігрантам у кожній конкретній країні;
- наявні для іммігрантів можливості інтегруватися і брати творчу участь у політичному, соціальному, культурному й економічному житті суспільства-господаря;
- значення, яке домінантна етнічна група приписує фенотипній відмінності як маркеру етнічної ідентичності;
- ставлення етнічних громад до культури, мови, цінностей, релігії і способу життя суспільства-господаря;
- значення, якого етнічні групи надають повній інтеграції в суспільство-господар. Йдеться про міру готовності інтегруватися і міру сумісності між двома "вірностями" і "двома" ідентичностями, які пов'язані з країною походження, і з країною-господарем [55, с. 87].

Аналіз стратегічних цілей міграційної політики європейських країн засвідчує, що найчастіше її метою є підтримка економічного зростання і добробуту, вирішення соціальних, демографічних і інших проблем завдяки

імміграції й водночас забезпечення безпеки громадян суспільства-прийому мігрантів за рахунок відмови в доступі на територію небажаних осіб.

Разом з помітними досягненнями міграційна політика Європейського Союзу у деяких питаннях міграції є непослідовною та малоефективною. З огляду на тривожні процеси культурної дезінтеграції, які спостерігаються останнім часом у низці європейських країн, відбувається постійний пошук найбільш оптимальних теоретичних моделей і практичних заходів їх реалізації, які б гнучко реагували на зміни міграційної ситуації. Крім того, в умовах збільшення потоків і посилення міграційного тиску держава змушена шукати можливості економії витрат шляхом диференційованого ставлення до різних типів міграції.

Як зазначає російський дослідник Л. Арутюнян, перехід від стихійної міграції до керованої і безпечної в інтересах різних територій і всієї країни загалом, безперечно, потребує, з одного боку, врахування відповідних суспільних настроїв, що можуть завадити переміщенню людських ресурсів, а з другого – зміни цих настроїв відповідно до цілей міграційної політики держави. У свою чергу, ця політика має спиратися на розуміння й схвалення в суспільстві. Автор констатує, що міграція може стати ще однією причиною суспільного розколу, який проявляється не тільки на рівні непорозуміння між корінним населенням і тими, хто приїждить, а й між самими громадянами через розбіжність їхніх поглядів на це питання [3, с. 28–29]. Отже, міграція населення стала чинником розвитку людства та однією з форм адаптації до умов існування, що змінюються.

Вплив глобалізації на різні сторони суспільного життя вимагає врахування залежності міграційних процесів від усього комплексу соціально-економічних і природних чинників. У зв'язку з цим, політика, що проводиться відносно регулювання міграційних процесів, повинна бути у взаємодії: 1) з соціальною політикою і всіма її складовими, оскільки міграційні процеси є тільки наслідком соціальних чинників. Заходи соціальної політики виступають на перший план при наданні державної підтримки тим категоріям мігрантів, які

переїздить на нове постійне або тимчасове місце проживання під впливом переважно виштовхуючих факторів; 2) з демографічною політикою. Як важлива складова демографічного процесу, територіальні переміщення впливають на демографічну ситуацію.

В одних випадках вони сприяють зниженню "демографічного тиску", а в інших – дозволяють компенсувати природні втрати населення; 3) з геополітикою, оскільки міграція виступає могутнім важелем перерозподілу населення по території країни. Чисельність населення окремих регіонів країн, його національний і конфесійний склад в усі часи були або засобом, або об'єктом експансії. Відносно політики в області зовнішньої міграції, то необхідно враховувати двосторонні відносини між різними державами, наявність партнерських і союзницьких стосунків з ними; 4) з національною політикою.

2.2. Національна ідентифікація мігрантів у контексті європейських реалій

Феномен міграції для Європи не є новим. Потoki мігрантів до європейських країн ніколи не зупинялися. Проте, незважаючи на значні масштаби міграційних потоків у минулому столітті, вони не були настільки масштабними, щоб створювати серйозні труднощі для країн, які приймали мігрантів. Більшість мігрантів, що осіли у Західній Європі, прибували в ці країни з твердою установкою не тільки на адаптацію, а й на інтеграцію в суспільство перебування. Цьому сприяла схожість цивілізаційних характеристик мігрантів й основної маси населення країн, які їх приймали, – конфесійних, ціннісних, ментальних, поведінкових та ін. До того ж ці країни відчували гострий дефіцит робочої сили, спричинений наслідками Другої світової війни. Тому переважна більшість місцевого населення виявляла достатню толерантність і лояльність до іммігрантів [33, с. 1067–1069].

На межі XX – XXI ст. у розвинені країни Західної Європи спрямувалися могутні потоки вихідців із найбільш бідних і неблагополучних регіонів,

насамперед Близького Сходу, Азії та Африки. Тому були об'єктивні причини, адже міграція – це один із способів вирішення тих проблем, які не вдалося розв'язати на батьківщині. Як правило, до такого способу вдаються під впливом уявлень про дійсні чи ілюзорні переваги життя в інших країнах. Природно, що чим більший розрив в умовах існування на батьківщині і в "країні обітованій", тим сильніші стимули до міграції. Значний вплив на процеси міграції мають й збройні конфлікти, природні катаклізми або епідемії, які змушують людей шукати миру, стабільності й здоров'я в інших країнах.

В останні роки чисельність мігрантів до європейських країн починає зростати в геометричній прогресії. Лише в 2015 року до Європи прибуло понад один мільйон мігрантів та біженців [181, с. 8]. Крім того, з 70-х років ХХ століття з'явився феномен нелегальної міграції, коли держави Європейського Союзу (ЄС) обмежили доступ на європейські ринки праці населення третіх країн. Лише на початку 2013 р. за різними оцінками експертів в країнах об'єднаної Європи нараховувалось від 6 до 10 млн нелегальних мігрантів. Особливо зросла кількість нелегальних іммігрантів в останні роки: якщо до цього вона коливалася в межах від 75 до 110 тисячі іммігрантів, то вже 2014 році – 218 тисяч осіб, тобто лише за один рік збільшилось на 48 % [106, с. 90].

Сьогодні перед європейськими країнами постали проблеми, з якими вони раніше не стикалися. Міграція стала могутнім джерелом поліетнічності суспільств. Прикметно, що практично всі країни Європи (38), за винятком Ірландії, Люксембурга, Мальти й Португалії, є поліетнічними. Щоправда, у більшості із них меншинні сегменти становлять менш як 20 % населення країни, а в 11 % європейських країн цей сегмент значно відчутніший – до 44 % у Боснії й Герцеговині [68, с. 143–144; 313]. Зазначимо, що ЄС має сухопутний кордон з 21 державою. Майже 2/3 зовнішніх кордонів Європейського Союзу з тих чи інших причин можуть вважатися "проблемними", оскільки через них проходять маршрути наркотрафіків, доставки різних видів контрабанди і нелегальної міграції. Тому для ЄС, внаслідок відсутності внутрішніх кордонів, регулювання імміграційних потоків має пріоритетне значення.

Зростання міграційних потоків до Об'єднаної Європи, а також європейська інтеграція викликали до життя зростання регіональних й етнонаціональних рухів, які поряд з політичними гаслами активно формують етнотерміновані регіональні та локальні ідентичності. Внаслідок цього європейські національні спільноти піддаються руйнівному впливу як зсередини, так і ззовні. Ідея нації, яка базувалась на певній культурній й етнокультурній гомогенності, а також спільній ідентичності її членів поступово усвідомлюється населенням західноєвропейських країн як етнічно і культурно гетерогенне утворення, окремі групи населення якого мають свою ідентичність, що перетворює колись цілісну національну ідентичність в ієрархію ідентичностей [див. : 5; 6; 10].

Набуваючи в останні роки яскраво виражений етносоціальний та етнополітичний характер, міграція вносить корективи в життя місцевих соціумів, впливає на політику, яка проводиться суверенними державами, а також змінює особистісні характеристики тих, хто змушений переселятися на інші території в пошуках спокійнішого життя і кращого майбутнього. Внаслідок цього більшість європейських соціумів втратили не лише гомогенність, а й національну ідентичність. Посилення глобальних і регіональних міграційних потоків, "помітна" присутність мігрантів має тенденцію породжувати страх із приводу потенційної загрози національній ідентичності країни та культурі, а також впливу їх присутності на ринок праці.

Емігранти у першому і другому поколіннях часто не просто не прагнуть опанувати мову і знайомитися з соціокультурною традицією Європи, зберігаючи власну культурну і релігійну ідентичність, а й починають агресивно насаджувати її в екстремістських і радикальних формах. Закономірним наслідком цього стало зростання в електоральному полі країн Європи (Австрії, Бельгії, Нідерландів, Німеччині, Польщі, Угорщини, Франції) партій консервативного і націоналістичного сегментів.

Інтенсифікація соціокультурних, міжнаціональних комунікацій на рівні місцевих соціальних утворень, регіонів та національних спільнот, має два

важливих наслідки. По-перше, безпосередні переживання національних та культурних розбіжностей, повсякденні зіткнення з "іншістю", які торкнулися великих груп людей, стали стимулом широкого обговорення форм співіснування різних національно-культурних і соціокультурних груп населення на національному та наднаціональному рівнях; по-друге, поставили під сумнів результати інтеграційних зусиль національних держав, успішності їх національних політик. Людей, власне бентежить описаний Е. Гідденсом, своєрідний "коктейль": відродження "локальних культурних ідентичностей" відбувається на тлі кризи національно-державної ідентичності.

Це означає, що попередні форми міжкультурної, міжнаціональної взаємодії між національною більшістю та етнічними меншинами потребують серйозної трансформації. В першу чергу, потрібно шукати оптимальні алгоритми міжгрупової взаємодії, а також зміни характеру відносин між державою, її інститутами та різними групами населення, в тому числі й громадами емігрантського походження. Для мігрантів з неєвропейських країн сучасні демократичні держави, з одного боку, надають можливість інтеграції та освоєння європейського цивілізаційного досвіду, а з другого, – виступають як умова, середовище, політико-правова основа відтворення ними етнокультурної спільності в межах існуючого національного суспільства.

Конфлікт, що виникає між новими етнокультурними групами меншин та національною більшістю, постає не просто як конфлікт "більшості" та "меншини", а як ситуація соціального протистояння етнічної спільноти, яка конститує себе на примордіалістських засадах, суспільству, що існує на ліберальних принципах і яке піддається руйнівному впливу індивідуалізму.

Політика мультикультуралізму, яка мала стати відповіддю національної держави на зміну етнодемографічної структури населення, орієнтуючись на неприпустимість виключення особи з соціальних систем на культурній підставі, дозволяє лише створити передумови для успішного включення іммігрантів у національну державу. Реалізація загальних принципів інтеграції – збереження

культурного розмаїття з прийняттям спільних норм і цінностей – у реальності не має успіху через суперечливість підходів та відсутність дієвих механізмів.

Новоприбулий мігрант має успішно вирішити низку проблем, насамперед, знайти місце роботи, яке забезпечить стабільний дохід і шансами кар'єрного зростання, підшукати житло, отримати доступ до установ охорони здоров'я, включитися в систему пенсійного страхування і забезпечення старості, отримати права і можливості ефективно відстоювати власні інтереси, підвищувати професійну кваліфікацію, яка може змінити життєві шанси й індивідуальну кар'єру. Для розробки заходів з поліпшення інтеграції мігрантів у сучасному динамічному світі необхідно мати певні індикатори інтеграційних процесів, які повинні містити критерії для визначення "успішної" інтеграції: доступ до ринку праці, освіти, можливість возз'єднання з сім'єю, довгострокового перебування, участі в політичному житті країни, отримання громадянства, захисту від дискримінації і т. ін. Необхідне використання насамперед регулятивних, а не заборонних засобів відносно міграції, скорочення стимулів, які сприяють цьому процесу.

Надмірний потік мігрантів зумовив зростання міжнаціональної напруженості на європейському континенті. Йдеться насамперед про формування на території європейських держав замкнутих зон, населених окремими етнічними групами. Сьогодні у великих європейських містах існують цілі етнічні квартали. Наприклад, населення передмістя Кройцберг у Берліні утворюють на третину іммігранти, що породжує дискримінацію місцевого німецького населення, яке проживає в турецьких чи інших подібних кварталах. В Англії афро-карибські та азіатські спільноти отаборились у Лондоні, Бірмінгемі, Бредфорді, Ліверпулі, Брістолі та у Лідсі. Понад половину іммігрантських громад Нідерландів зосереджено у чотирьох найбільших містах.

Такий стан також є наслідком державної житлової політики цих країн, географії ринків праці та активного створення самими іммігрантськими громадами компактних поселень. У певних районах Лондона нині частка іммігрантів перевищує 70 %. А в британському місті Лестері біле населення вже

становить меншість (близько 47 %). До того ж і у внутрішньому Лондоні частка іммігрантів сягає 30 %. Якщо в 1961 році у Великій Британії було лише 7 мечетей, то в 2011 році їх уже 1500 (з них 200 у Лондоні). В Бухаресті, незважаючи на порівняно незначну кількість мусульман, на турецькі гроші побудова найбільша мечеть у Європі [36, с. 382–383].

Проблемності міжетнічному спілкуванню додає й соціально-психологічна та культурно-комунікативна своєрідність, що властива мусульманським спільнотам, які складають переважну більшість емігрантів у Західній Європі. Його учасники тією чи іншою мірою стикаються з труднощами взаємодії через значні відмінності культур та звичаїв. Замість консенсусних взаємин різних етнічних груп у межах єдиного соціуму, поваги та прийняття їх культурної своєрідності, урахування прав і законних інтересів, значно частіше відбуваються протилежні процеси: прояви ксенофобії, структурна дискримінація за етнічною ознакою, міжетнічна напруженість, відкриті конфлікти та ін. [див. : 80; 81; 141]. У зв'язку з тим, що культурні та соціальні відмінності в суспільствах не тільки не зникають або згладжуються, а, навпаки, мають явну тенденцію до зростання, особливої актуальності набувають проблеми мультикультуралізму та толерантності. Мультикультуралізм має на увазі готовність більшості суспільства прийняти культурну відмінність і відповідно до цього змінити соціальну поведінку в суспільстві. Утім, як засвідчують останні події, політика мультикультуралізму і в цих країнах у значній мірі зазнала невдачі [див. : 52, с. 104–114; 71, с. 234–244; 117; 155 та ін.].

Міграція людей на іншу територію символізує перехід до невідомого, зумовлює необхідність їх адаптації до нового соціокультурного середовища, ставить перед ними проблему співвіднесення себе з певною спільнотою, територією, етносом, нацією, державою, а, значить, і питання ідентифікації. Під впливом міграційних процесів особливо актуалізуються такі типи ідентифікацій, як національна, етнічна, територіальна, громадянська, соціокультурна та релігійна. З різних причин ці варіанти ідентифікації можуть не збігатися. Загалом, адаптація – це процес пристосування суб'єкта міграції

до об'єктивних умов оточуючого середовища. Залежно від об'єкта адаптації (тобто нової території) процес пристосування мігрантів відбувається відносно нової культури, політико-правового порядку і загалом до оточуючого середовища. Тривалість періоду адаптації визначається тим, наскільки значною є відмінність культур.

Російська дослідниця Н. Преображенська виокремлює такі стадії (рівні) адаптації мігрантів:

1. Цілеспрямований конформізм – стадія звикання мігрантів до нового середовища, людей, культури, способу життя, переоцінки нових умов порівняно з попередніми. Це стадія первісного взаємного ознайомлення двох сторін, в процесі якого можуть відбуватися як прийняття культурних цінностей сторін, так і їх нерозуміння й навіть відторгнення.

Ускладнення адаптації мігрантів на цій стадії нерідко поглиблюють засоби масової інформації, поширюючи неправдиву чи спотворену про них інформацію, навмисно акцентуючи увагу на тих чи інших рисах етнічної меншості з метою налаштувати більшість громадян проти мігрантів, актуалізуючи негативні стереотипи етнічних мігрантів, перебільшуючи масштаб проблем, підвищуючи емоційний заряд публікацій. Задаючи певну психологічну тональність, мас-медіа сприяють формуванню чи посиленню вже наявних упереджень у місцевих жителів відносно мігрантів, які в подальшому надзвичайно важко усунути.

Політика залякування і упереджень з боку ЗМІ формує різні страхи у корінних жителів відносно мігрантів: мігрантофобію, етнофобію, ксенофобію тощо. Причинами подібних страхів можуть бути також: перенесення провини з головних винуватців на "чужих", тобто мігрантів; помітні зміни в етнічному складі іммігрантів, зокрема, поява у міграційних потоках представників націй, малосумісних з місцевим населенням; зростання конкуренції на ринку праці; підозра у кримінальних зв'язках (скажімо, ввезення наркотиків та інших контрабандних товарів) та ігнорування норм поведінки.

Мігранти у своїй свідомості звертаються до відомого, звичного і зрозумілого їм, тобто до попередньої культури, традицій, звичок, підкоряючись при цьому зовнішнім "правилам гри" під страхом можливого вигнання чи депортації. Корінне населення приглядається до мігрантів, їхньої культури, порівнюючи її, у свою чергу, зі своєю. Позитивні очікування мігранти пов'язують з появою відчуття безпеки за своє життя, добрими загалом взаємовідносинами з оточуючими, терпимістю до культурних відмінностей, готовністю разом долати труднощі. І якщо вони цього не знаходять, то можуть переживати культурний шок, стрес, психічний розлад. Часто вимушені мігранти, по суті, розпочинають нове життя. Вони виробляють інше ставлення і до себе, свого внутрішнього "Я", і до оточуючого світу ("Інші").

2. Взаємодія культур, що виражається насамперед у перетині інтересів мігрантів і місцевого населення, що може супроводжуватися проявами взаємної терпимості (толерантності) сторін або призводити їх до конфліктів. У відносинах між собою мігранти і резиденти, зазвичай, окреслюють сферу своїх інтересів, співвідносячи їх з уявленнями про те, якими мають бути інтереси іншого і які вони в дійсності. При взаємодії інтерес завжди містить певне уявлення про допустимі й можливі інтереси інших.

Етнічні конфлікти в силу ірраціональності, непродуманості та не виваженості дій людей, домінування деструктивних емоцій можуть ставати некерованими. Негативні установки відносно інших етносів у резидентів чи мігрантів формуються під впливом переважно таких чинників:

— національний склад населення регіонів (співвідношення питомої ваги різних етнічних груп у загальному складі населення). Зазначимо, що концентрація мігрантів у певних регіонах європейських країн сьогодні стає приводом для етнофобських і мігрантофобських настроїв);

— тип поселення (у великих індустріальних центрах зі зростаючою багатонаціональною міграцією негативні установки, як правило, вищі, ніж на периферії);

– вік як мігрантів, так і резидентів (найбільша схильність до етнонегативізму спостерігається у крайніх вікових групах – у молоді та осіб пенсійного віку);

– соціальне становище (найбільш нетолерантні маргінальні верстви населення);

– рівень освіти (у національних організаціях екстремістського характеру переважають люди з низьким рівнем освіти);

– політичні переконання (прибічники лівого і правого радикалізму більшою мірою схильні до пошуку "ворогів" на етнічній основі, аніж центристи та аполітично налаштовані громадяни).

Такі конфлікти можуть виникати й на ґрунті соціальної нерівності щодо власності, влади, статусу. За певних умов етнічність стає одним із полів соціальної стратифікації. З соціально-політичним і соціально-економічною нерівністю пов'язані й істотні відмінності у способі життя, культурі, психології окремих соціальних груп та індивідів.

Розселення мігрантів анклавом перешкоджає відкритим і позитивним взаємовідносинам з місцевими жителями і сприяє конфліктним ситуаціям, оскільки буквально розводить сторони на два табори на одній території. Відтак друга стадія може призвести або до формування відносин взаємної поваги мігрантів і резидентів, або до їх мовчазного розподілу й відокремленому існуванню, або до відкритих конфліктів між ворогуючими сторонами.

3. Аккомодация – характеризується або проявами взаємної терпимості сторін, звиканням і взаємними поступками, або тим же, але на користь культури і способу життя однієї зі сторін, тобто резидентів чи мігрантів. Збільшення кількості мігрантів на певній території приймаючого суспільства може поступово привести до значної диспропорції їх змісту порівняно з місцевими жителями так, що мігрантів виявиться більше, ніж колись раніше корінних жителів. Така ситуація визначає провідну більшість, місцеву політику, мораль, культуру і т. ін. Причому перегрупування сил відбувається поступово, пов'язане з проникненням більшості (іноетнічного чи

інорелігійного) у внутрішнє середовище країни і зайняттям відповідальних позицій у суспільстві.

4. Культурне самовизначення. На цій стадії може відбуватися асиміляція, культурне поглинання або виникнення нових культур на основі взаємопроникнення елементів місцевої культури (резидентів) і культури мігрантів. Зростання кількості мігрантів різноманітного походження може як розширити розмаїття та призвести до появи культурних інновацій, так і завадити їх ефективній інтеграції [195, с. 106–110].

Незважаючи на те, що адаптація, як правило, постає як тривалий процес і може загальмуватися на певних стадіях (передусім, на останніх), особливості сучасної адаптації вносять певні корективи в її звичне розуміння: по-перше, помітно зростає кількість тимчасових міграційних переміщень, звідси – неповна адаптація на новій території; по-друге, – виникнення об'єднуючого транснаціонального рівня культури, котрий формують переважно мас-медіа, а також мігранти. Відтак, існує тенденція до більш швидкої адаптації, і сучасне суспільство зіштовхується з актуалізацією мобільного світосприйняття [8, с. 111]. Адаптація мігрантів на новій території відбувається у будь-якому випадку, справа лише в тому, чи досягає вона культурної інтеграції?

Міграція змінила обличчя багатьох країн, спричинивши зростання ксенофобії, оскільки серед частини населення стали виникати побоювання, що це може спричинити втрату існуючих цінностей і способу життя, поставити під загрозу національну ідентичність. Так чи інакше, сьогодні жодна країна світу, в тому числі й найбільш розвинені, не є прикладами успішного й остаточного вирішення проблеми інтеграції етнічних, расових чи релігійних меншин, особливо представників іммігрантських груп, в усталену систему державнація. Спалення автомобілів у передмістях Парижа, терор у англійських кварталах емігрантів, погроми в Стокгольмі змушують замислитися над безпекою в цих країнах. Особливе занепокоєння в сфері медіакультури викликає те, що демасифікація мас-медіа, яка спостерігається в останні десятиліття, може призвести до локалізації культур окремих етносів чи

релігійних груп, можливості неконтрольованого використання сучасних мас-медіа екстремістськими групами, що породжує конфронтацію у суспільстві.

У структурі ідентичності мігрантів за тривалістю та механізмами формування уже згадувані нами О. Ровенчак і О. Химович розрізняють ідентичності ситуативні (соціальні, політичні), примордіальні (расові, гендерні) та традиційні, довготривалі (етнічні, релігійні). У першому випадку превалюють свідомі, раціональні чинники, в другому – природні, а в третьому – сила історичної інерції) [204, с. 104]. Науковці виділяють і небазову (тобто таку, що не є елементом соціокультурної ідентичності, притаманним більшості людей) міграційну ідентичність – як результат ідентифікації не із суспільством еміграції чи імміграції, а з мігрантами загалом, тобто з певною уявною чи реальною спільнотою мігрантів.

Прикладом таких спільнот є іммігрантські спілки та організації із захисту певних інтересів та самодопомоги; спеціальні мережі співпраці; культурні асоціації; спортивні та розважальні клуби, які можуть впливати на вибір друзів чи партнерів та на формування ідентичності інших видів [248, с. 13–15; 289, с. 2–4]. У зазначеному контексті О. Ровенчак і О. Химович слушно пропонують розрізняти поняття "міграційна ідентичність" від поняття "ідентичність мігрантів" – останнє є значно ширшим поняттям і постає інтегральною соціокультурною ідентичністю представників цієї групи, що містить такі базові структурні елементи, як етнічна, політична, класова, гендерна ідентичність [204, 104]. У цьому контексті С. Кастлес і М. Міллер проводять, на наш погляд, плідне розрізнення між утворенням етнічних меншин та етнічними громадами. У першому випадку етнічні групи не тільки відокремлені на ринку праці та зосереджені у гетто за місцем проживання, а й зазнають дискримінації від соціального, культурного та політичного відчуження. Це спонукає їх до існування у маргінальних групах осторонь від захищеного законами місцевого суспільства, яке відмовляє іммігрантським громадам у повному або навіть частковому громадянстві та не дозволяє посісти гідне і повноправне місце у полікультурній країні.

Етнічні громади, навпаки, існують там, де "іммігрантів та їхніх нащадків розглядають як складову полікультурного суспільства, яке бажає змінити свою культурну ідентичність" [315, с. 195]. При цьому дослідники зазначають, що у жодній країні не існує таких груп, які б повністю належали до цієї категорії або до таких ідеальних типів, які містять досвід різних етнічних груп у тій самій країні. Але майже всі країни перебувають десь між цими полюсами. Вони вважають, що Австралія, наприклад, віддає перевагу етнічним громадам, тоді як Німеччина радше підтримує модель етнічних меншин.

Міграція та перспективи її розвитку не може не впливати на настрої автохтонного населення. Наявне насторожене ставлення багатьох корінних громадян до "чужинців". Інколи воно переростає у нетерпимість, проявляючись як у побуті, так і на суспільному рівні. В. Кремень і В. Ткаченко слушно зазначають, що навіть категорія освічених мігрантів вже усвідомлює, що, створюючи своєю працею державу "загального благоденства", вони ж самі від цього "благоденства" відтискуються у депресивні регіони проживання, де накопичуються "грони гніву" [102, с. 256]. Мігранти як вихідці з конкретного соціокультурного середовища є носіями певних світоглядно-цивілізаційних цінностей.

Міграція веде до взаємодії різних культур, що може створювати конфліктну ситуацію і призводити до культурного дистанціювання, сприяти інтеграції культур або витісненню місцевої культури. Н. Преображенська виділяє чотири варіанти поведінки мігрантів і місцевого населення під час "зіткнення" їхніх культур: 1) з обох боків простежується активна позиція: ситуація відкритості культур мігрантів і місцевого населення, за якої відбувається обмін елементами культур – *процес взаємної культурної інтеграції*; 2) мігранти вживаються в культуру приймаючої їх держави: за ситуації, коли чисельність мігрантів певної культури незначна у порівнянні з місцевим населенням – *процес асиміляції*; 3) активна позиція мігрантів, чисельність яких є достатньою великою порівняно з корінним населенням і відчуження місцевого населення від мігрантів: як наслідок, можливе *витіснення* одних культур іншими як агресивними, так і мирними способами; 4) дистанціювання місцевого населення

від культури мігрантів і "заляльковування" мігрантів у діаспоральних культурах на території приймаючої країни – *процес сегрегації* [144, с. 81–82]. Два останніх варіанти небезпечні, оскільки можуть зумовлювати крайні форми ворожнечі місцевого населення з поселенцями та утворення радикальних націоналістичних і релігійних течій.

Безпосереднім наслідком зростання кількості людей, вороже налаштованих до іммігрантів, можна вважати поширення у деяких країнах ксенофобського популізму, посилення позицій праворадикальних політичних сил, які взяли на озброєння постулати агресивного етнізму (етнонаціоналізму) (Австрія, Бельгія, Голландія, Німеччина, Франція та ін.). Тим самим проблема адаптації й інтеграції мігрантів переросла в зовсім іншу – проблему співіснування корінного населення з новоутвореною національною меншістю.

Ситуацію ускладнила і низка інших обставин. По-перше, у потоці нових іммігрантів істотно зросла питома вага вихідців із країн з мусульманським населенням. Мусульманська міграція постає як безперервний процес: нові іммігранти поступово вливаються у контекст існуючих етнічних спільнот і соціокультурні реалії Європи. Якщо в 1950 р. мусульмани практично не жили в Західній Європі, то в 1970 р. їх було вже майже 2 млн, в основному це були алжирці у Франції, пакистанці в Англії і турки в Німеччині. Сьогодні їх 15–20 млн і ця цифра швидко збільшується [155, с. 230]. Як наслідок, іслам уже став другою за кількістю прихильників релігією європейського континенту. Демографічно більша фертильність мусульманських мігрантів на тлі постаріння і скорочення місцевого населення у перспективі несе в собі загрозу для культурної і цивілізаційної рівноваги в Європі.

Прикметно, що збільшення мігрантів в європейських країнах відбувається паралельно зі старінням і скороченням місцевого населення, хоч і в різній мірі в різних країнах, але скрізь і повсюдно. У Німеччині нині мешкає понад 15 млн. іммігрантів. Майже кожен п'ятий її мешканець родом із-за кордону чи його батьки були іммігрантами. Деякі іммігранти навіть після серйозних спроб інтегруватися в німецьке суспільство не можуть знайти себе

в ньому і відчують гостру ностальгію за прабатьківщиною [182, с. 3]. Хоча деякі країни й засвідчують високі рівні натуралізації мігрантів. Наприклад, в Австрії від кінця 1990-х років натуралізовано велику кількість турків. В Німеччині багато турків набули громадянство після того, як ця держава змінила відповідне законодавство.

Секуляризовані суспільства європейських країн зустрілися з вітальністю чужих релігій, з незрозумілими їм звичаями і традиціями мігрантів, які не бажають сприйняти стиль життя країн, громадянами яких стали. Мігранти з країн Близького Сходу та Африки принесли з собою менталітет, спосіб життя і систему цінностей, які з великими труднощами стикаються з менталітетом, способом життя і ціннісними орієнтаціями переважної більшості корінного населення Європи. Досвід їх перебування в розвинених країнах переконливо довів, наскільки складним для них є процес навіть поверхової адаптації до нових умов життя.

По-друге, серед іммігрантів із найбільш бідніших країн значну долю становлять особи, які не мають навіть початкової освіти, примітивної професійної підготовки та трудових навичок. Їх використання навіть на некваліфікованих роботах виявилось надто складним, а часто взагалі неможливим. Ця категорія постійно перебуває на соціальному дні суспільства.

По-третє, новий потік іммігрантів, який нахлинув у найбільш розвинені країни Західної Європи, збігся з ускладненням економічної та соціальної ситуації країн-реципієнтів.

Додаткові труднощі спричинила й зміна орієнтації іммігрантів. На відміну від своїх попередників нинішні мігранти у своїй більшості не намагаються повномасштабно інтегруватися в суспільство, оволодіти мовою країни перебування, прийняти усталені в ній традиції, звичаї, спосіб життя, культуру. Особливо чітко це виявляється у тих випадках, коли йдеться про іммігрантів конфесій, відмінних від конфесій місцевого населення. Вони все частіше розглядають себе як стійку національну меншість, яка чітко усвідомлює свою етнічну специфіку, свої інтереси і можливості їх відстоювати,

використовуючи політичні й правові засоби, що закріплені в суспільстві, яке їх прийняло [33, с. 1068–1069].

У всіх європейських країнах, яких тією чи іншою мірою торкнулася потужна хвиля сучасної міграції (Німеччина, Франція, Англія, Голландія, Бельгія, Австрія, Данія чи Норвегія), у групах мусульманських мігрантів спостерігається:

- низький рівень інтеграції у ринок праці (нижче середнього рівня);
- вище середнього рівня залежність від соціальних трансфертів;
- участь в освіті нижче середнього рівня;
- фертильність вище середнього рівня;
- відособленість поселень з тенденцією до утворення паралельного суспільства;
- релігійність вище середнього рівня зі зростаючою тенденцією до традиційних або фундаменталістських течій ісламу;
- злочинність вище середньої, від "простої" вуличної злочинності із застосуванням насильства до участі в терористичних діях [156, с. 232–233].

Мусульманські спільноти, які вирізняються за своїми етнічними, лінгвістичними, культурними і економічними характеристиками, по-різному піддаються "корегуванню" західноєвропейським життям, спираючись на соціальну допомогу урядів європейських країн, родичів, друзів, мечетей і храмів. У Європі спочатку вважали, що ці мігранти будуть поділяти західноєвропейську систему цінностей: демократію, культурну й релігійну свободу, індивідуальне прагнення до добробуту і самореалізації, і що відмінності зітруться через два-три покоління.

Однак цього не відбулося, навпаки: серед мусульман-мігрантів та їх нащадків посилюється тенденція культурної і просторової самоізоляції. Європейська соціальна система не сприяла інтеграції мігрантів у ринок праці і полегшувала можливість залишатися серед своїх, використовуючи європейські соціальні трансферти. Традиційна авторитарна структура сім'ї залишилась недоторканою. Соціальний тиск на дівчат і жінок, примус носити їх хустинки,

покривала й одягатися традиційно, наростало, і наочне відмежування від суспільної більшості проступало дедалі очевидніше. Це призвело до того, що у всіх європейських країнах зростала агресивність автохтонної більшості населення проти цієї чужої групи, яка отримала соціальну підтримку в розмірах вище середнього [11, с. 233]. Як зазначає Ю. Габермас, "мусульманин, який перебуває поруч, змушує громадян-християн до зустрічі з конкуруючою істинною вірою; до свідомості секуляризованих громадян він доносить феномен релігії, що публічно проявляється" [32, с. 76].

Після прибуття в європейські країни, багато мігрантів-мусульман зіштовхнулося з труднощами, пов'язаними з їх адаптацією до нового соціального, культурного і релігійного середовища. Особливо складно іммігрантам-біженцям було справитися з соціальною дезорієнтацією, наслідками психологічних і фізичних травм, зумовлених військово-політичними подіями на батьківщині, втратою рідних і близьких. Етнічні групи, поселившись в іншій країні, формують окремі групи (гетто) і живуть відособлено, згідно зі своїми правилами. Замість того, щоб асимілюватися, мігранти утворюють мікросуспільства зі своєю культурою.

У зв'язку з цим актуалізується проблема боротьби з нелегальною міграцією та впровадження ефективних систем управління міграційними процесами. Фахівці погоджуються, що на нинішньому етапі потрібно боротися не з самим явищем міграції, а з його неврегульованістю. Дуже часто дії країн прийому мігрантів не є послідовними: ускладнюючи імміграційні законодавства і можливість іммігрувати до країни, вони одночасно проводять періодичні легалізації, які сприяють новим потокам мігрантів, у тому числі нелегальним.

Особливою перешкодою для інтеграції мігрантів із мусульманських країн є електронні ЗМІ. У багатьох сім'ях телепередачі з далекої батьківщини включені майже безперервно. Тому складно установити дистанцію до культури походження такою мірою, яка була б необхідна для інтеграції. Але насамперед зникає стимул вивчати німецьку, французьку, англійську, італійську та інші мови. У замкнених поселеннях, в яких за допомогою супутникових тарілок

можна цілодобово приймати телепрограми з батьківщини, в принципі відсутня необхідність поряд з рідною мовою опановувати ще й офіційну.

Культурній інтеграції перешкоджає в зростаючому масштабі техніко-медійний розвиток (спутникове телебачення). Завдяки телевізійним програмам із «країн походження "вітчизна"» присутня в повсякденності іммігрантів набагато відчутніше, і кількісний аспект переходить в якісний... Із-за цього виникають напружені відносини, полюси яких – фізичне перебування в країні, яка прийняла їх, і перебування у владі країні походження» [11, с. 256]. Так, Європейський центр моніторингу расизму і ксенофобії застерігає від "ісламофобії" і критикує: «Мусульмани вважають, що їх прийняття суспільством дедалі більше сприймається як "асиміляція", котра передбачає втрату ними своєї мусульманської ідентичності» [11, с. 256]. Це неправильно. Досить того, щоб мусульмани дотримувались законів європейських держав, не гнітили своїх жінок, скасували примус відносно заміжжя, заборонили своїм підліткам в насильницьких діях і самі заробляли собі на життя. Ті, хто критикує ці вимоги як примус до асиміляції, в дійсності мають проблеми з інтеграцією.

При цьому характерною ознакою новітньої міграційної хвилі є те, що молоді мусульмани, які постійно прибувають в Європу, переважно не мають ні освіти, ні перспектив, ні видимих життєвих орієнтирів. Як наслідок, вони не вписуються в структуру освічених європейських націй. Відповідно «у мусульман, які відчують себе в країні проживання паріями, розвивається свого роду співчуття до усіх "мусульманських жертв у світі"». У їхньому середовищі «зміцнюється переконаність, що їхня включеність і "переслідування" їхніх братів мають те ж коріння: неприйняття ісламу Західним світом [10]. Масовий приплив іммігрантів-мусульман до європейських країн породжує напруженість у суспільствах Європейського Союзу.

Так, відомий німецький політик Тіло Саррацин, спираючись на обширну статистику та власні розрахунки і прогнози, доводить, що мусульманська спільнота в Німеччині не прагне до інтеграції в німецьке суспільство. Рівень освіченості та участь у трудовій діяльності іммігрантів залишається набагато

нижчим від рівня корінного населення, що, на його думку, за традиційно високої народжуваності у мусульман несе реальну загрозу для країни [156, с. 55–56]. Т. Саррацин стверджує, що соціальне забезпечення негативно впливає на готовність мігрантів з ісламських країн до інтеграції: вони мають у вигляді основного забезпечення набагато вищий стандарт життя порівняно з країною їх походження. Це позбавляє мігрантів необхідності змінювати свій традиційний спосіб життя, докладати зусиль для вивчення мови, пошуку роботи і надавати своїм дружинам більше західноєвропейської свободи. Такий шлях веде до розмивання моноетнічної цілісності німецького народу і формування паралельного суспільства ісламських мігрантів. Тому політик виступає за жорстку міграційну політику з боку Німеччини щодо мігрантів-мусульман.

Сподівання на те, що інтеграція мусульманських мігрантів, вимірювана за рівнем освіти, присутністю на ринку праці і рівнем володіння німецькою мовою, з роками буде прогресувати, не виправдались. Ступінь інтеграції і готовність до неї, здається, навпаки, понизилась. Причини цього – недостатні успіхи мусульман у системі освіти і зайнятості, досить значний притік з батьківщини, пов'язаний з возз'єднанням сімей, а також надмірне акцентування на рідній культурі [156, с. 231].

Т. Саррацин наводить й певні підстави упереджень у європейців щодо мігрантів-мусульман, а саме:

- жодна інша релігія в Європі не заявляє про себе так вимогливо;
- жодна інша імміграція не пов'язана так сильно, як мусульманська, з використанням соціальної держави і криміналітетом;
- жодна інша група не підкреслює публічно свою відмінність, особливо через одяг;
- в жодній іншій релігії немає такого легкого переходу через межу до насильства, диктатури і тероризму [156, с. 257].

Загалом погоджуючись із висновками Т. Саррацина, мусимо, проте, обережно поставитися до деяких його суджень. Так, наприклад, він уважає іслам у принципі нездатною до розвитку ортодоксією, сама належність до якого

позбавляє його прибічників здатності до інтелектуального і соціального прогресу. Хоча в іншому місці він і визнає, що турецькі турки порівняно з німецькими у другому поколінні більш динамічні й позитивні, вони кмітливі та працелюбні. А якщо до цього додати економічне зростання в самій Туреччині, яке триває вже не одне десятиліття (в окремі роки сягає 9 %), то стає зрозуміло, що проблема не в ісламі.

В епоху глобалізації сучасні суспільства-цивілізації вибирають свій шлях врегулювання "імміграційної експансії" (асиміляцію, диференціальне виключення, мультикультуралізм), який необхідно враховувати для осмислення відносин "свій" – "чужий" як соціального наслідку міграції. Так, асиміляція визначається як політика включення мігрантів в суспільство через односторонній процес адаптації. Очікувалося, що іммігранти поступляться своїми відмінними лінгвістичними, культурними і соціальними характеристиками, чим перестануть відрізнятися від більшості населення (чого не відбулося у низці європейських країн зі значними мусульманськими общинами). Роль держави в асиміляції полягає у створенні умов, сприятливих для індивідуальної адаптації і трансформації культури і переважаючих цінностей через наполегливість у використанні домінуючої мови і навчання в школах дітей мігрантів разом з дітьми корінних жителів.

Враховуючи складну історію кожної країни і кожного народу, а також ту обставину, що у багатьох з них присутні значні групи національних меншин, які часто-густо перетворюються на замкнені анклави, стають самодостатніми і дедалі гучніше висувають претензії на свої особливі права, спираючись у тому числі й на підтримку з боку материнських країн, не можуть не наростати ксенофобські настрої. Це також посилює радикалізм. І тоді гасла на кшталт "країна тільки для своїх" падають на сприятливий ґрунт. Така сукупність негативних тенденцій призводить до радикалізації суспільних настроїв.

Проблема інтеграції мігрантів є об'єктом гострих дискусій двох протилежних поглядів – з одного боку, відстоюванням і підтримкою політики мультикультуралізму, а з другого, – відвертим протестом проти сучасної

"колонізації". Інтенсифікація та розмаїття форм міграції ставлять все нові виклики перед інтеграційною стратегією, прийнятою європейськими країнами. Реалізація загальних принципів інтеграції – збереженням культурного розмаїття з прийняттям спільних норм і цінностей – у реальності не має успіху через суперечливість підходів та відсутність дієвих механізмів.

Нездатність національних держав адекватно реагувати на ситуацію у сфері міжнародної міграції сприяла розгортанню глобальної міграційної кризи, яка проявляється у посиленні ксенофобії і мігрантофобії в суспільстві приймаючих країн; кризі міжнародного режиму регулювання міграції і провідних міжнародних організацій; конфлікті між гарантіями прав людини в міграційній сфері та національними інтересами надмірній політизації міграційних проблем і зростанні їхньої ролі в міжнародних відносинах [див.: 179; 194; 202; 212]. Європейський Союз до цього часу не знайшов загальноприйнятого, а найголовніше, ефективного механізму розв'язання проблеми хвиль мігрантів і біженців із держав Близького Сходу й Африки.

Зростає незадоволення серед населення політикою урядів своїх країн щодо мігрантів і біженців. В багатьох європейських містах відбулися численні антимігрантські мітинги. Експерти й науковці дають невтішні прогнози відносно того, що чекає Об'єднану Європу у найближчому майбутньому через непередбачену міграційну політику європейських лідерів. Як приклад, наводять такі цифри: населення Німеччини становить майже 82 млн. осіб. З цього числа за даними на 2013 рік молодь у віці до 20 років становила менше 10 млн. осіб. Враховуючи те, що лише в 2015 році у Німеччину прибуло понад 1 млн. біженців, серед яких переважна більшість – молоді люди, то картина майбутнього постає досить невтішною [63, с. 35–44; 167, с. 54–65; 181; 182].

Збільшення кількості етнічних та релігійних конфліктів, соціальна та економічна напруженість призводять до того, що до влади європейських країн приходять ультраправі партії, які наполягають на захисті своєї національної ідентичності, обмеженні імміграції, примусовому виселенні іммігрантів тощо. Так, останнім часом у багатьох європейських країнах збільшується вплив

націоналістичних партій, зокрема, у Нідерландах, Австрії, Швеції, Франції, Данії, Німеччині. Більше того, вони проходять до парламентів, займають жорстку позицію у питаннях імміграції. Популярність націоналістичних партій свідчить про невдоволеність населення зростаючим потоком іммігрантів, їхнім неприйняттям цінностей європейської культури та небажанням інтегруватися.

Як засвідчили події останніх років, розвиток міграційних процесів ставить під питання традиційні моделі адаптації, а саме мультикультуралізм та асиміляцію, на які ще кілька років тому європейські політичні діячі покладали великі надії. Зневірившись у дієвості та невідповідності сучасним потребам суспільства, колишній президент Франції Н. Саркозі навіть встиг заявити про крах моделі мультикультуралізму, наголосивши на тому, що його країна не повинна прилаштовуватися до іммігрантів і змінювати задля них свій стиль життя. Інтеграції іммігрантів, на його думку, не відбулося тому, що "в усіх наших демократичних спільнотах занадто сильно стурбовані ідентичністю тих, хто приїжджає, і недостатньо – ідентичністю тих, хто їх приймає" [155].

Іммігранти мають ставати частиною французького співтовариства і поважати місцевий спосіб життя, адже французьке суспільство у контексті збереження національної традиції, цілком виправдано не хоче змінювати свій спосіб життя, втрачаючи зокрема свободу і рівність між чоловіками і жінками. У 2010 р. канцлер Німеччини А. Меркель також заявила про провал політики мультикультуралізму, зазначивши, що іммігрантам у Німеччині завжди раді, але їм слід вивчати мову та підлаштовуватись під німецькі звичаї. Вивчення мови має стати обов'язком для емігрантів, а не добровільною опцією, як це відбувалося дотепер [6].

Доречною у цій дискусії видається думка італійського політолога Дж. Сартрі: "Якщо ідентичність гостей залишається незмінною, доведеться рятувати ідентичність господарів" [цит. за: 257, с. 715]. Провал політики мультикультуралізму у країнах Європи ще раз засвідчує, що суспільство є складною нелінійною за напрямком розвитку системою. Системоутворюючий характер у ньому має соціокультурна традиція, яка залишається основою

національної ідентифікації. При цьому засадничий характер для збереження національної ідентичності має мова.

Разом із тим, хочемо висловити й певний скептицизм щодо планів адаптації мігрантів-мусульман у європейське суспільство. Вони, на наш погляд, ніколи не стануть функціональними, оскільки ці люди в своїй масі не збираються приймати європейські порядки і розглядають своє прибуття до розвинених європейських країн лише як проміжний етап свого утвердження в Європі. Фактично європейці самі добровільно впускають в свій дім тих, кого від самого початку не можна вважати толерантними до західних цінностей. Коли ж вони (з часом) масово отримуватимуть громадянство, то тоді вже годі й буде говорити про виселення осіб, котрі апріорі не підлягали від самого початку жодній асиміляції.

Єврозона і Європейський Союз зіштовхнулися з багатьма небезпеками, і всі вони потребують колективного реагування. Останні події засвідчують, що країни ЄС найчастіше схиляються до вузьконаціонального підходу, що робить неможливим загальноєвропейське вирішення. Європі сьогодні потрібно більше кооперації, інтеграції, солідарності і рівного розподілу ризиків. Натомість європейці, радше, обирають націоналізм, балканізацію, розкольніцтво і дезінтеграцію. Міграційна криза відтворює екзистенційну загрозу для Європи.

Зазначимо, що тенденції до ре-націоналізації політики й ерозії європейської солідарності стали очевидними в контексті фінансової і валютної криз. Відносно проблеми міграції (і біженців) вони лише загострились, стали більш помітними. По-перше, існує явище слабкої ідентичності, яке можна назвати спільним для всіх суспільств європейських країн, хоча і проявляється воно по-різному. Внаслідок суспільних змін, основоположні цінності і норми людського співжиття втратили свою попередню очевидність.

У багатьох місцях люди втратили свою культурну і суспільну прив'язаність. Причому це стосується і ролі християнства в Європі. По-друге, очевидним кризовим явищем, яке спостерігається в багатьох європейських країнах, стало "самоусунення держави" від інвестування в належну публічну

інфраструктуру, освіту, безпеку, дешеве житло. Зникнення публічної інфраструктури сприяє почуттю дезорієнтації і створює живильне середовище для популістів. По-третє, кардинальним європейським кризовим явищем можна визнати й економічну кризу, уповільнення темпів економічного зростання.

Провал політики мультикультуралізму та неспроможність країн Європейського Союзу виробити ефективну політику інтеграції мільйонів мігрантів у західноєвропейське суспільство багато в чому пояснюється використанням владою цих країн застарілих підходів до вирішення проблеми мігрантів. Вони базувалися на соціокультурному досвіді сприйняття мігрантів з попередніх міграційних хвиль, представники яких були близькими за світоглядом і ментальністю, вихідцями переважно з християнських культур. До того ж, останнім часом зросли розміри нелегальної міграції.

Для розробки заходів з поліпшення інтеграції мігрантів у сучасному динамічному світі необхідно мати певні індикатори інтеграційних процесів, які повинні включати критерії для визначення "успішної" інтеграції: доступ до ринку праці, освіти, можливість возз'єднання з сім'єю, довгострокового перебування, участі в політичному житті країни, отримання громадянства, захисту від дискримінації і т. ін. Необхідні й політичні заходи, спрямовані на боротьбу з нелегальною міграцією, які мають охоплювати широкий спектр сфер, в тому числі політику в області безпеки, зовнішню політику, імміграційну і соціальну.

Загалом слід зазначити, що для вирішення існуючих проблем у сфері імміграційної політики європейським державам доведеться балансувати між економічними потребами та міркуваннями безпеки з поправкою на соціокультурні реалії, які вимагають зміщення акцентів у дослідженні міграційної проблематики на користь аналізу, у центрі якого головна дійова особа – мігрант і, відповідно, його дії, досвід, уявлення, почуття і очікування. Це значить, що найважливіші інструменти державної політики, до числа яких, безумовно, відноситься імміграційна сфера, повинні бути гнучкими і варіативними, такими, що допускають рестрикції і примус селективно, тобто тільки до тих, хто порушує "правила проживання", встановлені законом. У

цьому випадку основи толерантного співіснування різних народів і культур, які традиційно узгоджуються в Європі з теорією і практикою демократії, не тільки не будуть ущемлені, але можуть бути творчо розвинені на тлі стрімких глобалізаційних процесів, що відбуваються в світі.

2.3. Політика визнання "Іншого" та ідентифікаційні практики мігрантів у полікультурному суспільстві

Висока концентрація некорінного населення негативно позначається на соціальних зв'язках і стосунках, культурі, національній ідентичності та політиці високорозвинених країн, в які спрямований вектор міграції. У деяких із них виникли цілі анклавів. Недооцінка імміграції в другій половині ХХ століття призвела до того (і це мало хто передбачав), що розширення "імміграційної експансії" завершиться створенням суспільств з культурною та етнічною різноманітністю.

В епоху глобалізації суспільства вибирають свій шлях врегулювання "імміграційної експансії" (асиміляцію, диференціальне виключення, мультикультуралізм), що необхідно враховувати для осмислення відносин "свій" – "чужий" як соціального наслідку міграції. Очікувалося, що іммігранти поступляться своїми відмінними лінгвістичними, культурними і соціальними характеристиками, чим перестануть відрізнятися від більшості населення (чого не відбулося у низці європейських країн зі значними мусульманськими общинами). Роль держави в асиміляції полягає у створенні умов, сприятливих для індивідуальної адаптації і трансформації культури і переважаючих цінностей через наполегливість у використанні домінуючої мови і навчання в школах дітей мігрантів разом з дітьми корінних жителів.

Сьогодні секуляризовані суспільства європейських країн зустрілися з вітальністю чужих релігій, з незрозумілими їм звичаями і традиціями мігрантів, які не бажають сприйняти стиль життя країн, громадянами яких стали. Мігранти з країн Близького Сходу та Африки принесли з собою менталітет,

спосіб життя і систему цінностей, які з великими труднощами стикаються з менталітетом, способом життя і ціннісними орієнтаціями переважної більшості корінного населення Європи. Досвід їх перебування в розвинених країнах засвідчив, наскільки складним для них є процес навіть поверхової адаптації до нових умов життя.

Відтак в добу глобальних міграційних процесів актуалізується проблема визнання Іншого як необхідної умови існування не лише окремих мігрантів, а й етнічно-національних, культурних, соціальних груп, що безпосередньо пов'язано з проблематикою адаптації й ідентичності, мігрантів, інтерсуб'єктивним характером їх соціальних зв'язків та правами.

Багатоаспектність соціального, політичного, етичного, культурно-антропологічного та гендерного вимірів Іншого розкривається через різні форми його належності (соціальної, політичної, культурної, гендерної) та забезпечення соціальних, політичних, громадянських, культурних потреб Іншого. Саме на цій основі виявляються різні способи як його вилучення, так і залучення. Особа, яка випадає з будь-яких форм соціальних, політичних, культурних зв'язків, фактично маргіналізується.

Зазначимо, що маркером ідентифікації людини як Іншої чи Чужої є не тільки її расова, релігійна чи національно-культурна належність, а й вибір системи цінностей, котрі вона сповідує. За таких умов надзвичайно актуальними є співробітництво представників різних культур, їхнє взаємопорозуміння, добровільна й принципова відмова від претензій на винятковість та абсолютну істину [22; 32]. Слід також наголосити на одночасній участі у формуванні ідентичнісних структур мігрантів як раціональних, так й ірраціональних факторів, що закладає у процесі ідентифікації конфліктний потенціал. Адже, за умов одночасного впливу на створення ідентичнісних структур як несвідомих, так і соціальних чинників, мігранти завжди поставлені перед екзистенційним вибором: слідувати власним інстинктивним потребам, сформованим на несвідомому рівні, або раціонально діяти всупереч ним, адекватно відповідаючи на потужний вплив соціального середовища.

Відтак, ідентифікаційні механізми містять у собі внутрішній конфлікт, зумовлений бінарною опозицією усвідомлених та неусвідомлених мігрантом мотивів діяльності. А оскільки ідентичність є одним із онтологічних аспектів мультикультуралізму, конфліктний потенціал імпліцитно закладений в основу функціонування будь-яких версій останнього.

Відносини свої – інші – чужі можуть перетворюватися шляхом механізмів інтеграції (пристосування до інших), асиміляції (часткове чи повне заперечення власних цінностей і традицій), сегрегації (спроба поєднання характерних для всіх груп цінностей при збереженні їх відмінностей), втечі (створення альтернативного світу), а також особистісної маргіналізації. Поділ на ми і вони, своїх, інших і чужих підтверджується і зміцнюється у культурних ресурсах стереотипів [299, с. 404]. За умов культурного плюралізму мігрант, намагаючись знайти опору для формування власного світогляду, знаходить її у своєму найближчому культурному оточенні.

Німецький соціальний філософ М. Шрьор наголошує, що подібне культурна розмаїтість призводить не до інтеграції та взаємозбагачення різних культур, а, навпаки, до фрагментації суспільства, кожен сегмент якого створюються людьми з метою уникнення зустрічі з "Іншим" [234, с. 255]. У чужому для емігрантських меншин культурному середовищі цей процес відбувається з інтенсивністю, пропорційній ступеню їх культурних відмінностей із більшістю. Групи меншин, відстоюючи право на існування, локалізується у власному культурному просторі, створюють етнічні, релігійні, сексуальні та інші анклавів, що призводить до невпинного множення та повторювання культурних відмінностей. На місце національних ідеологій, які в модерних суспільствах виконували роль цементуючої основи особистісної ідентифікації, приходить мультикультуралізм або його альтернативи. За таких умов, основною метою нових ідеологій стає підведення теоретичної бази під співіснування в єдиному соціальному просторі вже не просто окремих індивідів, а й культурних груп.

Сьогодні у зв'язку зі складними міграційними процесами активно обговорюється проблема етноцентризму. Етноцентризм, на думку російської дослідниці Т. Стефаненко, виконує корисну для групи функцію підтримання позитивної ідентичності, збереження її цілісності і специфіки. Більше того, етноцентризм в своїй основі не несе в собі ворожого ставлення до інших груп і може поєднуватися з терпимим ставленням до міжгрупових розбіжностей і відмінностей [168, с. 135–136]. У контексті мультикультурності сучасних суспільств вітчизняна дослідниця О. Ференц проаналізувала дві асиметричні настанови у ставленні до Іншого: гіпертолерантність і мову ворожнечі (*hate speech*), відмінність і подібність їхньої природи. Науковець зазначає, що толерантність не означає прийняття і схвалення постулатів, які руйнують автентичність особи, відмови від культурних, національних і релігійних цінностей, які вона сповідує, а передбачає відмову від насилля і ненависті щодо тих, хто дотримується інших поглядів, сповідує інші цінності, котрі особа не готова прийняти [181, с. 49–52].

Дослідниця виокремлює три способи здобуття Іншим суспільного визнання: 1) через боротьбу (яка виникає внаслідок різних форм усунення, бо певні індивіди і групи меншин зазнають дискримінації); 2) через комунікацію (у відкритому суспільному обговоренні для досягнення порозуміння і згоди); 3) через обмін дарами (реалізуючи свої здібності на підставі взаємообміну ними з іншими). Таким чином, індивіди і групи, прагнучи визнання, вдаються до різних способів його здобування, які часом конфліктують між собою [181, с. 51]. Визнання Іншого стає проблемним, якщо він вибудовує власну ідентичність суто на своїй культурно-етнічній, расовій, релігійній чи будь-якій іншій формі належності. Тим самим Інший визначає свою спільнотну належність через відірваність від контексту країни проживання на тлі визнання своєї належності до країни походження.

Особисте й громадянське самоздійснення членів мігрантських груп стає неможливим, якщо в основу їх боротьби за визнання покладено груповий нарцисизм. Останній є спотворенням суті визнання, яке полягає в прагненні

співбуття і співдії з іншими людьми у спільному публічному просторі. Індивіду як члену різних емігрантських меншин потрібно забезпечити можливості задовольнити свої особливі потреби, що дало б йому змогу зберегти власну неповторність. При цьому визнання Інший отримує на підставі наділення гідністю й завдяки особистим досягненням.

Умовами, за яких можна реалізувати принцип толерантності на підставі взаємного визнання всіх громадян, є, з одного боку, прийняття групами іммігрантів базових західних цінностей, які відкривають їм змогу функціонувати у спільному публічному просторі, а з другого, – надання мігрантам можливості дотримуватися власних культурно-релігійних традицій, не закріплюючи за ними "низького" соціокультурного статусу. Саме взаємна толерантність всіх членів суспільства сприяє формуванню громадянської солідарності.

Польський дослідник Войцех Сьвѡнткевич виокремлює декілька рівнів, які створюють можливості для скорочення соціальної дистанції і ворожнечі між своїми і чужими, а саме:

- інтелектуальний рівень, який ґрунтується на пізнанні іншого або чужого, культури чужої групи, ініціювання суспільного діалогу, пізнання і розуміння правил суспільної організації, систем цінностей, звичаїв, релігії, способів життя;
- рівень позитивних емоцій, який розкриває спільність основних цінностей, подібність життєвих потреб, устремлінь і прагнень, етапів особистого розвитку, котрі пом'якшуватимуть упередження і тривоги перед невідомим, породжуватимуть відкритість до нового досвіду і готовність до його сприйняття;
- рівень безпосередніх зустрічей і співробітництва, що створює можливості для безпосереднього контакту з групою чужих або її представниками, відкриває можливість пізнати, безпосередньо й особисто побачити реальні переваги і недоліки, прийняти спільні ініціативи, виявити турботу про спільні проблеми [299, с. 407–408].

Громади емігрантського походження перетворюються у колективний суб'єкт, якщо їх члени усвідомлюють, що у них подібні риси, властивості, до

яких вони відносяться як до критерію відмінності і котрі є для них основою появи соціальних зв'язків та ідентифікації. Останнє дозволяє у соціокультурному просторі того чи іншого суспільства виділяти своїх. Навколо етнічних меншин як колективного суб'єкта формуються і зміцнюються зв'язки, інтеграція, єдність і солідарність, сконцентровані навколо символів, цінностей, норм і зумовлених ними взірців поведінки. Усвідомлення ми, співвіднесеність з іншими постає як інший світ культури: інша мова. Цінності, норми, спосіб життя, соціальні інститути, релігію, звичаї і т. ін.

Дослідники підкреслюють, що практика, коли різні іммігрантські спільноти творять діаспору, не інтегруючись у соціальні структури країни проживання, зумовлена, зокрема, політикою мультикультуралізму. Так, британський дослідник Т. Еш зазначає, що політичні практики мультикультуралізму "...уможливили розвиток «паралельних суспільств» чи "субсидованої ізоляваності" [69, с. 3]. Як наслідок, констатує дослідник, лідери цих спільнот використовували кошти, щоб зміцнювати культурні норми, наприклад, щодо жінок, які неприйнятні в ліберальному суспільстві.

Солідаризуємося з думкою С. Бенгабіб, яка переконана, що неприпустимо зневажати ліберально-демократичні принципи на догоду вимог культурно-етнічних і релігійних спільнот. Її позиція ґрунтується на розумінні культури як діяльності, що передбачає активність дійової особи, яка сама визначає свою культурну ідентичність та, ідентифікуючи себе з певною соціальною групою, не редукує свою індивідуальну свідомість до стандартизованих форм виявів групової ідентичності. Відповідно, висновок С. Бенгабіб полягає в тому, що "в політичному сенсі право на культурне самовиявлення має базуватися на загальному визнанні громадянських прав, і його не потрібно розглядати як альтернативу їм" [11, с. 31]. Разом із тим, повага до культурного розмаїття, оскільки всі культури мають певні цінні компоненти, не зумовлює сліпої підтримки тих традицій і цінностей, які суперечать принципам ліберального демократичного суспільства.

Як слушно зазначає Монтсеррат Гібернау, "ліберальні демократії не

повинні толерувати – поширювати й фінансувати – альтернативні культури, які не поважають принципів демократії, рівності прав, свободи і толерантності. Межу толерантності слід провести саме там, де якийсь аспект конкретної культури підточує самі принципи демократичного суспільства, які дають їй змогу існувати та розвиватися в його межах" [55, с. 251]. Чим вищою є згуртованість спільноти-реципієнта, тим важче йдуть процеси інтеграції з обох боків. Чим більший досвід має приймаюча сторона в полікультурному спілкуванні, тим нижчий ризик конфліктів.

Ставлення місцевого населення до прибулих формується залежно від іміджу мігрантів і рівня їхньої "іншості". Відсутність особистих контактів і досвіду спілкування населення регіону та мігрантів у поєднанні з низьким соціальним статусом і можливою нелегальною зайнятістю останніх призводить до зведення між ними бар'єрів і стереотипізації образу чужоземця-варвара у місцевого населення. Неприязний прийом з боку автохтонів може сильно впливати на зниження можливості адаптації мігрантів. Зазначимо, що мігрантофобія є й серед вчорашніх мігрантів-мусульман. Ті, які живуть роками в ЄС і вже інтегрувалися, також не дуже радісно приймають нових мігрантів і біженців.

Інтеграція, або включення в суспільство, передбачає участь індивідів у таких функціональних підсистемах суспільства, як економіка, політика, охорона здоров'я, культура, освіта, виховання тощо, а також у розподілі результатів їхнього функціонування. Іншими словами, новоприбулий мігрант вирішує низку проблем: знайти місце роботи, яке забезпечить стабільний дохід і шансами кар'єрного зростання, підшукати житло; отримати доступ до установ охорони здоров'я; включитися в систему пенсійного страхування і забезпечення старості; отримати права і можливості ефективно відстоювати власні інтереси; підвищувати професійну кваліфікацію, яка може змінити життєві шанси й індивідуальну кар'єру.

Хоча інтеграційна політика в основному розвинена в західних і традиційних імміграційних країнах, кожна держава повинна знайти свій власний підхід з урахуванням своїх конкретних обставин. Підхід до інтеграції,

взятий у конкретному контексті, залежить від того, як приймаюча країна і суспільство розглядають питання національної належності і культурної своєрідності. Так, наприклад, питання, чи мають мігранти доступ до ринку праці і/або до соціальних служб, охорони здоров'я й інших форм соціальної допомоги, залежить від того, яким чином приймаюча країна підходить до вирішення цих проблем для своїх громадян, а також для мігрантів. Шляхом ознайомлення мігрантів із вимогами суспільства і поступового навіювання їм відчуття приналежності до нього, інтеграція може позитивно впливати на бажання мігрантів дотримуватися правил приймаючого співтовариства і активно брати участь в його громадському житті.

На жаль, дуже часто самі державні чиновники розмежовують людей на "своїх" і "чужих" і, як наслідок, скорочують ті соціальні послуги, які надаються останнім. Правову підтримку такого розмежування дає принцип громадянства, оскільки системи соціального забезпечення і підтримки організовані за принципом громадянства. Держава розподіляє блага і послуги, у тому числі і допомогу з інтеграції, лише серед тих, хто має право брати участь у політичній системі. Ця умова позбавляє "чужих" (мігрантів і біженців) права на державну підтримку. Не випадково соціальні держави та їхні прикордонні служби встановлюють системи міграційного контролю, прагнучи в такий спосіб запобігти появі будь-яких претензій "негромадян" на державну підтримку і допомогу.

Демонструючи свою здатність діяти і керувати, держава представляє мігрантів як неправомірних користувачів соціальних благ, а міграцію – як обмеження власного суверенітету. Пристосування індустріальних суспільств до світового ринку, що динамічно змінюється, перехід до постіндустріальних форм виробництва і споживання, економіки без екстенсивного зростання і високого рівня безробіття навіть у періоди сприятливої кон'юнктури презентуються соціальною державою як неминучі і хворобливі трансформації, які лише ускладнюються небажаною міграцією з її культурними й етнічними вимірами. Відтак традиційно – у розрахунку на столітню традицію

європоцентризму і відповідні психологічні стереотипи недружного ставлення до чужинців – зазначені проблеми переносяться у сферу культури.

У дійсності ж етнічна драматизація й усвідомлений самообман готують нові проблеми для політичної системи. Якщо раніше інструментарій соціальної держави, хай навіть недостатній, використовувався за призначенням – для полегшення доступу до соціальної участі і політичного врегулювання соціальних конфліктів згідно з принципом "компенсації", то в умовах посилення напливу мігрантів політика виключення за національно-етнічними ознаками робить центральним принцип "дезінтеграції", згідно з яким соціальні суперечності не компенсуються, а загострюються державою.

Соціальна держава стає не "миротворцем", а джерелом соціального відчуження. Вона, слідуючи логіці економічної рентабельності, вводить у політику національно-етнічні відмінності, урізає права і привілеї, етнізує проблему справедливості. Негативне ставлення держави до мігрантів зачіпає основи демократичного розвитку – постулати рівності й солідарності. Правова та інституційна дискримінація, яка "виходить" з політичного центру, породжує нові хвилі дискримінації іноземців. Ці хвилі поширюються через державні установи і правоохоронні органи і, посилені ЗМІ, доходять до населення вже як насильницькі напади, підпали і погроми.

Безробіття та економічна криза стали причиною загострення негативних настроїв серед корінного населення у ставленні до іммігрантів. Постає питання контролю за цільовим за використанням допомоги біженцям. За даними міжнародного опитування Transatlantic Trends (2011), більшість європейців та американців розцінюють імміграцію скоріше як загрозу, ніж як перевагу. Згідно проведеного дослідження 65 % британців, 53 % іспанців, 52 % американців, 42 % французів, 39 % німців та голландців вбачають в іммігрантах проблему і пов'язують з цим погіршення свого матеріального становища. У той же час 50 % німців висловлюються за надання іммігрантам легального статусу, на противагу британцям, італійцям та іспанцям, які бажають, щоб іммігранти покинули їхню країну [3]. Окрім зростаючого безробіття, негативному

ставленню до іммігрантів сприяють високі показники злочинності. Так, частка іммігрантів серед ув'язнених у Швейцарії становить 70,8 %, у Голландії – 55 %, у Люксембурзі – 63,9 %, у Швеції іммігранти становлять 85 % засуджених за зґвалтування, у Норвегії – 65 % [106, с. 94–95].

Зазначимо, що в місцевій економіці, на ринку праці з'являються конкретні емігрантські ніші, конкретні сфери зайнятості, в які у зв'язку з потребою у некваліфікованій робочій силі, попадають насамперед мігранти. Виникають мережеві ефекти міграції, в конкретних сегментах ринку праці з'являються все більше і більше мігрантів, які поступово заповнюють цей сегмент, поступово витісняючи місцеве населення. Цей процес йде паралельно і взаємопов'язано з процесом "навішування ярликів" (*social labeling*) на певні види зайнятості: в суспільствах, що приймають, на ці робочі місця навішується ярлик тавро роботи для мігрантів, і місцеве населення більше на них не претендує.

Зазначимо, що посилення диференціації соціальних груп у суспільстві викликає трансформації соціальних інститутів. Н. Луман називає цей процес "зміню форм диференціації" і розглядає його як такий, що відповідає підвищенню складності суспільної системи, коли розвиток "робить можливим більшу кількість більш різноманітних комунікацій тією мірою, якою основну роль у інтеграції системи починають відігравати все більш неймовірні форми диференціації" [112, с. 30]. Ці форми диференціації автор розглядає як форми інтеграції суспільства, оскільки суспільство "інтегрується не завдяки якійсь заповіді єдності, не через переформулювання своєї єдності в якості постулату, а у формі відтворення своєї єдності як відмінності" [112, с. 32]. У ситуації, коли в межах одного суспільства люди дотримуються різних культурних традицій, необхідно виробити правила співіснування, які б влаштовували представників різних культур. Повноцінний діалог неможливий без рівноправності та визнання Іншого як рівного собі та не має сенсу, якщо суб'єкти (культури), які беруть у ньому участь, не усвідомлюють себе як частини єдиного цілого. У процесі спілкування з "Іншим" і його культурою проявляється взаємодія мігранта з певними ролями, цінностями, нормами і звичаями, установками та

очікуваннями, які особистість повинна вибирати і репродукувати, щоб досягти ідентичності у складному процесі взаємного визнання.

Для розробки заходів з поліпшення інтеграції мігрантів у полікультурному світі необхідно мати певні індикатори інтеграційних процесів, які повинні включати критерії для визначення "успішної" інтеграції: доступ до ринку праці, освіти, можливість возз'єднання з сім'єю, довгострокового перебування, участі в політичному житті країни, отримання громадянства, захисту від дискримінації і т. ін. І хоча об'єктивно існує необхідність в управлінні цим процесом, але на сьогодні механізми його забезпечення відсутні.

Роль чужого за таких обставин часто відводять внутрішнім ворогам (*close strangers*, "близьким чужинцям"). Іншими словами, йдеться про класичну проекцію: не "ми" створюємо проблему, а "вони". Цілком очевидно, тут йдеться про перекладання проблеми на плечі "іншого", поєднане з глибоким переконанням, що проблема полягає не в "нас", а в "них". На додаток, власні негативні риси "ми" проектує на "чужого". "Домагання війни назовні створює мир усередині" – так афористично витлумачила оте проектування цитована авторка. Інколи ворожість до чужинців зростає пропорційно до скорочення дистанції – стирання відмінностей у рисах. "Ми" – скарбниця всіх вартостей, що "вони" їх підважують, тому становлять для "нас" загрозу. Формування категорії внутрішнього ворога спонукає до консолідації, а та, своєю чергою, – до гомогенізації спільноти. Такий спосіб формування або захисту власної ідентичності є найбільш поширеним [див. : 22; 32].

"Дискурс, що зосереджується на "чужому", "іншому" (*othering*), з притаманною йому риторикою вилучення, хоч і має зовні нібито позитивні наслідки – сприяє бо внутрішній консолідації спільноти, – все ж відвертає увагу від важливих внутрішніх проблем: суспільних, економічних, культурних. Тому, попри тимчасову позірну користь, такий дискурс справляє негативний вплив: він створює видимість лікування, а хвороба тим часом розвивається безперешкодно" [47, с. 64]. У відкритій спільноті стосунки між своїм і чужим

(*self/other*) мають цілком інший характер: там відбувається взаємодія – зустріч культур, обопільна перцепція, творення нових значень і вартостей.

У контексті адаптації у західноєвропейське суспільство мігрантів-мусульман окремим пунктом стоїть ісламофобія – комплекс негативних стереотипних уявлень із послабленим когнітивним компонентом і підсиленою афективною складовою. Зазначимо, що термін "ісламофобія" почали широко використовувати після публікації в 1997 р. британським дослідницьким центром Runnymede Trust доповіді "Ісламофобія – виклик для всіх", в якій у вигляді характерних формул зображення ісламу в ЗМІ були наведені найбільш поширені стереотипи: ісламська культура є відсталою, статичною, ворожою до інакомислення, фундаменталістською, агресивною.

Як різновид ксенофобії ісламофобія виникає у масовій свідомості під впливом бінарної опозиції "Свій / Чужий", що спричиняє полярні оцінки своєї та зовнішньої етнорелігійних груп. Спектр суспільних реакцій, викликаних ісламофобією, коливається від проявів неприхованої агресії до критики й зневажливого ставлення щодо мусульман-мігрантів у мас-медіа та повсякденному спілкуванні [81, с. 161–164]. Термін "ісламофобія" інтегрує, принаймні, два різновиди страхів, які недиференційовано постають у масовій свідомості європейців – "страх перед ісламом й ісламізмом" (ісламізм – сукупність напрямів застосування гасел ісламу в спекулятивних цілях) і "страх перед ісламізацією суспільства". При цьому перша фобія, внаслідок некоректних і певною мірою непрофесійних виступів журналістів та політиків, постійно каталізує в інформаційному середовищі другу фобію. Адже зчеплення таких смислообразів, як "іслам" та "тероризм", "іслам" та "наси́льство", "іслам" та "війна" є досить поширеним у медіаполітичній сфері. Як негативна соціальна емоція страх поглинає здатність європейців до осмислення реалій і спирається на факти лише у тій мірі і в тих випадках, в яких вони його виправдовують і підтримують.

Активізація ісламофобії на всіх рівнях соціальної ієрархії сприяв соціокультурний клімат європейських країн, секуляризація у них суспільного життя, недовіра і навіть вороже ставлення до тих, хто здійснює релігійні

практики. Тим більше, що носії релігії були "іншими" за етнічною ознакою. Ісламського спрямування ксенофобія, на нашу думку, набула саме тому, що мусульмани були зовнішньою етнорелігійною групою. А саме – в полі напруженості між інгрупами та аутгрупами, що, до того ж, є контактними, відбувається найбільш активне стереотипотворення, яке ґрунтується на відповідних забобонах.

Часто вживаним прийомом стереотипотворення є так зване "навішування ярликів" (наприклад, "особи мусульманської національності", ототожнення ісламу із поняттям джихад як війною за віру, фанатизмом, мракобіссям, екстремізмом, фундаменталізмом, тероризмом, персоніфікація з ним всього злого, ворожого й жорстокого у світі), яке спрямовує процес оцінювання подій масовою свідомістю шляхом апелювання до прецедентних фактів та явищ. Як засіб дискредитації окремої людини чи етнорелігійної групи, ярлик діє за допомогою спрощеної дефініції, котра наголошує на одній характерній ознаці. Ця ознака нівелює багатогранність поняття, звужує його зміст, програмує певне сприйняття. У масову свідомість наполегливо втілюється уявлення про нібито непримиренні етнічні та релігійні суперечності між християнською більшістю ЄС і мігрантами-мусульманами, що є інваріантною основою для формування конфліктогенних стереотипів про іслам. Зазначимо, що у світовому медійному "порядку денному" тема ісламофобії по-справжньому утвердилась після терактів 11 вересня 2001 р. у США.

Отже, стереотипізація аутгрупи емігрантських спільнот мусульман-мігрантів здійснюється як вид "символічного насильства" над нею. Голосу "Іншого" протистоїть потужний бастион стереотипів, які чинять "консервуючий" вплив на масову свідомість. Знання, яке існує в диспозиції "Ми – Вони", тверде, оскільки містить не тільки когнітивні компоненти, а й соціально зумовлені установки, які інтегруються у свідомість з дитинства. Які можуть привласнюватись індивідом поза врахуванням історичного контексту й незалежно від реального досвіду особистісного спілкування із представниками того чи іншого етносу. Тому не завжди виправдовує себе "контактна гіпотеза",

згідно з якою стереотипи руйнуються при отриманні інформації від іншої групи при позитивному між персональному контакті [81, с. 170–171].

У цьому контексті М. Козловець слушно зазначає, що настав «час відкинути ілюзорні сподівання на те, що Захід нібито володіє можливостями й ресурсами трансформувати мусульманські діаспори (або ісламські держави) "за власним образом і подобою". Сьогодні Європа неспроможна нав'язати свої стандарти й цінності ісламському світові. Натомість мусульмани в європейських державах усе більше замикаються в межах власного культурного, конфесійного, мовного середовища й намагаються витворити щось на кшталт "паралельного суспільства", адаптуючи "європейське довкілля" під звичний спосіб життя» [90, с. 203–204]. Дійсно, для осілих у Європі мігрантів-мусульман питання полягає не в тому, що обрати – традиційно-ісламський чи західний спосіб життя, а в тому, як успішно функціонувати ісламу на Заході.

Тому нині в західноєвропейських країнах проживає багато неасимільованих мусульман-іммігрантів, які активно добиваються права виражати власну ідентичність, навіть якщо способи такого вираження суперечать законам країни проживання. Більше того, під прикриттям боротьби із дискримінацією та ісламофобією мусульмани намагаються досягти політико-правового дистанціювання від суспільства. Незалежно від справжніх мотивів, які стоять за закликами звернути увагу на особливі потреби і права мусульман у європейських державах, самі ці потреби потребують зміни політичної сфери країни, яка їх приймає.

Принципи спільноти, членами якої всі іммігранти, як передбачається, рано чи пізно стануть, можуть виявитися не співставними за значенням з їх релігійно-культурними цінностями – аж до заперечення мусульманами інших цінностей в ім'я релігійної єдності. Будучи неготовими до прийняття обов'язків країни-перебування, поваги до релігійних переконань, гендерної рівності, активної участі жінок у багатьох сферах суспільного життя, мусульмани впадають у ситуацію відчуження від такого соціуму. Як наслідок цього є поширення у другому-третьому поколіннях мусульман-мігрантів орієнтацій на діяльність в

екстремістських і терористичних організаціях. Можна передбачити, що в умовах послаблення ролі національних (державних) ідентичностей у країнах ЄС реалізація мусульманської ідентичності відбувається там у сприятливіших умовах, ніж в умовах власних національних держав. Вони дотримуються гасла: "Будемо сучасними, але не станемо вами" [91, с. 14–20; 93, с. 451–456]. Кожна країна має власну систему включення мігрантів до свого суспільства, що відображають той особливий шлях, який пройшли держави від моменту свого утворення до сучасності. Саме історія корінних націй дуже сильно впливає на те, як сьогодні держава реагує на міграцію і яку політику вона проводить відносно культури, що привноситься мігрантами.

Аналізуючи становище магрибінської діаспори у Франції, О. Демінцева констатує, що як на рівні окремих її представників, так і цілих поколінь чітко простежується залежність ступеня адаптації від віку. Чим старше покоління в діаспорі, тим складніше йому інтегруватися в суспільство, яке їх приймає, тим глибший культурний і соціальний розрив між його представниками і французами. Такий розрив, звісно зрозуміло, досить є сильним і у випадку представників молодого покоління діаспори, котрі вирости на Заході, багато в чому від того, що батьки намагаються прищепити своїм дітям "культуру предків", будь-якою ціною зберегти національну самобутність. Але об'єктивно відбувається скорочення культурної дистанції між молодими магрибінцями і французькою молоддю, оскільки основне виховання і освіта відбуваються здійснюються у навчальних закладах цієї країни.

Тим самим, формування нових поколінь іммігрантів складається із двох елементів – старого (соціокультурних елементів, які прищеплені батьками й общиною) і нового, пов'язаного з нормами суспільства, в якому вони проживають. Існування поруч зі "старим" і "нового" свідчить про скорочення культурної дистанції між магрибінською общиною і оточуючим соціумом, свідчить тією чи іншою мірою про витіснення етнокультурних домінант діаспори і впровадження в іммігрантське середовище правил й устоїв французького суспільства. Разом з тим ці зміни відображають і ступінь зрілості

самої общини [59, с. 87]. Хоча магрибінська спільнота ще не готова повністю інтегруватися до західного способу життя, ще не послаблені вплив етнокультурних традицій.

Разом з тим уже можна говорити про деяку "пластичність" діаспори: вихідці із цієї спільноти, представники другого і третього поколінь, поступово вливаються в життя європейської спільноти суспільства, чому всіляко сприяє і політика держав. І хоча на нинішній стадії в житті діаспори ще переважає "старе" (релігійні і культурні традиції), а сама діаспора залишається подібною на деяку компактну етнічну групу, тим не менше ті елементи нової самосвідомості, що з'явилися останнім часом у представників діаспори, важливі для подальшого її розвитку. Вона починає жити за новими законами і нормами, які вже містять в собі елементи норм життя "чужого" суспільства [59, с. 87]. У мігрантів є декілька рівнів ідентифікації : наприклад, житель Риму з різним ступенем інтенсивності може назвати себе римлянином, італійцем, католиком, християнином, європейцем, людиною Заходу. Будь-яка з ідентичностей у мігранта формується у процесі її складних, взаємопереплечених і взаємообумовлених взаємодій з історично усталеними у певному суспільстві установами й інститутами, з пануючою ідеологією, з людьми, з якими він вступає у різноманітні контакти – від економічних до психологічних, і від суспільно-політичних до сімейно-побутових. Велике значення має і передача цінностей від покоління до покоління.

Рівновага і стабільність емігрантської меншини (як і сім'ї, групи, суспільства, народу загалом) значною мірою залежать від складу, структури ідентичностей і від стану кожної з них і від того, як складається баланс між ними. У контексті стабільності сукупної ідентичності, тобто того, ким мігрант себе усвідомлює і відчуває, може бути множинність станів від 0 до 1, від "ні" до "так". Ідентичність насамперед є одночасне відношення індивіда до групи і самого себе. Це відношення виникає від потреб людини, проявляється у поведінці або присутнє в душі. Відповідно прийнято говорити про мотивації (детерміністський аспект), знання (когнітивний аспект), поведінку

(біхевіористський аспект) і про оцінку (атитюдний аспект). У свою чергу, кожному з аспектів можуть бути притаманні обмежувальні функції, функції відчуження і відкріплення [53, с. 40]. Ентоні Д. Сміт зазначає, що ніщо не заважає індивідам одночасно мати декілька територіальних ідентичностей, які створюють "концентричні" кола: скажімо, можна бути одночасно каталонцем, іспанцем і європейцем або баварцем, німцем і громадянином світу, обираючи, яку з цих ідентичностей актуалізувати залежно від конкретної ситуації спілкування [160; 161]. Потенційно зважаючи на їхнє міфосимволічне ядро, нації справді здаються наймогутнішими ідентичностями, але наскільки їм складають конкуренцію менші за "діаметром" кола ідентичності?

Так результати опитувань мігрантів в європейських країнах засвідчують, що етно-культурна і релігійна ідентифікація мігрантів-мусульман досить помітно відрізняється від їхньої ідентифікації себе з національною державою (відповідно 78,6 % та 32,5 % 2002 р.), яку не слід змішувати з національною чи етнічною ідентичністю, котра істотно відстає. Дані опитувань дозволяють припустити, що в ситуації вибору національна ідентичність може виявитися не такою вже непорушною, особливо коли вибір здійснюється в умовах падіння довіри до національних політичних лідерів, яке останніми роками спостерігається в багатьох країнах Європи [270].

Важливе значення у процесі осмислення і реалізації ідентичності сучасної людини в полікультурному світі, пізнання схожості й відмінності на лінгвістичному, релігійному й культурному рівнях має мультикультурна освіта. Донедавна вона позиціонувалася як прямо протилежна теорії асиміляції мігрантів. Найбільш важливі функції мультикультурної освіти вбачаються в: 1) створенні нового освітнього середовища як важливого стабілізуючого фактору громадянського суспільства; 2) зниженні міжетнічної напруженості; 3) вихованні толерантності у взаємовідносинах представників різних культур [102, с. 223]. Слід зазначити, що в останні десятиліття у більшості країн з відносно високими потоками імміграції (Франція, Німеччина, Бельгія та Нідерланди) в цьому напрямі було здійснено низку практичних кроків для збереження мігрантами

своїї рідної мови і культури, для вивчення мов етнічних меншин при одночасному засвоєнні домінуючої культури. Це відкривало шлях до утвердження толерантності в полікультурному суспільстві, поваги до інших і визнання їх права на власну ідентифікацію на засадах загальнолюдських цінностей. Однак у 80-х рр. XX ст., коли відбулося певне зміщення в оцінці процесу асиміляції, теоретичні напрацювання й практичні стратегії стали тяжіти до переходу від мультикультурної до міжкультурної освіти.

Отже, єврозона і Європейський Союз зіштовхнулися з багатьма небезпеками, і всі вони потребують колективного реагування. Останні події засвідчують, що країни ЄС найчастіше схиляються до вузьконаціонального підходу, що робить неможливим загальноєвропейське вирішення. Європі сьогодні потрібно більше кооперації, інтеграції, солідарності і рівного розподілу ризиків. Натомість європейці, радше, обирають націоналізм, балканізацію, розкольніцтво і дезінтеграцію. Міграційна криза відтворює екзистенційну загрозу для Європи.

Висновки до розділу 2

Сучасні міграційні процеси за своїм змістом та масовістю суттєво відрізняються від аналогічних у минулому. Основною їх рисою є посправжньому всеохоплюючий глобальний характер і стрімка динаміка розвитку. Вони істотно впливають на всі сторони життя світової спільноти, поступово формуючи її новий вигляд. Внаслідок міграційних потоків зменшується рівень гомогенності та компліментарності титульних націй, розмивається їх цілісність, національні суспільства фрагментуються на відносно замкнені етнокультурні утворення. Національно-культурні спільноти дедалі більше набувають екстериторіальних ознак.

Зумовлюючи зростання соціокультурного й етноконфесійного розмаїття суспільств, глобальні міграційні процеси створюють принципово новий контекст формування національної ідентичності як населення приймаючих

країн, так і мігрантів. Ідея нації, яка базувалась на певній культурній й етнокультурній гомогенності, а також спільній ідентичності її членів поступово усвідомлюється населенням західноєвропейських країн як етнічно і культурно гетерогенне утворення, що перетворює колись цілісну національну ідентичність в ієрархію ідентичностей. Під впливом міграційних процесів особливо актуалізуються такі типи ідентифікацій, як національна, етнічна, територіальна, громадянська, соціокультурна та релігійна. Одночасно формуються етнодетерміновані регіональні та локальні ідентичності, ідентичності спротиву.

Розвиваючи й підтримуючи сімейні, економічні, соціальні, релігійні та інші відносини з країною свого походження, трансмігранти живуть одночасно в декількох соціокультурних світах і включені в більш ніж одне суспільство, що створює підставу інваріантності, багатоманітності проектів ідентичності, підводить їх до необхідності самоідентифікації. Етнокультурні, конфесійні спільноти сприяють політизації етно-культурних ідентичностей, що підриває процеси консолідації націй, посилює мультинаціоналізм у суспільстві, внутрішньоетнічні та міжетнічні суперечності, протистояння локальних соціумів. Як наслідок, національна ідентичність європейських суспільств перебуває в кризі, оскільки соціально-структурні та етнічні відмінності перешкоджають загальнонаціональному об'єднанню та ідентифікації людей з певною політичною системою. Уніфікаційним тенденціям протистоїть новітній націоналізм, етнічний та культурний сепаратизм.

Вплив глобальної міграції на національну ідентичність зумовлюється низкою чинників: кількістю мігрантів, прийнятих однією країною; тривалістю міграції; етнічною ідентичністю мігрантів; соціально-економічним становищем мігрантів у суспільстві-господарі; ставленням до міграції і законодавством країни-господаря про імміграцію; ступенем труднощів при отриманні громадянства; готовністю (або її браком) мігрантів інтегруватися в культуру, мову і цінності суспільства-господаря. Важливим є й те, якого значення різні групи мігрантів надають компонентам національної ідентичності суспільства-господаря, вибір системи цінностей, котрі вони сповідують.

Багатоаспектність соціального, політичного, етичного, культурно-антропологічного та гендерного вимірів ідентичності мігранта розкривається через різні форми його належності (соціальної, політичної, культурної, гендерної) та забезпечення соціальних, політичних, громадянських, культурних потреб мігранта. На відміну від попередніх хвиль еміграції, сучасні мігранти часто не намагаються повномасштабно інтегруватися в суспільство, оволодіти мовою країни перебування, прийняти усталені в ній традиції, звичаї, спосіб життя, культуру. Зазвичай, емігрантські общини віддають перевагу етнічній, релігійній, мовній, культурній ідентичності порівняно з національною, що нерідко призводить до локалізації культур окремих етнічних чи релігійних груп мігрантів. Породжує багато проблем й надмірна масова міграція населення з Азії і Африки на європейський континент.

Політика мультикультуралізму, яка проводиться у країнах ЄС щодо викорінення дискримінації національних та етнічних меншин не приносить бажаних результатів. Вона не стільки сприяє інтеграції суспільства, скільки створює міжкультурні, міжетнічні бар'єри, поглиблює процес фрагментації націй на окремі етнічні та культурні утворення. Більш перспективним є доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення.

У полікультурному контексті імміграційна політика західноєвропейських країн постає у вигляді політики натуралізації та політики в царинах освіти й культури, а також в русі за подвійне громадянство. Сьогодні до класичних *ius sol* – права на громадянство за фактом народження та *ius sanguinis* – "за правом крові" додається новітня концепція громадянства – за правом резиденції, коли поряд із правовою та соціальною інтеграцією йдеться про інтеграцію культурно-цивілізаційну. Подвійне громадянство надає законності подвійним лояльностям та ідентичностям, а це призводить до розриву зв'язку між громадянством і нацією, втрати національною ідентичністю своєї визначеності та винятковості.

Особливо гострою є проблема адаптації та ідентифікації мігрантів і біженців з мусульманських країн в європейських суспільствах. Спосіб життя

мігрантів-мусульман нерідко приходить у конфлікт з тими формами духовності та життєдіяльності, які постали й утверджуються в суспільствах постмодерну, що впливає на настрої автохтонного населення, нерідко призводить до сплесків етнічної нетерпимості, неприйняття інших, окрім титульної, релігій або конфесій, міжрегіональних конфліктів економічного, мовного і навіть історичного характеру.

У межах національних держав міграція набуває ознак проблемності не стільки внаслідок складнощів інтеграції "свого" та "чужого", скільки із-за обсягів, масовості імміграційних потоків, які в порівняно короткі терміни змінюють етнокультурне та соціальне обличчя історично усталених національних утворень. Конфлікт, що виникає між новими етнокультурними групами меншин та національною більшістю, постає не просто як конфлікт "більшості" та "меншини", а як ситуація соціального протистояння етнічної спільноти, яка конститує себе на примордіалістських засадах, суспільству, що існує на ліберальних принципах і яке піддається руйнівному впливу індивідуалізму. Залучення мігранта як Іншого відбувається тоді, коли його соціальні, політичні, культурні потреби забезпечено і він має змогу діяти в комунікативному просторі спільно з представниками більшості.

Відношення свої – інші – чужі може змінюватися через механізми інтеграції (пристосування до інших), асиміляції (часткове або повне заперечення власних цінностей і традицій), сегрегації (спроба поєднання характерних для двох середовищ цінностей при збереженні їх відмінностей), уходу (створення альтернативного світу), а також особистісної маргіналізації.

Існує дві асиметричні настанови у ставленні до Іншого: толерантність і мова ворожнечі. Реалізація принципу толерантності можливо за наявності як мінімум двох передумов: з одного боку, спільноти іммігрантів повинні прийняти базові західні цінності, які дадуть їм змогу функціонувати у спільному публічному просторі, а з другого – мігрантам мають надати можливість дотримуватися власних культурно-релігійних традицій, не закріплюючи за ними "низького" соціокультурного статусу.

Необхідною умовою пошуку основ для порозуміння і згоди між корінними жителями та емігрантськими групами у мультикультурних суспільствах, утвердження принципу толерантності є "політика визнання". Інтерпретація громадянської байдужості як "відторгнення Іншого" унеможливорює формування суспільної солідарності.

Міграційна криза, відсутність єдиної міграційної політики в Європі і в світі загалом посилюють антиміграційні настрої і ксенофобію, популяризують тезу, що мігранти – це "чужі", розпалюють ворожнечу і прояви расизму щодо мігрантів і біженців.

Останні десятиріччя свідчать про нагальну потребу європейських держав знайти альтернативні стратегії для формування національної ідентичності на більш інтеграційній основі. Нездатність досягти такої мети загрожує соціальній стабільності та згуртованості й живить вимоги деволюції і відокремлення, які в багатьох частинах світу вже призводять до розпаду держав.

Основні положення та висновки розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Демір Г. Сучасні тенденції розвитку світових міграційних процесів / Гьокхан Демір // Українська полоністика. Філософські науки. – 2015. – Випуск 15. – С. 19–35.

2. Демір Г. Сучасні міграційні процеси: проблема адаптації та інтеграції мігрантів в об'єднаній Європі / Гьокхан Демір // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – Випуск 1 (82). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 35–44.

3. Демір Г. Глобальні міграційні процеси: політика визнання «Іншого» і проблема адаптації мігрантів / Гьокхан Демір // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Випуск 66. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – С. 170–182.

4. Демір Г. Вплив міграції на національну ідентичність / Гьокхан Демір // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб.

наук. праць / за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. – Житомир, В-во ФОП Євенок О. О., 2014. – С. 145–149.

5. Демір Г. Глобальні міграції і проблема толерантності / Гьокхан Демір // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Міжнародна науково-теоретична конференція, 1–2 жовтня 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – С. 228–230.

6. Демір Г. Глобальні міграції і проблеми культурної ідентифікації мігрантів / Гьокхан Демір // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі : Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2015. – С. 142–146.

7. Демір Г. Глобальні міграційні процеси : реквієм по мультикультуралізму / Гьокхан Демір // "Дні науки філософського факультету – 2016", Міжн. наук. конф. (2016 ; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2016", 20-21 квіт. 2016 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. – Ч. 6. – С. 85–89.

Розділ 3. ВПЛИВ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТУРЕЦЬКОЇ НАЦІЇ

Проблема національної ідентичності для турецького суспільства є актуальною як мінімум з трьох основних причин: по-перше, в силу свого географічного положення, геополітичного і практичного значення на Близькому Сході, Балканах і в Центральній Азії Туреччина перебуває у вирі світових міграційних потоків; по друге, стрімкими і неоднозначними процесами модернізації турецького суспільства, котрі, з одного боку, руйнують і підпорядковують собі традиційний спосіб життя, а з другого – спонукають і спрямовують його до народження нових форм соціального буття, характеризуються суперечливою взаємодією універсальних західних цінностей і вимог на місцях зберегти свою ідентичність; по-третє, зростанням ролі ісламу в політичній, економічній і культурній сферах турецького суспільства.

3.1. Постмодерні пошуки національної ідентичності в умовах полікультурності турецького суспільства

Аналізуючи розвиток турецької нації у контексті взаємодії ідентичностей та змін в усвідомленні турками своєї національної тожсамості за умов глобальної міграції, розглянемо, насамперед, такі поняття, як "турецька ідентичність" і "анатолійсько-турецька ідентичність". Яким є генетичне й культурне коріння турків? Де криються їхні праоснови і які місця вважати їхньою батьківщиною? Які генетичні, культурні й соціальні зміни вони пережили? В літературі щодо аналізу утворення такої сполуки, яку називають "мусульманським народом Анатолії", існують дві протилежні концепції – середньоазійська та анатолійська.

Якщо принцип "суто турецької ідентичності" спирається на ідею суннітсько-ханафітської Середньої Азії, то пошук турецької ідентичності у

контексті анатолійської здійснюється на основі генетично-культурної взаємодії. На переконання професора Ніязі Октема, основним чинником у контексті формування й становлення ідентичності є географічне положення. Анатолія, що має яскраві культурні особливості, постає перед нами як продукт надзвичайно строкатий, утворений із великої кількості елементів [135, с. 14]. Відтак складовими національної ідентичності турків є турецька етнічна та національна свідомість, історична свідомість (пам'ять), національна ідея, національний менталітет і характер, релігійна свідомість, національна ідеологія, національна психологія, національні психологічні комплекси.

Турецька ідентифікація була побудована у державах, заснованих турками у минулі історичні періоди, не за принципом племінної чи расової приналежності, а на основі спільних цінностей. Ідентичність турецької нації – це ідентифікація, сформована сторонами та відповідними органами разом із народами, котрі проживали і проживають разом, а не продукт розуміння своєї ідентифікації лише однією домінуючою культурною верствою з-поміж всіх проживаючих разом народів. В ідентичності турецької нації немає ідентичностей "вищих" та "нижчих" : є будівельні блоки релігійної, етнічної, культурної, політичної ідентичності.

Сьогодні на території країни, крім турків, проживають курди (близько 12 млн осіб), вірмени, греки, араби, євреї, асирійці, болгари, албанці, боснійці, хорвати та інші народи. Тому легальне використання слова "турецький" як громадянин Туреччини відрізняється від етнічного визначення цього слова. Глобалізація через стандарти міжнародного права та засоби масової інформації зумовила формування в Туреччині нового спільного простору в межах вищезазначених груп.

Зазначимо й таке: представники різних конфесій, етносів і культур, які, проживали в Османській імперії і залишилися осторонь згадуваної взаємодії, поставали й намагалися створити власні держави, що призвело в кінцевому підсумку до становлення національних держав, формування націй та їхньої ідентичності (Сербія, Греція, Болгарія та арабські країни). В подальшому це стало

основою для певного напруження, і навіть відчуження і конфліктів у відносинах між цими державами [135, с. 24]. Після підписання Лозаннської угоди (1923), яка фактично поклала край існуванню Османської імперії, розпочався процес формування національної держави, який ознаменувався кардинальними змінами. Важливу роль у процесі побудови нації та формуванні національної ідентичності відігравала міграційна політика.

Географічне положення Туреччини, її демократична економічна структура, порівняно розвинений регіональний сектор впливають на те, що Турецька Республіка у контексті міграції є як країною-ціллю, країною-джерелом, так і транзитною країною. Туреччина – це країна, яка приймає мігрантів і водночас з котрої теж мігрують люди. З часу заснування Турецької Республіки її міграційна політика слугувала державним інструментом для контролю за характером та розмірами населення, прийняття мігрантів для створення однорідної нації та національної ідентичності, а також ідейно-політичної програми турецької держави.

Впродовж своєї історії Туреччина була відкритою для мігрантів, а також намагалася забезпечити їх максимальний захист. Так, у 1492 році Османська Імперія прийняла 300000 євреїв, що змушені були мігрувати з Іспанії. В 1848-1849 рр. на територію Османської імперії під тиском Австрії мігрували люди з Угорщини і Польщі. У цей період османські падишахи у зв'язку з ризиком війни між Росією і Австрією взяли під захист людей, які мігрували з цих країн. У період Першої світової війни і жовтневого перевороту в Росії до Туреччини прибуло багато біженців з її території, які не сприйняли більшовицький режим [236, с. 46–52; 306]. Міграційні процеси в Туреччині не є односторонніми, спостерігається і міграція турецького населення в інші країни. Так, під час занепаду Османської імперії до балканських країн мігрувало майже 1.445.000 турецького населення. У період республіки під час обміну населенням з Грецією до Туреччини прибуло близько 384.000 турків. У 1920–1930 рр. до Туреччини переселилось понад 200.000 турків і помаків з Болгарії, майже 117.000 турків і татарів з Румунії, до 115.000 турків і боснійців з мусульманської території Югославії [236, с. 131–158; 237, с. 53–90; 306].

У цей період загальна кількість мігрантів у Туреччині сягала 800.000 осіб. Також на її територію у період з 1933 по 1945 рр. переїжджали біженці-противники нацистського режиму, кількість яких становила до 800000 осіб. У цей же період з Болгарії прибули мігранти, що не ідентифікувалися з комуністичним режимом і були зареєстровані як офіційні громадяни Турецької Республіки [307, с. 182–183]. Прагнучи вибудувати однорідну ідентичність, іммігранти без турецького походження та культури розглядалися як загроза турецькій державі, національній ідентифікації. Тому були створені правові підстави для іммігрантів та біженців лише турецького походження / етнічної приналежності / культури для врегулювання та інтеграції в турецьке суспільство, запобігаючи тим самим приїзду тих, хто не мав ані турецького походження, ані культурно не був пов'язаний з турецькою нацією.

Якщо дивитись з точки зору міграційної та поселенської політики, то в перші роки утворення Турецької Республіки населення, яке зменшилось у результаті війни, потребувало як якісного так і кількісного зміцнення. Починаючи з кінця XIX ст. з Балкан, де Османська імперія втратила свої землі, на територію сучасної Туреччини мігрували особи переважно турецького походження, або люди, які сповідували іслам. Під час раннього періоду республіки число мігрантів, які перебували на території Туреччини, коливалось від 720 тис. до 1,6 млн осіб. Турецька влада, беручи до уваги зменшення населення, яке можна було "легко переформувати", почала проводити політику націоналізації, навіть не роблячи винятків для осіб, які не є мусульманами і не мають турецького походження [237, с. 27–32; 306]. Тобто, якщо в перші роки Турецької Республіки серед причин міграції пріоритет надавався релігійній приналежності (відоме гасло "Туреччина зацікавлена не в турках, а в мусульманах"), то пізніше найбільш значущим аспектом у процесах переселення був зв'язок релігійних переконань та етнічної приналежності.

У 1960-ті роки в Туреччині розпочався новий міграційний період. Туреччина з Німеччиною проводила обмін робочою силою. Процес міграції після 1980-го року відбувався у результаті регіональної нестійкості. З цієї причини,

починаючи з 1979 року, до Туреччини мігрували жителі Ірану, пізніше з балканських країн, а після розпаду Союзу РСР, люди, які проживали на його територіях. У 1990-х роках Туреччина, погодивши конвенцію про статус біженців, що була прийнята у Женеві 1951 р., відкрила свої кордони для біженців з Азії та Середнього Сходу, які мали на меті мігрувати до країн третього світу. Відтак Туреччина почала проводити політику гнучкого отримання віз щодо громадян країн колишнього Східного Блоку, які вважають Туреччину країною-ціллю, до котрої можна мігрувати. Разом із тим, міжнародна міграція поставила перед Туреччину проблеми як з точки зору її суверенітету як національної держави, так і національної ідентичності. Хоча рух людей через кордони демонструє здатність турецької держави й контролювати свої кордони, однак мігранти фрагментують її національну й культурну ідентичність.

Останніми часом Туреччина стикається з проблемою міграції громадян із країн, що не змогли на своїх територіях забезпечити стабільність, зокрема, таких як Афганістан, Пакистан, Ірак, Іран, Сирія, Бангладеш. При цьому громадяни зазначених країн використовують Туреччину й як транзитну територію для того, щоб добратися до Європи. Жителі країн колишнього Східного Блоку також розглядають Туреччину як країну-ціль, що відкриє шлях до територій, де можна працювати у різних сферах діяльності. Можемо побачити багато прикладів й дитячої міграції. Якщо раніше Туреччина була країною для мігрантів переважно із Азії і Близького Сходу, то сьогодні вона стає альтернативою й для тих, хто мігрує з Африки і направляється в Європу. Вперше в своїй історії масова імміграція "нетурок" до країни змусила турецьку державу вжити заходів для боротьби з мігрантами та шукачами притулку. Вплив міграції на демографічну та соціально-економічну ситуацію в Туреччині має здебільшого негативний характер: створює серйозні проблеми в сфері розміщення трудових ресурсів та їх підготовки, посилює стратифікацію, ослаблює родинні зв'язки тощо [257, с. 1–25; 265, с. 1–4].

При цьому багато мігрантів із середнього Сходу та Азії прибуває до Туреччини не завжди законним шляхом. Туреччина, для того щоб зменшити потік незаконної міграції на міжнародному рівні виконує всі необхідні дії. Вона

також проводить активну боротьбу з напливом біженців, які перетнули кордони країни нелегально і робить все для того, щоб таких людей депортувати з її території. З метою зменшення потоку незаконної міграції Туреччина співпрацює у цій галузі з країнами третього світу [225; 265]. Зазначимо, що в Туреччині досить помітною є й внутрішня міграція – переміщення економічно активного населення та їхніх сімей з однієї місцевості в іншу, із сіл до великих розвинених міст, із нестабільних регіонів і т. ін., тобто в межах адміністративних територій, історико-культурних областей.

Через те що, відмінності між регіонами в плані їх розвитку дуже відрізняються, то навіть нині спостерігається великий потік внутрішніх мігрантів, які перебувають у пошуках кращих умов праці та життя, ведення бізнесу, працевлаштування. Найбільш активну внутрішню міграцію ми можемо спостерігати на прикладі регіону Чорлу, куди багато людей прибуває з інших регіонів, насамперед із сільської місцевості, і які намагаються побудувати там життя за нових умов. Оскільки внутрішня міграція істотно не впливає на ідентичність турецької нації, а радше на регіональні, локальні, місцеві ідентичності, то вона не є предметом нашого розгляду [див. 294, с. 265–320].

Глобалізація, сучасні міграційні процеси створили якісно новий історичний контекст розвитку Турецької Республіки, її економіки й політики. Турецьке суспільство в останні десятиріччя переживає стрімкі економічні, політичні, соціальні й культурні зміни, прояв яких відчувається в усіх сферах суспільного життя. Економічне життя є однією зі сфер, в якій вплив глобалізації виявився найсильніше. Задекларувавши політику реформ за європейським взірцями (навіть в умовах невизначеності щодо майбутнього членства в ЄС) й мобілізувавши насамперед національний ресурс, Туреччина здійснила успішні реформи і пройшла вражаючу трансформацію – внутрішню та зовнішню. Після тривалого періоду невизначеності, криз, корупції, розбрату турецький народ об'єднався і здійснив прорив у нову національну реальність.

Нові правила раціональної економічної діяльності продукують зміни у свідомості тих, хто нею займається, формують нові цінності, насамперед

орієнтацію на технології, наукові знання та інформацію, а не на традиції, адаптацію до глобального мережевого суспільства і пріоритет довгострокових стратегій над тимчасовою вигодою. Засвоєння правил раціональної економічної діяльності сприяє створенню нового культурного підґрунтя для формування національної ідентичності, що базується на певному "наборі символів", за допомогою яких учасники економічної діяльності об'єднуються і дистанціюються від старшого покоління промисловців і бізнесменів.

У цьому сенсі одним із впливів глобалізації на економічне життя було створення "символічного капіталу", притаманного представникам одного й того ж покоління, якому характерне засвоєння постмодерністського стилю життя, смаків, світоглядів, моделей споживання і відношення до людського тіла. Це супроводжується розривом з традицією і визнанням пріоритету мак-світу порівняно з національною культурою минулого [125, с. 322–324]. Разом із тим, глобалізація хоча й сприяє поширенню в економічній сфері культури мак-світу, стандартизації взірців споживання і стилю життя, постає й опосередкованою причиною пожвалення традицій, появи локальних ідентичностей і поширенню ідей самобутності [218, с. 23–25]. Процеси глобалізації й міграції значною мірою вплинули на те, що в політичній, економічній і культурній сферах турецького суспільства важливу роль почав відігравати іслам. В політичному ландшафті Туреччини відбулася радикальна зміна, оскільки ісламський світогляд став політизованим, а "політичний іслам" перетворився на одну з визначальних сил турецької політики ідентифікації.

Якщо до середини 80-х років XX ст. економічне життя в країні було сконцентровано головним чином навколо національних галузей промисловості, які не мали особливого значення для культури, то вже 90-і роки позначені посиленням так званого ісламського капіталу, який означав вихід ісламу як в теоретичному, так і в організаційному відношенні на арену політико-економічного розвитку Туреччини, що стало потужним чинником виходу її економіки на глобальний рівень. Як кодекс економічної діяльності, відкритий для ідеології вільного ринку, іслам створив власну організацію економіки, що

ґрунтується на веберівських принципах раціонально-технічного знання та експертизи, виступає за збереження ісламської самобутності.

Глобалізаційні процеси відіграли важливу роль в кожній зі сфер суспільного життя і перетворилися в "інтегральну" складову ісламського осмислення процесів в політиці, економіці й культурі. Зрозуміло, що вплив глобалізації на формування економічного й політичного життя Туреччини, як і роль в ньому ісламу, не слід розуміти в дусі прямолінійного детермінізму, як відносини причини і наслідку. Адже вплив глобалізації має неоднозначний характер і призводить до різних наслідків залежно від сфери суспільного життя. Так, протистояння світських підходів й ісламського традиціоналізму в політичному житті не відображається безпосередньо на тих аспектах економічного життя, на які культурна глобалізація, на думку ісламських активістів, впливає позитивно і становить, за їх логікою, необхідний і неминучий елемент нового економічного життя [125, с. 315].

Якщо економічна глобалізація послаблює вплив національних держав, створюючи глобальний ринок, то культурна глобалізація проблематизує саму ідею національного розвитку, викликаючи тим самим локальні реакції, які сприяють появі "альтернативних моделей сучасності" та прагненню до збереження культурного розмаїття. Не міждержавні відносини чи відносини між окремими національними інституціями, а взаємодія універсальних глобальних цінностей і вимог на місцях зберегти свою особливу місцеву ідентичність становить зміст та визначає напрям соціальних змін у турецькому суспільстві. Вплив культурної глобалізації й міграції на формування національної ідентичності турків здійснюється через співіснування різних культур та альтернативних моделей сучасності в соціально-політичному житті Туреччині. Не випадково, сучасні турки люблять відносити себе то до азіатів, то до європейців, то до представників Середнього Сходу, що залежить від конкретних обставин, які визначають позитивний або негативний характер їхніх почуттів [1, с. 376].

Модернізація всіх сфер суспільного життя проявляється у вигляді виникнення нових ціннісних норм і зникнення старих. Саме в культурі народ здійснює свою життєву програму, розгортається неповторність етнічного світу. Кожна з культур має свої цінності, моральні імперативи і психологію, які формувались тисячоліттями. Глобальна культура не може витіснити культурне розмаїття, воно практично не універсалізується. Культурна глобалізація не пригнічує, не нівелює культурне розмаїття, а зберігає, навіть актуалізує культурну локалізацію, але здійснює це не стільки за національними, скільки за іншими різноманітними ознаками. Таким чином, культурна глобалізація сприяє як універсалізації західних цінностей і культурних взірців, так і поживавленню місцевих локальних цінностей і традицій.

Для турецької модернізації, починаючи з 80-х років XX ст., дедалі характернішим стає співіснування економічної лібералізації і сплеску традиціоналізму з його закликами "повернутися до самотності" [125, с. 316–317]. Процеси модернізації супроводжувалися й появою критичного відношення до світського раціонального мислення як єдиного джерела модернізації Туреччини, а також посиленням догматичного ісламу як "політичної сили" і символічної основи формування ідентичності. Щоправда, з обранням західного вектору розвитку багато хто поступово став переходити до християнства. Глобалізація в цьому сенсі постає як процес перетворення демократії в універсальну цінність і водночас як процес, який сприяє ренесансу традиційних цінностей і норм.

Глобалізація, що впливає на суспільство через стандарти міжнародного права та засоби масової інформації, зумовила формування в Туреччині нового спільного простору в межах двох відмінних позицій і ліній поведінки. Перша ґрунтується на звеличенні ісламу й дотриманні культурних традицій (представників такого підходу, хоч і не зовсім правильно, називають консерваторами, а з політичного погляду вважають "правими"). На протигагу їм існує група "лівих", що підтримує ідею реформ і секуляризації. Якщо консерватори в певному сенсі відходять у минуле, то прибічники секуляризації

та ідей якобінської революції консолідуються, тяжіючи до використання схвалюваних ними нових інструментів міжнародного права [1, с. 381].

Водночас ця зміна започаткувала початок періоду, який характеризується поляризацією ісламського традиціоналізму й світських підходів. Інтелектуальне життя, активність організацій як складових громадянського суспільства, масова культура і культура споживання – все це наповнилося ісламськими символами і релігійними вимогами дотримуватися традицій і зберігати самобутність. В економічній сфері виникає "економічний іслам" зі своїми акторами, дискурсами і стратегіями. Зростає роль ісламської ідеології та ісламських цінностей в суспільних структурах. Відтак "культурний іслам" проникнув в соціальне і культурне життя Туреччини і почав суттєво впливати на формування національної ідентичності.

Іслам, на перший погляд, начебто заперечує тенденцію до націоналізму, оскільки охоплює цілий континент. Звісно, існує поширений стереотип ісламу й мусульман, який відсилає нас до хрестових походів і тривалої боротьби з турками-османами. Цей пан'європейський стереотип підважує претензії Туреччини, всупереч її офіційному секуляризму й теперішньому демократичному режимові, бути "європейською" і долучитися до Європейського Союзу. З одного боку, мусульманський характер більшості її населення й роль історичного ворога роблять її підозрілою в очах "європейців", а з другого – іслам також породжує виклики перед окремими європейськими національними державами, а отже, живить їхні націоналізми [161, с. 190].

Культурна глобалізація – не простий, а багатогранний процес, що і робить можливим співіснування сучасних цінностей з традиційними нормами, символами і дискурсами ісламу. Не поляризація, а співіснування глобалізації та ісламу – ось що визначає характер суспільного життя турецького суспільства. Водночас, слід назвати і два додаткових моменти. По-перше, культурна глобалізація в економічному й соціальному житті виявляє найрізноманітніші впливи на те, яку форму набуде співіснування західних цінностей та релігійних вимог зберігати традиції і самобутність. По-друге, співіснування глобалізації та

ісламу відбувається різною мірою і може мати різні смисли, породжуючи різноманітні теоретичні побудови, стратегії, зіткнення і, таким чином, проявлятися по-різному у кожній сфері суспільного життя [125, с. 316]. Визнаючи вплив культурної глобалізації на появу нових уявлень про ідентичність, слід також визнати її вплив на зіткнення між сучасними і традиційними цінностями, які мають місце під час дискусій як про європейську, так й ісламську інтеграції.

Проте турецький мультикультуралізм є досить специфічним і дуже конкурентним. В Туреччині жодна з наявних у суспільстві культурних систем не має достатнього потенціалу, аби стати домінуючою, тим паче асимілювати в себе інші культури. Культура титульного етносу не спроможна на це, по-перше, через свою недостатню модерність, зумовлену пізнішим входженням турків у процеси урбанізації і модернізації, а, по-друге, через те, що вона вже давно не є рідною для значної частини громадян.

Сучасні турки й досі у переважній більшості сповідують дореволюційні (дореформені) історичні, культурні та літературні цінності, через що турецьке суспільство можна вважати традиційним, застиглим. Кемалісти в побудові світського суспільства провели низку правових і соціальних реформ. В той час як Османська імперія була притулком для різних етнічних, мовних, релігійних груп, цей турецький національний рух асоціюється з суннітським суспільством, яке розмовляє турецькою мовою. З цього погляду турецька національна ідентичність є всеохоплюючою і винятковою. Культурна політика республіканського режиму відобразилася у фразі "бути як Захід", а з початком процесу секуляризації, який наразився на критику й однобічну оцінку, ця формула набула націоналістичного відтінку, перетворившись на пропагандистське гасло "Ми схожі самі на себе" [1, с. 381]. Сьогодні, через три покоління люди, які шукають своє коріння, вимагають прийняття спадщини минулого. У культурному житті народу велику роль відіграють культурні цінності, спільні регіональні особливості.

Поняття "турецький" має не лише етнічне означення, а й містить в собі широке політичне та культурне розуміння. Турок: розумний, сміливий, героїчний, чесний, захищає слабких та беззахисних, організований, привітний. Крім того, це не лише народ, який розмовляє турецькою; це хтось, хто проживає на географічній території (турецькій) та поділяє турецьку культуру, анатолійський та румелійський мусульманський народи, динамічні перетворення, "виражається та визначається, за Б. Льюїсом, індивідуальною релігією на Середньому Сході, наближенням до західної культури" [263].

Мультикультуралізація і поліетнізація турецького суспільства як результат глобалізації (міграції, біженці, міжнаціональні шлюби та ін.) гостро ставлять питання про соціалізацію інонаціональних груп, їх лояльності новій батьківщині, спільних цінностей та ідентичностей. Притік мігрантів у густонаселені райони, особливо у великі міста, веде до їх перенаселення, неможливості задовольнити потреби мігрантів, як соціальні, економічні, так і етнічні, культурні, мовні та інші, що інколи спричиняє виникнення конфліктів як на міжособовому, так і на груповому рівні, посилення міжетнічної напруженості.

Однією з основних проблем Турецької Республіки є надмірне акцентування на протилежностях на кшталт турки – курди, алевіти – сунніти, мусульмани – немусульмани і т. ін., а також здійснення тиску на "інших" і "чужих". Пріоритетом має бути діалог, а не віросповідання. Водночас слід зазначити, що початок ХХІ ст. ознаменувався започаткуванням діалогу й створенням атмосфери, котра сприяє взаєморозумінню, пізнанню і взаємоповазі. Ключову роль у цьому процесі відіграли суспільні організації, зокрема діяльність Спілки журналістів і письменників, платформ "Абант" і "Міжкультурний діалог", які роблять неабиякий внесок у процес взаємопізнання і становлення миру у турецькому суспільстві.

Відтак пріоритетними засадами міграційної політики в Туреччині мають стати визначення стратегії розвитку держави з метою формування національної свідомості та сприяння самоідентифікації турецьких громадян на користь

толерантного ставлення до представників інших націй, поваги до прав людини та ненасильства; вдосконалення правової бази у сфері міграції та забезпечення прав і соціальних гарантій як турецьких, так й іноземних громадян; перегляд регіональної політики з урахуванням соціально-економічного та демографічного розвитку регіонів, розробка та впровадження програм інтеграції мігрантів, створення структур, які б протидіяли ксенофобії, расизму та етнічній дискримінації. Європейська комісія у своїх звітах про прогрес зазначає, що в Туреччині все ще мають місце нападки на релігійні та етнічні меншини. До того ж відсутні правові норми, всередині яких немусульмани й алевіти могли б вільно діяти і формувати свою духовність та ідентичність. Як і заперечення існування окремої курдської ідентичності.

Відстоюючи свою національну ідентичність шляхом зменшення впливу глобального, уніфікованого та збільшенням ролі і значення місцевого, унікального, Туреччина має оберігати кожен культурну пам'ятку народів, які проживали і проживають на її території. На глибоке переконання сучасного турецького мислителя, соціального реформатора Фехтуллаха Гюлена, цілісний розвиток людини в нинішніх умовах можливий тільки на традиційних цінностях культури [56]. Будь-який радикальний відрив від минулого, духовного досвіду попередніх поколінь та безоглядне захоплення модернізацією несуть у собі ризик втрати національно-культурної ідентичності. На жаль, сучасна молодь значною мірою позбавлена орієнтирів на основі традиційних духовних цінностей, виростає без стійких духовних прагнень та ідеалів, а намагається досягти тільки матеріального успіху.

Нинішні навчальні заклади ігнорують нематеріальні цінності культурної традиції й випускають виконавців для глобальної ринкової системи. Такі "треновані, але неосвічені робочі кадри", в яких не сформовано внутрішнього духовного осердя й самостійного мислення, легко піддаються контролю ззовні. Ф. Гюлен стверджує, що людей позбавляють вихованості й істинності знань, аби тримати їх під контролем. Здолати гніт тиранії глобального фінансового владарювання й досягти соціальної справедливості та взаєморозуміння між

народами можливо тільки через духовну просвіту та різнобічну освіту на основі традиційних цінностей національних культур [56, с. 285]. Отже, як наслідок процесу глобалізації, в сучасному турецькому суспільстві, погляди якого спрямовані в майбутнє, помітним стає і звернення до минулого. Турецька ідентичність виявилася зажатою між майбутнім, яке видається неминучим, і ностальгією за пережитим минулим.

Оскільки Туреччина розташована на зовнішніх кордонах ЄС та є країною-кандидатом під зобов'язання взяти на себе *acquis*, відносини Туреччини та ЄС щодо міграційної політики регулюються низкою законів. Так, завдяки Закону про іноземців та міжнародний захист міграційна політика Туреччини в останній час змінилася в бік гарантії прав людини для тих, хто потребує захисту та допомоги. Хоча існують новаторські події в галузі прав людини, має місце й посилений сек'юритизований підхід до управління міграцією, зокрема в сфері нелегальної міграції [265, с. 87–98].

Турецька Республіка підписала 70 договорів з 43 країнами, які стосуються контролю за незаконною міграцією, для того щоб покращити партнерські відносини щодо регулювання потоків міжнародної міграції. В Туреччині активно застосовується реадмісія. Згідно з конституцією і паспортним законодавством країна приймає назад власних громадян, а також громадян третіх країн та осіб без громадянства, які незаконно прибули на територію, або, прибувши законно, втратили підстави для легального перебування [306]. Незважаючи на те, що процес реформ турецької міграційної політики пов'язаний переважно з процесом вступу до ЄС, європеїзація турецької міграції та політики щодо надання притулку відкрила шлях до управління міграцією, яка набуває все більшої орієнтації на безпеку, зокрема в сфері незаконних міграційних потоків з Туреччини та через її територію до ЄС.

Турецька політика організовує надання прав і можливостей мігрантам відповідно до того, з якої міграційної гілки вони прибули. Як наслідок, важливо зрозуміти те, з якої країни і з яких причин відбувається той чи інший міграційний процес у Туреччині. Однією з причин міграційних процесів є

економічне становище, як наслідок, виявлено досить багато випадків працевлаштування мігрантів без законного дозволу. Таким чином у Стамбулі можна побачити багато сімей мігрантів, які неофіційно працюють у текстильній сфері, сфері будівництва та ін.

Важливим фактором перебування на території Туреччини є те, чи мігрант офіційно звернувся до держави з проханням про притулок. Так згідно з даними УВБК ООН у Туреччині спостерігається досить велике збільшення заяв мігрантів на отримання притулку. Станом на 2012 р. особи, які звернулись за політичним притулком, у більшості є громадянами Іраку, Ірану, Сомалі та Афганістану, а, беручи до уваги події, що відбуваються в Сирії, простежується величезний наплив міграції її громадян. Згідно з даними УВБК ООН, Туреччина останнім часом прийняла 3,5 млн сирійських біженців [265, с. 87]. Аналіз ключових проблем і суперечностей розвитку національної ідентичності турків в умовах сучасних міграційних процесів засвідчує зростаючий вплив ісламу на ідентифікаційні практики як корінних жителів, так і мігрантів. Урядовий курс на відродження ісламських традицій і цінностей викликав серйозне занепокоєння на Заході. Реформа системи освіти призвела до того, що релігійне навчання стало обов'язковим у військових вузах, а у світських школах релігієзнавство було введено з середніх класів.

Щорічно Туреччина проводить міжнародну олімпіаду з турецької мови, на яку за рахунок державного бюджету з'їжджаються делегати зі 140 країн світу. Багато шкіл турецької мови та культурні центри відкриваються у всіх країнах регіону й безпосередньо фінансуються з урядової скарбниці. У Стамбулі планується будівництво найбільшої у світі мечеті, яка за кількістю мінаретів перевершить Мечеть Аль-Харам у Мекці. Анкара активізувала свої дії проти курдського національного руху [80, с. 110–111; 187, с. 128–136]. Шляхом мінімізації претензій мусульманина до держави, іслам гальмував радикальні прояви інших форм ідентичності, наприклад, етнічної, політичної, релігійної, гендерної та інших.

Тоді як на Заході в ході Реформації сформувались первісні структури громадянського суспільства, а разом з ними і звільнення особистості від тотальної залежності від держави, в теократичній Османській імперії релігія продовжувала залишатися чи не головним середовищем ідентичності, що базується на конфесійній основі. Монополія релігії як об'єктивної основи для формування суб'єктивної релігійної ідентичності, блокувала розвиток об'єктивних засад основних ідентичностей. Лише в релігії людина знаходила опору для збереження своєї самобутності та індивідуальності. Лише завдяки своїй конфесійній належності (ісламу) людина в Османській імперії могла розраховувати на збереження і на серйозний захист інших форм ідентичності, і в першу чергу на захист своєї громадянської (державної, точніше імперської) ідентичності.

Зазначимо й таке: парадокс конфесіоналізації, особливо ісламізації, полягає в тому, що саме релігійна догматика заперечує свободу волі, не сприймає індивідуалізм, ставить віру вище логіки і наукових знань і тим самим стримує ініціативу людини, гальмує розвиток продуктивних сил, суспільної думки, і в кінцевому підсумку – конкурентоздатність.

У нинішній Туреччині світське право дедалі більше відступає під тиском шариату, релігійного права. Засновник сучасної Турецької держави генерал Мустафа Кемаль Ататюрк добре знав свою країну і своє суспільство, як й ісламізм. Тому й створив систему правління "кемалізм", де становим хребтом була армія, її європеїзований генералітет. Ця система практично без збоїв функціонувала близько 70 років. Сьогодні у Туреччині ведуться дискусії відносно того, чи залишатиметься держава світською (як це було до цього часу), з розподілом влади, верховенства права, плюралізмом, чи буде рухатися у напрямку ісламізації.

Великим прибічником релігійної терпимості нинішню Туреччину за всього бажання назвати не можна, як і промові державних діячів не є взірцями толерантності. Якщо християнські церкви за декілька століть примушували до секулярного, плюралістичного світорозуміння, то ісламу цього не вистачає й до цього часу. Майже у всіх ісламських країнах – від Єгипту до Малайзії – нині

навіть посилюється тиск на християнські меншини аж до переслідувань і загроз фізичної розправи. У Туреччині старим осідлим християнським спільнотам відмовляють в будівництві нових церков.

Вищі церковні навчальні заклади були закриті ще декілька десятиліть назад, і їх відкриття як і раніше перебуває під заборонаю. Коран, як і Біблія, у багатьох місцях суперечлива і темна книга, до того ж надто образна і надто прив'язана до часу свого створення. Претензія на абсолютну істину, яку приписують буквальному тексту сур Корана, може призвести до цілком різних результатів, залежно від тлумачення і вибору тексту. Для виправдання терористичних дій там завжди знайдеться досить багато підходячих сур [260, с. 239–240]. Отже, зростання в останні десятиліття міграційних потоків (складних і багатогранних) до Туреччини здійснюють свій вплив майже на всі сфери буття турецького суспільства, держави, релігії, турків, детермінуючи необхідність постійного конституювання національної ідентичності. Міграційні процеси активно впливають на зміну в континуумі загальноприйнятих духовних, в т. ч. й світоглядних, релігійних цінностей, утверджують як реальність культурний, релігійний плюралізм, нівелюючи разом з тим етнонаціональні, релігійні традиції турків. Вельми відчутною є тенденція до утвердження "однаковості", "універсалізму" цінностей, які експлікуються як "загальнолюдські", "глобальні".

3.2. Етнокультурна ідентифікація турецьких мігрантів у сучасному європейському просторі

Зміни в чисельності населення, масові міграційні переміщення людей в бік безпечної Європи викликають суттєві трансформації в структурі й змісті національної ідентичності. Симптоматично, що всі країни, які потерпають від депопуляції, знаходяться саме в Європі, в християнському ареалі розселення. Великий приріст населення властивий саме ісламським країнам. Наприклад, в Туреччині приріст населення становить 12 осіб на тисячу населення, в Ірані та Албанії – 13 осіб, в Іраці – 28 осіб [81, с. 180]. Міграція для Туреччини

сьогодні – виклик, на який вона намагається відповісти і економічно, і фінансово, і територіально, і культурно, і світоглядно, і духовно.

Туреччина – це країна, в яку не тільки приїжджають, а й з якої мігрують її громадяни. Значна частина населення країни у своїх міграційних прагненнях зорієнтована переважно на Європу, зокрема Великобританію і Німеччину. Є кілька пояснень того, чому турки прагнуть виїхати і працювати в об'єднаній Європі. По-перше, – це встановлення у другій половині ХХ ст. якісно нових відносин Туреччини із західними країнами. Вона приєдналася до західних клубів, стала членом-засновником Ради Європи, членом НАТО та інших організацій. По-друге, зростаючі зв'язки із західним світом змінювали світогляд, цінності, культурне сприйняття та споживчі смаки турків, особливо молоді. По-третє, на тлі постаріння населення та зростаючого дефіциту робочої сили західноєвропейські країни почали активно запрошувати працівників з інших держав. Для багатьох турецьких мігрантів, насамперед молодих людей – це був не лише шанс більше заробити, поліпшити матеріальне становище, а й мати доступ до моделі країни, де вони могли б застосувати свої знання, досвід та інші якості на практиці, що було дуже важко зробити (якщо неможливо) в Туреччині.

Чи готова країна, що приймає мігрантів-турків, не поступатися своєю національною ідентичністю і врахувати їхню культурно-релігійну ідентичність? В свою чергу, чи готові турецькі мігранти на тих самих принципах налагоджувати довірливі сусідські відносини з мешканцями тієї країни, в яку вони приїхали? Дійсність свідчить про наявність складних проблем з обох сторін. Недостатнє знання особливостей інших релігій і культур, нерозуміння суті значущих для їх послідовників цінностей – причина глибоких образ, а також додатковий привід для фундаменталістських і екстремістських сил. Без урахування цих особливостей неможливе толерантне співіснування.

Окремо слід вести мову про проблеми пошуку мігрантами-турками моделі свого життя в західноєвропейському суспільстві, збереження своєї релігійної і культурної ідентичності в інорелігійному соціокультурному

середовищі. Поява гетто-поселень мігрантів-мусульман в європейських країнах, переселення в них мусульман з ортодоксальних арабських країн створили певну напругу в їх взаємовідносинах із християнським оточенням. Ісламська громада спирається на авторитет Корану в суспільному житті і. на відміну від християнської, має сильний імунітет щодо зовнішнього інформаційно-комунікативного впливу глобалізованої іудео-християнської цивілізації і сучасного секулярного суспільства.

При погіршенні міжнаціональних відносин етнорелігійні стереотипи здобувають негативний афективний заряд, спостерігається зростання неадекватності й спрощеності їхнього когнітивного змісту, що, в свою чергу, сприяє втіленню установок у реальну поведінку (карикатурний скандал). "Інший" у панівному медіа дискурсі сприймається як той, що має постійно виправдовуватися, йому атрибутуються нехарактерні семантичні конструкції. Більше того, голос "Іншого" моделюється у засобах масової комунікації згідно зі стереотипними уявленнями, які складають умовно-рефлекторну конфігурацію автохтонної культури, що зумовлює когнітивні та поведінкові процеси її носіїв. Етнічність, яка транслюється медіа до масової свідомості шляхом стереотипізації, може як інтегрувати, так і дезінтегрувати поліетнічне населення.

Межі світу своїх й інших / чужих не завжди чітко визначені, вони мінливі. Іншість і відчуження набувають різноманітні форми. Відчуження може виростати із-за відсутності чи не достатку знань мігрантів-турків про принципи, правила суспільного життя, про цінності чи культурні звичаї країни перебування, із-за не володіння або неглибоким володінням офіційною мовою. Його можна також назвати пізнавальним (когнітивним) відчуженням, в основі якого – дефіцит глибокої інтернаціоналізації культурного коду, який засвоюється природним способом, шляхом первинної соціалізації, а також шляхом співіснування, спільного проживання з представниками світу чужих, його засвоєння.

Відчуження може набувати також структурних (догматичних) форм, що виражається в апіорній відсутності схвалення чи заперечення іншої культури, релігії, політичної формації, етнічної чи класової групи, системи цінностей,

способів життя і людей, які є їх депозитаріями. Тоді інший перетворюється в чужого. Ситуація, коли інші починають брати активну участь у суспільному житті країни їх перебування, може призвести до дезінтеграції культурних систем, оскільки їх культурна відмінність діє дезорганізаційно [299, с. 400–404]. Однією з типових форм трансляції негативних етнічних стереотипів й упереджених повсякденних типізацій Є. Хабенська називає медіатизацію "культурних" особливостей способу життя й поведінки представників різних етнокультурних груп.

Перші і певною мірою другі у низці випадків служать фактором формування ксенофобії, негативних міжетнічних установок у масовій свідомості, сприяють загостренню взаємодії етнічної більшості із представниками іноетнічних груп. Вміння побачити "Інших", зрозуміти їх мову є одним із істотних напрямків суспільної етики інформаційного майбуття [цит. за:81, с. 170–174]. У соціальному житті турецьких мігрантів, що живуть в Європі, важливу роль відіграють такі сучасні теорії міграції, як етногрупування та відокремлення. Так, Г. Ісаакас виділяє вісім чинників, які не змінюються протягом життя людини: фізичні особливості, ім'я, належність до суспільства, в якому народилася людина, його історія, релігія, мова, культура та географія [65, с. 515]. Не випадково, етнічні групи, поселившись в іншій країні, формують окремі групи (гетто) і живуть відособлено, згідно зі своїми правилами. Замість того, щоб асимілюватися, мігранти утворюють мікросуспільства з привезеною своєю культурою. Яскравими прикладами зазначеного є турецькі райони у Кройзбергу (Берлін) та Грін Лейнз (Лондон).

Дослідження С. Ердоганом демографічних і соціально-економічних особливостей адаптації громадян Туреччини, які проживають в англійських графствах Суррі та Гемпшир, засвідчили, що особи, які мали раніше турецьке громадянство, основними причинами виїзду з батьківщини назвали економічні, другорядними – політичні. Більшість мігрантів – це вихідці зі Східної та Південно-Східної Анатолії. Впливовим фактором переселення була ланцюгова модель. Замість об'єднання з культурою країни перебування, вони надали

перевагу відокремленню та маргіналізації. Якщо міграція більшості турків пояснюється моделлю привабливості – відштовхування, то курди мігрували за моделлю етногрупування. За даними досліджень, 34,2 % турецьких мігрантів закінчили середню школу, 19,7 % мають вищу освіту і 13,2 % – лише початкову освіту. Професії емігрантів є не такими, що потребують високої кваліфікації [263, с. 163–165]. Майже 30 % турецьких мігрантів, будучи безробітними в Туреччині, змогли розпочати в Англії власну справу, придбати нерухомість і машину, накопичувати кошти. Загалом 75 % емігрантів стверджують, що їхні стандарти життя значно покращилися. Проте основним джерелом прибутку емігрантів є щомісячна матеріальна допомога з боку англійського уряду.

Існує й низка труднощів, пов'язаних з міграцією та правами на громадянство. Лише 20 % опитаних змогли отримати громадянство Великобританії, а майже 10 % не зверталися у відповідні служби через страх екстрадиції. 61,8 % опитаних мігрантів мають дозвіл на проживання в країні, 15,8 % – право на вільне працевлаштування. 82,9 % турецьких мігрантів після приїзду до Англії брали участь в освітніх програмах країни; 75 % опитаних відвідували мовні курси та курси підвищення кваліфікації [263, с. 166–168]. Разом з тим, респонденти вказують і на складнощі, пов'язані з відносинами з місцевим населенням, вивченням англійської мови та пошуками роботи. Так, щодо стосунків з місцевим населенням 73,7 % мігрантів вважають, що дуже складно вибудувати дружні відносини з англійцями, вони констатують нейтральність або байдужість англійців до іноземців.

Цікавим є аналіз соціологічних даних відносно асиміляції та адаптації до країни-перебування. 42,1 % опитаних турецьких емігрантів вважають себе турками, 26,3 % – європейцями та курдами, а 5,3 % – що вони "змішані". Більшість турків у повсякденному житті спілкуються між собою турецькою мовою, 13,2 % – курдською і лише 3,9 % – англійською. Хоча й спостерігаються певні зміни в звичаях, традиціях та поведінці турецьких мігрантів, однак більша їх частина вважають, що для того, аби стати відповідним соціально-культурному життю англійців, потрібно змінити власні

погляди, вірування, традиції, поведінку. Водночас, опитувані мігранти зазначали, що мусульманські сім'ї не схильні до асиміляції, а живуть відповідно до теорії виокремлення, утворюючи свої невеличкі групи і живуть як і в Туреччині. У більшості районів, де проживають турки, працюють турецькі школи, що сприятиме адаптації та адаптації наступних поколінь.

Прикметно, що 38,2 % мігрантів планують повернутися до Туреччини після накопичення коштів, і це можна пояснити тим, що вони не адаптувалися до місцевого населення. 21,1 % опитаних зазначають, що повернуться на батьківщину лише в тому випадку, якщо не отримають громадянство, а 15,8 % – не збираються повертатися до Туреччини за жодних обставин [263, с. 169–184]. Отже, основні причини міграції турків відповідають моделі привабливості-відштовхування, а спосіб проживання – моделі етногрупування. Основними причинами міграції є економічні. Мігранти, тікаючи від проблем у власній країні, здійснюють довгі та складні подорожі, аби дістатися до іншої країни. Незважаючи на ставлення до мігрантів-турків з боку англійців як до "інших", складність налагодження доброзичливих стосунків з англійцями, все ж умови життя й праці в цій країні кращі, ніж в Туреччині. Відтак відбувається асиміляція культурна, але не структурна. Турецькі мігранти, підтримуючи основні засади своєї культури, поєднують як турецькі, так й англійські цінності.

Міграція, як уже зазначалось, впливає і на міжнаціональну толерантність, на ставлення корінних жителів до мігрантів. За даними Європейського соціального дослідження, яке раз на два роки проводиться у понад 20 країнах Європи, на питання про вплив мігрантів на культурне життя країни (пряме питання анкети "Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн у цілому руйнує чи збагачує культурне життя в країні?"), то за шкалою від 0 – "культурне життя руйнується" до 10 – "культурне життя збагачується" мінімальну оцінку дали респонденти на Кіпрі – 3,13, а максимальну – у Фінляндії – 7,14. Туреччина характеризується значеннями нижче середнього показника – 4,11, а Україна середнім показником – 4,84 [50, с. 455]. Цікавою на цьому тлі є оцінка впливу

міграції та мігрантів на життя країни загалом (питання анкети "Як Ви вважаєте, із припливом людей з інших країн Ваша країна стає гіршим чи кращим місцем для життя?". За шкалою від 0 – "стає гіршим для життя" до 10 – "стає кращим місцем для життя" найнижчу оцінку 3,19 дали респонденти Кіпру, а найвищу – респонденти Швеції: 6,37. Туреччина знову демонструє значення нижче середнього показника – 3,74, а Україна середнім показником – 4,41 (дані опитування за 2009 р.) [50, с. 455]. Загалом наслідки впливу міграції на різні сторони життя в країні громадяни Туреччини оцінюють "з ухилом у негативні", що далеко від середнього по Європі рівня і є суттєво більш негативними, ніж у країнах Північної Європи, які демонструють найвищий у Європі рівень толерантності.

Отже, основні причини міграції турків відповідають моделі приваблення-відштовхування, а спосіб проживання – моделі етногрупування. Найбільший відсоток емігрантів з економічних причин. Щодо переселенців, то вони, втікаючи від проблем у власній країні, здійснюють довгі та складні подорожі, аби дістатися до іншої країни. Згідно з даними опитувань, отриманими від емігрантів, з англієцями не можна утворити близьких стосунків. Вони стверджують, що незважаючи на ставлення до себе як до "інших", все ж умови в цій країні кращі, ніж в Туреччині. Відбувається асиміляція культурна, але не структурна. Турецькі мігранти, підтримуючи основні засади своєї культури, поєднують як турецькі, так і англійські цінності [260; 263, с. 163–184]. Із зазначеного вище видно, що турецькі мігранти навіть після багатьох років життя в європейських країнах не повністю інтегровані в їхні суспільства, вони зустрічаються з багатьма проблемами. Основними з них є безробіття, недоброзичливе ставлення до них корінних жителів, їх культура і традиції не схвалюються суспільством, вони нерідко стають жертвами ксенофобії. І найважливіше: мігранти не отримують якісної освіти, що насамперед й зумовлює вищезазначені проблеми. Як би вони були освіченішими та кваліфікованішими, то у них було б більше шансів отримати роботу, що дало б їм впевненість у собі і посісти більш високі позиції у суспільстві.

Відтак, освіта є найважливішим чинником, що сприяє інтеграції турецьких мігрантів в приймаюче суспільство, оскільки вона визначає їх майбутню кар'єру. Освіта є передумовою успішної економічної інтеграції іммігрантів. Особливо це важливо для мігрантів другого і третього поколінь. Оскільки іммігранти першого покоління прибули до Німеччини на основі угоди між урядами Німеччини та Туреччини і в той час, коли був попит на додаткову робочу силу в країні, то вони могли легко знайти роботу як некваліфіковані або напівкваліфіковані робітники. Сьогодні попит на такі робочі місця зменшуються і зайнятість іммігрантів значною мірою вже залежить від їх освітньої кваліфікації. Тому освітні досягнення дітей іммігрантів є важливим показником того, як інтеграція іммігрантів буде розвиватися в майбутньому.

На основі порівняння рівня освіти турецьких іммігрантів в п'яти європейських країнах – Німеччина, Нідерланди, Бельгія, Франція та Австрія дослідники Груль і Вермель констатують, що у Франції, Бельгії і Нідерландах трудова кар'єра турків другого покоління залежить від якості отриманої освіти в середній школі, тоді як в Німеччині та Австрії цей показник нижчий. Таким чином, існує велика відмінність у відсотках дітей-мігрантів, що мають більш низьку освіту в Німеччині, ніж в інших європейських країнах. В Німеччині більше турецьких іммігрантів мають нижчий рівень освіти, ніж, наприклад, у Франції чи Бельгії [233]. Розглядаючи проблему інтеграції турецьких іммігрантів у німецьке суспільство, пошлемося на теорію акультурації, яка, як уже зазначалось, має чотири напрямки: інтеграція, асиміляція, сегрегація та маргіналізація. Саме ці чотири стратегії, які вибирають іммігранти у процесі акультурації, є визначальними, незалежно від того, підтримують вони свою культуру чи культуру приймаючої країни. Який шлях вони вибирають, можна побачити з різних цінностей, наприклад, якою мовою вони найбільше користуються, наскільки добре вони знають мову країни перебування, чи дружать з місцевим населенням і т. ін.

Для оцінки процесу акультурації турецьких іммігрантів скористаємося результатами дослідження, проведеного INFO GmbH та Liljeberg Research

International. Згідно з дослідженням, щодо використання мови, то 58 % турецьких мігрантів оцінюють свої знання німецької як дуже добрі, однак лише 16 % розмовляють переважно німецькою вдома. 76 % з них зазначили, що немає мовної проблеми при покупках, а 70 % легко розуміють своїх німецьких сусідів і колег по роботі; 59 % не мають проблем під час розмов по телефону. Але є відносно великий відсоток тих, хто має труднощі при заповненні офіційних документів – 43 % [260, с. 38]. Цікавий і такий факт: 45 % опитаних уважали себе небажаними у Німеччині, але 70 % зазначили, що приїзд до Німеччини є правильним рішенням. 83 % опитаних констатували, що не можливо одночасно бути гарним мусульманином і німецьким громадянином, а на думку 85 % респондентів неможливо досягти успіху в Німеччині без знання німецької мови. В той же час 82 % вважає, що німецьке суспільство окрім культивування своїх традицій і культури, має піклуватися про збереження й культури мігрантів, оскільки для 93 % опитаних дуже важливо зберегти власну культуру [260, с. 38]. Таким чином, перше, що потрібно зробити німецькому уряду (як урядам й інших західноєвропейських країн), – це вирішити проблему освіти мігрантів.

Слід приділяти особливу увагу дитячим садкам, оскільки вони є тими установами, в яких діти іммігрантів вивчають німецьку мову, якщо їх батьки її не знають. Деякі батьки не знають про позитивний вплив дитячих садків та шкіл на дітей, оскільки самі не мають освіти, у них відсутня інформація про те, яка школа буде кращою для їхніх дітей. Школи не повинні бути розділені, тому що коли діти мігрантів становлять більшість в класі, у них немає відносини з корінними жителями, відповідно вони мають менше шансів на інтеграцію.

Надання якісної освіти мігрантам – це шлях до інтеграції. Якщо іммігранти не будуть освічені, то їм не вдасться повноцінно інтегруватися в німецьке суспільство, їм складніше знайти роботу, особливо це стосується другого і третього покоління мігрантів. Як засвідчують факти, якщо для першого покоління мігрантів без належної освіти і кваліфікації було легше отримати роботу, то у випадку другого / третього поколінь це вже майже не можливо [217, с. 30–35]. Перше покоління приїхало до Німеччини на основі угод між німецьким і

турецьким урядами, коли після Другої світової війни зруйнована німецька економіка потребувала додаткової робочої сили, тому некваліфікованим іммігрантам було легко отримати роботу і вони так само разом із німцями були творцями німецького "економічного дива". Але сьогодні такі робочі місця зменшуються і найважливішим чинником отримання роботи є хороша освіта та кваліфікація[217, с. 18–20]. Зрозуміло, що надання якісної освіти (в тому числі й професійної) як мігрантам, так і своїм громадянам не єдина проблема, але це буде великим кроком вперед на шляху повноцінної інтеграції мігрантів в західноєвропейські суспільства. За допомогою освіти уряди цих країн будуть також розвивати у корінних жителів почуття поваги до культури і традицій мігрантів. Діти у школах зможуть вчитися кожній культурі, яка буде якщо не ліквідовувати, то мінімізувати расистські й ксенофобські погляди на іноземців, вони навчатися поважати традиції один одного і зможуть мирно жити разом.

Друга причина полягає в набутті громадянства приймаючої країни, що певною мірою буде спрощувати доступ до робочих місць, оскільки, на думку респондентів-мігрантів, якщо людина є громадянином країни, то вона гарантовано матиме роботу. Щоправда, як засвідчують дані опитувань турецьких мігрантів, це не завжди так [260; 263; 265; 306]. Турецькі іммігранти не завжди заохочуються до отримання громадянства шляхом вивчення німецької мови, оскільки безробітні і вони не впевнені, що після того, як стануть німецькими громадянами, щось зміниться. Насамперед належний рівень кваліфікації, на їхню думку, відкриває можливості для зайняття вакансій на ринку праці. Якщо інші іммігранти більш кваліфіковані, то незалежно від громадянства, вони мають більше шансів на працевлаштування. Але коли турки не мають відповідної кваліфікації, то вони не отримують робочих місць.

Що стосується турецького процесу акультурації, то дослідження засвідчують позитивні тенденції. Наприклад, 58 % турецьких мігрантів вважають, що вони добре знають німецьку та не мають проблем під час шопінгу та спілкування з іноземцями і друзями, розмов по телефону. Щоправда, виникають певні проблеми під час заповнення офіційних документів. Показовим є і той факт,

що досить велика кількість мігрантів-респондентів – 85 % вивчення німецької мови вважає важливим і необхідним, навіть якщо її знання і не сприятиме успіху. Тому для іммігрантів має бути створена необхідна кількість мовних курсів [306]. Дані опитувань мігрантів свідчать, що вони так само думають, як і німці, про основні цінності, про свободу, дружбу, любов, сім'ю тощо.

Однаково важливі для всіх і такі цінності, як мир, демократія, верховенство права тощо. Майже 90 % всіх опитаних (як німці, так і турки) вважали ці цінності найбільш важливими [260, с. 26]. Прикметно, що на питання "Кого Ви хотіли б мати своїм сусідом?" 63 % турецьких іммігрантів відповіли християнських сусідів, тоді як 55 % респондентів-німців хотіли б мати співвітчизника. Отже, турецькі мігранти більше прагнуть мати християн як сусідів, ніж німці мусульман. Але на питання про німецько-турецькі шлюби 33 % турків-мігрантів відповіли, що вони проти таких шлюбів, тоді як німці-респонденти – 15%. Що стосується мас-медіа турецьких іммігрантів, то вони використовують німецькі ЗМІ частіше, ніж турецькі.

Але в той же час мігранти-турки не збираються забувати свою культуру і традиції. Незважаючи на те, що в них немає проблем зі спілкуванням німецькою за місцем проживання, де вони все ще говорять на своїй мові, лише 16% опитаних розмовляють німецькою вдома. 93 % з них уважають, що важливо зберегти їхню культуру у приймаючій країні та 82 % зазначають, що німці мають поважати їхні традиції [262, с. 41]. Цікавий факт: 83 % з них уважають, що можна бути хорошим мусульманином і в той же час хорошим німцем. Щоправда, у деяких аспектах думки турецьких мігрантів і німців вельми відрізняються, зокрема щодо ролі у сім'ї та сексуальних свобод, виховання. У цьому аспекті мігранти мають майже такі ж думки, як і турки, які проживають у Туреччині, і тому вважаються такими, яким дуже важко інтегруватися в німецьке суспільство.

Але очевидно, що в них багато спільних моментів щодо схожості з німцями і бажання жити з ними в тому ж суспільстві [262, с. 41]. Як уже зазначалось, серед причин приїзду турок до Німеччини були не тільки

безробіття та економічні чинники. Багато хто з них просто хотіли жити в сучасному світі. І незважаючи на те, що вони пережили багато проблем і труднощів, 70% опитаних переконані, що це було правильне рішення – переїхати до Німеччини як країни, в якій людина може чогось досягнути. Це дає підстави стверджувати, турецькі мігранти намагаються повноцінно інтегруватися в німецьке суспільство.

Але інтеграція є двостороннім процесом, вона залежить не тільки від волі іммігрантів, а й приймаючого суспільства. Тому в суспільстві, в якому живуть іммігранти, має бути відповідна політика інтеграції іммігрантів. Інтеграція може бути успішною для іммігрантів тільки тоді, коли суспільство відкрите до культурного розмаїття. Інтеграція можлива за умови взаємного сприйняття і поваги мігрантами і представниками більшості прав один одного. Іммігранти повинні прийняти основні цінності більшості суспільства і в той же час приймаюче суспільство має адаптувати національні інституції (освіта, охорона здоров'я, праця) сучасних реалій, щоб вони краще відповідали потребам усіх груп, які живуть разом у суспільстві.

Турецькі мігранти навіть після багатьох років життя в Європі не повністю інтегровані в західноєвропейські суспільства, вони зіштовхуються з багатьма проблемами. Основними з них є безробіття, недоброзичливе ставлення до них корінних жителів, їх культура і традиції не схвалюються суспільством, вони нерідко стають жертвами ксенофобії. І найважливіше: мігранти не отримують якісної освіти, що насамперед й зумовлює вищезазначені проблеми.

Соціологічні дослідження засвідчують, що основними чинниками, які впливають на етнокультурну ідентифікацію турецьких мігрантів, є тривалість перебування за кордоном, міра асоційованості з рідною країною та рівень інтеграції у спільноту-реципієнта. Чим вищою є згуртованість спільноти-реципієнта, тим важче йдуть процеси інтеграції з обох боків. Чим більший досвід має приймаюча сторона в полікультурному спілкуванні, тим нижчий ризик конфліктів. Ставлення місцевого населення до прибулих формується залежно від іміджу мігрантів і рівня їхньої "іншості". Відсутність особистих контактів і

досвіду спілкування населення регіону та мігрантів у поєднанні з низьким соціальним статусом і можливою нелегальною зайнятістю останніх призводить до зведення між ними бар'єрів і стереотипізації образу чужоземця-варвара у місцевого населення. Недружелюбний прийом з боку автохтонів значно впливає на зниження можливості адаптації мігрантів.

Успішна інтеграція, на нашу думку, може бути досягнута за наявності таких передумов: прийняття культурної різноманітності, відсутність (у крайньому випадку мінімізація) проявів расизму та дискримінації тощо. Вважаємо, що інтеграція відбувається з погляду більше іммігрантів, ніж німецького суспільства. Тому що за фактами турецькі мігранти намагаються підтримувати інтеграцію, але з боку урядів західноєвропейських суспільств є певного роду нерозуміння проблем мігрантів.

Коли ж державні установи не задовольняють вимог мігрантів, вони стикаються з дискримінацією та змушені залишатися у лоні власної культури, то це певною мірою перешкоджає процесу інтеграції. Звичайно, це не означає, що мігранти-турки не несуть відповідальності за інтеграцію. Вони також повинні брати активну участь у цьому, вивчати німецьку мову, сприяти консолідації німецького суспільства. Але вони повинні бути запевнені у збереженні своєї культурної ідентичності, їм потрібне заохочення від суспільства до становлення їх як законослухняних громадян. Лише взаємна відповідальність означатиме успішну інтеграцію. Це досить важко примусити людей різного походження, переконань, культури та релігії жити поруч, але це не є неможливим.

Сьогодні можна зробити попередній висновок про те, що ідентичність мігрантів перебуває в процесі становлення, переструктуризації, виникають нові й втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Загалом же маємо справу з позбавленою досі чітких цілей і цінностей дифузною ідентичністю, а основні засади нової ідентичності значною мірою носять еkleктичний, мозаїчний характер.

Висновки до розділу 3

Сучасні міграційні процеси істотно впливають на стан суспільних відносин, особливості міграційної політики та політики ідентичності в турецькому суспільстві. Основними рисами турецької міграції, загальними механізмами функціонування міграційних процесів та особливості їх відтворення в турецькому суспільстві є: тимчасовість, неврегульованість статусу, транснаціональність; тенденція до змін географії країн призначення і складу мігрантів за освітньо-професійним рівнем, способами заробітків, тривалістю виїзду, культурно-конфесійних зв'язків.

Вплив міграції на демографічну та соціально-економічну ситуацію в Туреччині має здебільшого негативний характер: створює серйозні проблеми в сфері розміщення трудових ресурсів та їх підготовки, посилює стратифікацію, ослаблює родинні зв'язки. Водночас міграційні процеси, які розгортаються в Туреччині, несуть у собі серйозні ризики для формування і збереження національної ідентичності, істотно змінюють її структуру і внутрішній зміст.

Серед них: проблеми співвіднесення різних культурних традицій і цінностей, збереження національної самобутності в умовах посилення міграційних процесів, національна єдність і мультикультуралізм, суперечності між глобальним і локальним та ін. На ідентифікаційні практики громадян Туреччини, постмодерні пошуки національної ідентичності в умовах полікультурності турецького суспільства значний вплив чинить має іслам, ідеологія неотюркизму.

Пріоритетними засадничими принципами міграційної політики в Туреччині мають стати: визначення стратегії розвитку держави з метою формування національної свідомості та сприяння самоідентифікації турецьких громадян на користь толерантного ставлення до представників інших націй, поваги до прав людини та ненасильство; вдосконалення правової бази у сфері міграції та забезпечення прав і соціальних гарантій як турецьких, так й іноземних громадян; перегляд регіональної політики з урахуванням соціально-економічного та демографічного розвитку регіонів, розробка та впровадження

програм інтеграції мігрантів, створення структур, які б протидіяли ксенофобії, расизму та етнічній дискримінації.

Причини міграції і процеси ідентифікації турецьких мігрантів у західноєвропейських країнах у сучасному європейському соціокультурному просторі характеризуються моделями привабливості-відштовхування, а спосіб проживання – етногрупування. Турецькі мігранти, підтримуючи засади своєї культури, поєднують як турецькі, так і західноєвропейські цінності. Відбувається асиміляція переважно культурна, а не структурна.

Соціологічні дослідження засвідчують, що основними чинниками, які впливають на етнокультурну ідентифікацію турецьких мігрантів, є тривалість перебування за кордоном, міра асоційованості з рідною країною та рівень інтеграції у спільноту-реципієнта. Чим вищою є згуртованість спільноти-реципієнта, тим важче йдуть процеси інтеграції з обох боків. Чим більший досвід має приймаюча сторона в полікультурному спілкуванні, тим нижчий ризик конфліктів. Ставлення місцевого населення до прибулих формується залежно від іміджу мігрантів і рівня їхньої "іншості". Відсутність особистих контактів і досвіду спілкування населення регіону та мігрантів у поєднанні з низьким соціальним статусом і можливою нелегальною зайнятістю останніх призводить до зведення між ними бар'єрів і стереотипізації образу чужоземця-варвара у місцевого населення. Неприязний прийом з боку автохтонів значно впливає на зниження можливості адаптації мігрантів.

Турецькі мігранти навіть після багатьох років життя в Європі не повністю інтегровані в західноєвропейські суспільства, вони зіштовхуються з багатьма проблемами. Основними з них є безробіття, недоброзичливе ставлення до них корінних жителів, їх культура і традиції не схвалюються суспільством, вони нерідко стають жертвами ксенофобії. І найважливіше: мігранти не отримують якісної освіти, що насамперед й зумовлює вищезазначені проблеми.

У контексті адаптації у західноєвропейське суспільство мігрантів-турків нині посилюється ісламофобія – комплекс негативних стереотипних уявлень із послабленим когнітивним компонентом і підсиленою афективною складовою.

Як різновид ксенофобії ісламофобія виникає у масовій свідомості під впливом бінарної опозиції "свій / чужий", що спричиняє полярні оцінки власної та зовнішньої етнорелігійних груп. Спектр суспільних реакцій, викликаних ісламофобією, коливається від страху перед ісламізацією суспільства, проявів неприхованої агресії до критики й зневажливого ставлення до мусульман-мігрантів у мас-медіа та повсякденному спілкуванні та зчеплення таких смислообразів, як "іслам і тероризм", "іслам і насильство", "іслам і війна", які є досить поширеними у медіаполітичній сфері.

Основні положення та висновки цього розділу відображено в наступних публікаціях автора:

1. Демір Г. Глобальні міграції та етнокультурна ідентичність турецьких мігрантів у контексті європейських реалій / Гьокхан Демір // Практична філософія. – 2015. – № 1 (55). – С. 21–28.

2. Демір Г. Глобальні міграції і проблема ідентифікації мігрантів: турецький контекст / Гьокхан Демір // Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура: Вид. друге, доповнене / В. І. Сергійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К. : Укр. письменник, 2015. – С. 507–519.

3. Демір Г. Глобалізація та постмодерні пошуки національної ідентичності турків / Гьокхан Демір // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 14-15 травня 2015 р. – Видання спільного наукового товариства Scientific Publisher Житомир-Вінниця. 2015. – С. 287–289.

ВИСНОВКИ

Проведений соціально-філософський аналіз національної ідентичності у контексті глобальних міграційних процесів дозволив зробити такі узагальнення та висновки, що відображають сутнісний зміст концепції дисертанта:

Національна ідентичність є складним соціальним феноменом, дослідження якого синтезує політичні, етнічні, соціальні, психологічні, культурологічні, релігійні та інші аспекти. На підставі існуючих теоретико-методологічних підходів національну ідентичність визначено як співвіднесеність, ототожнення індивіда, соціальної спільноти з нацією, її символами, цінностями, культурою, традиціями, історією, територією, державними та правовими інституціями, котра розкривається через такі субстанціональні смисли, як національна свідомість, національні почуття, національний характер, ментальність, національна ідея та ін. Як синкретичне явище, вона акумулює в собі інші форми та види ідентичностей, постає процесом формулювання основних компонентів національного буття, породжує відчуття стійкості й безперервності "ми" в історичному, геополітичному просторі й часі. Національна ідентичність ґрунтується на відношенні "ми" – "вони", а її дискурс містить у собі як елементи ототожнення, так і демаркації національних, етнічних, культурних, релігійних та інших ознак.

Для визначення національної ідентичності доцільно звернення до поняття нації, адже національна тожсамість значною мірою організована за принципом громадянства в національних державах, їх політичної та соціальної згуртованості. Концептуальний аналіз наукових дискусій засвідчив, що традиційні підходи до вивчення нації (примордіалізм, есенціалізм, конструктивізм та інші) не відображають всієї складності цього феномену. Насамперед це пов'язано з невизначеністю, нестійкістю сучасного соціокультурного простору, суперечливістю і різноспрямованістю тенденцій

розвитку глобалізованого світу (національна єдність і мультикультуралізм, глобалізація і локалізація, міжнародна міграція населення та ін.).

Сучасні міграційні процеси, які за своїм змістом та масовістю суттєво відрізняються від аналогічних процесів у минулому, створюють принципово новий контекст формування національної ідентичності. Традиційно спільнотою, членом якої відчував себе індивід, соціальним простором, в якому розгорталися його зв'язки з суспільством, були нація, країна, держава. В умовах глобальних міграційних потоків, міжконтинентального і міжцивілізаційного характеру переміщень життя мігрантів набуває мультилокальну транснаціональність, що означає вихід людини за межі національно-державних спільнот.

Національна ідентичність, що вибудовується в межах глобальних міграційних мереж, характеризується динамізмом і нестабільністю, суперечливою внутрішньою структурою, космополітичними ідентифікаційними практиками. Відбувається зміцнення первісної ідентичності, тобто тих усталених стійких елементів культурних моделей, які зазвичай описуються як традиціоналістські (національна культура, релігійні цінності тощо).

Ситуація ускладнюється й тим, що не існує не тільки єдиного алгоритму виникнення і функціонування емігрантських спільнот, а й тих норм, які існують, прийшли в рух і перестають "працювати" в умовах глобальних міграцій, що ускладнює проблему самоідентифікації мігрантів, напрацювання критеріїв та ознак національної ідентичності. Водночас контекстуальність не релятивує ядро ідентичності і "вибір" тієї чи іншої моделі ідентичності не абсолютно вільний, оскільки здійснюється в певному соціальному контексті, який задає не лише спектр альтернатив, а й вибір різноманітних соціальних ідентифікаційних практик.

Масовий характер сучасних міграційних потоків, інтенсифікація та розмаїття форм міграції ставлять нові виклики перед інтеграційною стратегією, прийнятою європейськими країнами. Політика мультикультуралізму, яка мала стати відповіддю національної держави на зміну етнодемографічної структури населення, орієнтуючись на неприпустимість виключення особи з соціальних

систем на культурній підставі, на сучасному етапі дозволяє лише створити передумови для успішного включення іммігранта в національну державу. Оскільки ідентичність є одним із онтологічних аспектів мультикультуралізму, то конфліктний потенціал імпліцитно закладений в основу функціонування будь-яких версій останнього.

Ідентифікаційні механізми містять у собі внутрішній конфлікт, зумовлений бінарною опозицією усвідомлених та неусвідомлених мігрантами мотивів діяльності. Основними моделями інтеграції іммігрантів є: геттоїзація, асиміляція і полікультурність. Неспроможність "сходження" проблеми національної ідентичності на рівень її технологічного розуміння засвідчують й ідентифікаційні стратегії мігрантів, в яких виявляється не лише уніфікований, космополітичний характер ідентифікаційних практик, а й здатність мігрантів поєднувати нормативні вимоги соціуму з власними інтенціями у творенні "рефлексивного проекту Я", що є свідченням їх здатності адаптуватися до мультикультурного середовища, реалізувати принципи свободи і творчості у конструюванні власної ідентичності.

Інтеграція є процесом "вбудовування" мігрантів чи / або емігрантської спільноти в структуру суспільства, що приймає. Відношення свої – інші – чужі може перетворюватися шляхом механізмів інтеграції (пристосування до інших), асиміляції (часткове або повне заперечення власних цінностей і традицій), сегрегації (спроба поєднання характерних для двох середовищ цінностей при збереженні їх відмінностей), уходу (створення альтернативного світу), а також особистісної маргіналізації. Маргіналом стає особа, що випадає з будь-яких форм соціальних, політичних, культурних зв'язків.

Необхідною умовою пошуку основ для порозуміння і згоди між окремими індивідами і групами меншин у сучасних мультикультурних суспільствах у контексті "політики визнання" є принцип толерантності. У випадку байдужості чи ворожнечі інший перевтілюється в чужого. Відчуження передбачає конфронтацію і навіть ворожнечу і може призвести до маргіналізації, виключення чи навіть

знищення. Громадянська байдужість через інтерпретацію її як "відторгнення Іншого" унеможливило формування суспільної солідарності.

Наслідком глобальної міграції і, водночас об'єктивним чинником її подальшого розвитку у полікультурних суспільствах, є державна імміграційна політика західноєвропейських країн, політика натуралізації та політика в царинах освіти й культури, а також рух за подвійне громадянство. Нездатність національних держав адекватно реагувати на ситуацію у сфері міжнародної міграції сприяла розгортанню міграційної кризи, посиленню ксенофобії і мігрантофобії в суспільстві приймаючих країн. Провал політики мультикультуралізму в країнах Європи ще раз засвідчує, що суспільство є складною нелінійною за напрямком розвитку системою. Системоутворюючий характер у ньому має соціокультурна традиція, яка залишається основою національної ідентифікації. При цьому засадничий характер для збереження національної ідентичності має мова.

Міграційні процеси є важливим складником життя турецького суспільства, що впливають на формування ідентичності індивідів, стан суспільних відносин та особистих взаємин турків. З часу проголошення турецької республіки міграційна політика відігравала вирішальну роль у процесі побудови нації та формуванні національної ідентичності. Міграційні потоки істотно змінюють структуру і зміст національної ідентичності, співвіднесення різних культурних традицій і цінностей, завдання збереження національної самобутності, національної єдності, породжують суперечності між глобальним і локальним тощо. Аналіз ключових проблем і суперечностей розвитку національної ідентичності турків в умовах сучасних міграційних процесів засвідчує зростаючий вплив ісламу на ідентифікаційні практики.

Пріоритетними засадничими принципами міграційної політики в Туреччині мають стати визначення стратегії розвитку держави з метою формування національної свідомості та сприяння самоідентифікації турецьких громадян на користь толерантного ставлення до представників інших націй, поваги до прав людини та ненасильства; вдосконалення правової бази у сфері

міграції та забезпечення прав і соціальних гарантій як турецьких, так й іноземних громадян; перегляд регіональної політики з урахуванням соціально-економічного та демографічного розвитку регіонів, розробка та впровадження програм інтеграції мігрантів, створення структур, які б протидіяли ксенофобії, расизму та етнічній дискримінації.

Сьогодні об'єднана Європа намагається надати новий імпульс політиці відносно мусульманських громад, переглянути політику мультикультуралізму, яку сприймали дуже спрощено, виходячи з того, що мусульмани можуть і повинні зрештою стати французами, англійцями чи німцями ментально й розчинитися в їхній культурі та менталітеті. Але вони стійко зберігають свої традиції, менталітет, цінності, і це призвело до певної кризи в реалізації цієї політики. Тому нині лідери європейських країн активно шукають нові методи і форми взаємодії і відносин з мусульманським світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алкан А. Загальний огляд культурних процесів Туреччини / Ахмет Туран Алкан // Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура: Монографія / В. І. Сергійчук, Н. О. Титаренко та ін. – К.: Укр. письменник, 2014. – С. 376-381.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Андерсен Б.; [пер. з англ. В. Мороза]. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
3. Арутюнян Л. Миграция: фактор общественных настроений [Електронний ресурс] / Аналитический обзор по материалам социологических исследований и опросов общественного мнения // Исследовательская группа ЦИРКОН. – Режим доступу: <http://www.zircon.ru/russian/publication/1/030513.html>. [Дата звернення 12. 12. 2016].
4. Бадмаев В. Н. Феномен национальной идентичности (социально– философский анализ): дис. д–ра филос. наук: 09.00.11 / Бадмаев Валерий Николаевич. – Волгоград, 2005. – 292 с.
5. Балібар Е. Ми, громадяни Європи? Кордони, держави, народ / Е. Балібар; [пер. з фр.]. – К. : Курс, 2006. – 354 с.
6. Балібар Е. Складна Європа: будівельні майданчики для демократії [Електронний ресурс] / Е. Балібар // Ї. – Число 50. – 2007. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50text/sbalibar.htm>. [Дата звернення 10. 09. 216].
7. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунт Бауман; [пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького]. – К.: Вид. дім "Києво–Могилянська академія", 2008. – 109 с. – (Серія "Актуальні світові дискусії").

8. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Изд-во "Логос", 2002. – 390 с.
9. Бауман З. Текучая современность / Зигмунт Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
10. Бек У. Космополитическая Европа: реальность и утопия / Ульрих Бек // Свободная мысль. – 2007. – № 3. – С. 31–45.
11. Бенхабиб С. Притязание культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб; [пер. с англ. Под ред. В. И. Иноземцева]. – М.: Логос, 2003. – 350 с.
12. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевича]. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с.
13. Блер Рубл. Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Рубл Блер // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. Випуск 4. – К.: Стилос, 2006. – С. 181–191.
14. Блинова М. Международные миграционные процессы: аналитический обзор / М. С. Блинова // Социология. – 2007. – № 3/4. – С. 258 – 267.
15. Борута І. Міграційне право ЄС. Міграційне право України / І. Борута, В. Барський. – К.: ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 132 с.
16. Брюбейкер Р. Переобраблений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер; [пер. з англ. Олександра Рябова]. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
17. Бубер М. Я и Ты; [пер. с нем.] // Бубер М. Два образа веры. – М.: АСТ, 1999. – С. 24–121.
18. Бурий І. Нація як предмет сучасних соціально-філософських досліджень / І. О. Бурий // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць / [гол. ред. В. В. Лях]. – Вип. 65. – К.: Академічний центр «Аналітика», 2007. – С. 83–92.
19. Бьюкенен П. Смерть Запада / Патрик Дж. Бьюкенен; [пер. с англ.]. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 446 с.

20. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / И. Валлерстайн; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М.: «Логос», 2003. – 355 с.
21. Вайнштейн Г. Европейская идентичность: желаемое и реальное / Г. Вайнштейн // Политические исследования. – 2009. – № 4. – С. 123–134.
22. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс. – К. : ППС – 2002, 2004. – 206 с. – ("Сучасна гуманітарна бібліотека").
23. Винайдення традиції / [За ред. Ерика Гобсбаумана та Теренса Рейнджера]. – К.: Ніка–Центр, 2005. – 448 с.
24. Войтович Р. Глобальне суспільство як нова форма соціальної організації у сучасних умовах [Електронний ресурс] / Р. В. Войтович. – Режим доступу: // <http://www.academy.kiev.ua>. [Дата звернення 01. 02.2017].
25. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес / [пер. з англ. Р. Ткачук]. – К.: Вид-во. Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 871 с.
26. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами [Текст] / Е. Волосенкова, П. Кабаченко, Е. Тарасова // Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М.: Центр миграционных исследований, 2007. – С. 213–236.
27. Воронкова В. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри. Монографія / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.
28. Воропаева Т. Бытие этнической и национальной общности в контексте современных онтологических исследований / Т. С. Воропаева // Онтология. Блог Российского онтологического общества. – http://konf-ontology.blogspot.com/2010/11/blog-post_821.html. [Дата звернення 01. 02. 2016].

29. Воропай Т. Ідентичність у соціальній антропології Дугласа Келлнера / Тетяна Воропай // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 43–50.
30. Воропай Т. Становление национальной идентичности как социальная проблема / Т. Воропай, Е. Зубкова, В. Шишкина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків, 2002. – С. 237–241.
31. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства : зб. ст.; під ред. Варта ван Стінбергена; [пер. з англ. Іваненко О. О.]. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – С. 49–70.
32. Габермас Ю. Залучення Іншого: Студії з політичної теорії / Юрген Габермас; [пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш]. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
33. Галкин А. Новые аспекты национального вопроса / А. А. Галкин // Вестник Российской академии наук. – 2006. – Том 76. – № 12. – С. 1067–1072.
34. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Семюел П. Гантінгтон; [пер. з англ. Н. Климчук]. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
35. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – 432 с.
36. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / [Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон]; пер. з англ.; переднє слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
37. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Ернест Гелнер; [пер. з англ.]. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. – (Exprofesso).
38. Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология; [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М., 1999. – С. 101–123.

39. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гідденс; [пер. з англ]. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.
40. Глазов Д. Політика мультикультуралізму: досвід європейських країн / Д. В. Глазов // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 282 – 287.
41. Глобализация и взаимозависимость: международная миграция и развитие / Организация Объединенных Наций. – New York : United Nations publication, 2006. – 107 с.
42. Глобализация и идентичность: Хрестоматия / [сост. Т. С. Воропай]. – Харьков: Ексклюзив, 2007. – 460 с.
43. Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира. Global society: Cartography of the Post–Modern World / [рук. проекта, сост. и отв. ред. А. Неклесса; ред. совет: А. Неклесса и др.]. – М.: Вост. лит., 2002. – 463 с.
44. Глотов Б. Культурно–цивілізаційний вибір українського народу: монографія / Б. Б. Глотов, Д. В. Вітер. – К. : ДАКККиМ, 2009. – 319 с.
45. Глушко Т. Економічна теорія нації у контексті глобалізаційних процесів (соціально-філософський аналіз): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Тетяна Петрівна Глушко. – Київ: 2016. – 393 с.
46. Гнатенко П. Идентичность: философский и психологический анализ / П. Гнатенко, В. Павленко. – К.: ООО "АртПресс", 1999. – 466 с.
47. Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
48. Голубкова О. Национальная идентичность как социальный фактор, влияющий на восприятие представителей другой нации / О. А. Голубкова // Бренное и вечное: экология человека в современном мире. – Вып. 4. – Великий Новгород, 2001. – С. 90–93.
49. Горбатенко В. Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті / Володимир Горбатенко //

StudiapolitologicaUcraino-Polona. Щорічний журнал з політичних наук. Випуск сьомий. – Житомир –Київ– Краків, 2017. – С. 20–29.

50. Горбачик А. Емпіричний соціологічний аналіз міжнаціональної толерантності в сучасній Україні/ Андрій Горбачик // Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура: Вид. друге, доповнене / В. І. Сергійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К.: Укр. письменник, 2015. – С. 452–456.

51. Гранин Ю. Глобализация и национализм: история и современность. Социально-философский анализ / Ю. Д. Гранин. – Saarbrücken, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 372 с.

52. Грубов В. Криза політики мультикультуралізму в європейському суспільному просторі / Володимир Грубов, Юрій Кулагін // Філософські виміри сучасного світу. – Вісник КНТЕУ. – 2012. – № 6. – С. 104 – 114.

53. Губогло М. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки / М. Н. Губогло; [Ин-т этнологии и антропологии им. М. Н. Миклухо–Маклая]. – М.: Наука, 2003. – 764 с.

54. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль; пер.с нем. Д. В. Скляднев. – М.: Наука, 2001. – 320 с.

55. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Гібернау. – К.: Темпора, 2012. – 304 с.

56. Гюлен Ф. Діалог і толерантність / Фетхуллах Гюлен / З тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. – К.: Вид-во Жупанського, 2012. – 376 с.

57. Данилова Е. Нестабильная социальная идентичность как норма современного общества / Е. Г. Данилова, В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.

58. Даренська В. Історіософські виміри феномена національної ідентичності / В. М. Даренська // Практична філософія. – 2009. – № 2 (32). – С. 84–91.

59. Деминцева Е. Магрибское сообщество во Франции: формирование диспоры и политика интеграции / Е. М. Деминцева // Восток (Oriens). – 2008. – № 1. – С.83–97.

60. Демір Г. Глобальні міграції та етнокультурна ідентичність турецьких мігрантів у контексті європейських реалій / Гьокхан Демір // Практична філософія. – 2015. – № 1(55). – С. 21–28.

61. Демир Г. Глобализированный мир: культурное разнообразие, идентичность и диалог культур / Гёкхан Демир // Вестник Бурятского государственного университета. – Выпуск 14. Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2015. – С. 112–116.

62. Демір Г. Сучасні тенденції розвитку світових міграційних процесів / Гьокхан Демір // Українська полоністика. Філософські науки. – 2015. – Випуск 15. – С.19–35.

63. Демір Г. Сучасні міграційні процеси: проблема адаптації та інтеграції мігрантів в об'єднаній Європі / Гьокхан Демір // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – Випуск 1 (82). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 35–44.

64. Демір Г. Глобальні міграційні процеси: політика визнання «Іншого» і проблема адаптації мігрантів / Гьокхан Демір // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Випуск 66. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – С. 170–182.

65. Демір Г. Глобальні міграції і проблема ідентифікації мігрантів: турецький контекст / Гьокхан Демір // Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура: Вид. друге, доповнене / В.І.Сергійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К.: Укр. письменник, 2015. – С. 507–519.

66. Демір Г. Глобальні міграції і проблеми культурної ідентифікації мігрантів / Гьокхан Демір // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі :Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2015. – С. 142–146.

67. Дихотомия [Електронний документ] // Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/342/ДИХОТОМИЯ [Дата звернення 12. 05. 2016].
68. Євтух В. Поліетність як конструкт *modus vivendi* / Володимир Євтух // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 4. – С. 133–155.
69. Еш Т. Свобода vs розмаїття: ліберальна пентаграма спільного життя / Т. Г. Еш // Критика. – 2013. – Ч. 1-2. – С. 3-6.
70. Заковоротная М. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / Заковоротная М. В. – Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 175 с.
71. Зверева Т. Франция и урегулирование миграционного кризиса в ЕС / Т. В. Зверева // Франция на пороге перемен: экономика и политика в начале XXI века / отв. ред.: А. В. Кузнецов, М. В. Клинова, А. К. Кудрявцев, П. П. Тимофеев. – М.: ИМЭМО РАН, 2016. – С. 234–244.
72. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп; [Пер. с англ.; Под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2001. – 312 с.
73. Зимовець Р. Громадянська та національна ідентичність: модерна і постмодерна перспектива / Р. В. Зимовець // Практична філософія. – 2008. – № 4 (30). – С. 55–68.
74. Ивахнюк И. Международная трудовая миграция / И. В. Ивахнюк – М. : ТЕИС, 2005. – 286 с.
75. Ідентичність у сучасному суспільстві // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2006. – 402 с.
76. Ильин В. "Глобальное гражданство" в реалистической перспективе [Електронний ресурс] / В. Ильин. – Режим доступу: <http://www.Antropotok.archipelag.ru/text/a265.htm> [Дата звернення: 15. 07. 2016].
77. Ионцев В. Международная миграция населения: теория и история изучения / В. А. Ионцев. – М. : Диалог МГУ, 2001. – 367 с.

78. Ионин Л. Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.

79. Исламская идентичность в Украине / [А. Б. Богомолов, С. И. Данилов, И. Н. Семиволос, Г. М. Яворская; пер. с укр. – изд. 2-е, доп.]. – К.: ИД "Стилос", 2006. – 200 с.

80. Іслам в його проблемах і трансформаціях. Збірник наукових праць. За науковою редакцією докторів філософських наук А. Арістової та А. Колодного // Українськереелігієзнавство. – К., 2010. – Спецвипуск 2010-1. – 179 с.

81. Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія / Відповідальний редактор доктор філософських наук Арістова А. В. // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2011. – № 57. – 201 с.

82. Кайзер М. Транснационализм и транслокальность (комментарии к терминологии) / М. Кайзер, О. Бредникова [Електронний ресурс]// Центр независимых социологических исследований. – Режим доступа: http://www.cisr.ru/files/publ/Migr_Kaiser_Brednikova.pdf. [Дата звернення: 26.10.2016].

83. Кара–Мурза С. Демонтаж народа / С. Г. Кара–Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 704 с.

84. Карлова В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Режим доступа: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Karlova.pdf. [Дата звернення: 15. 03. 2016].

85. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура / М. Кастельс; [пер. Б. Э. Верпаховского]. – М.: Государственный институт. Высшая школа экономики, 2000. – 607 с.

86. Керни Р. Диалоги о Европе / Р. Керни. – М.: Весь мир – ИНФРА–М, 2002. – 318 с.

87. Кессиди Ф. Глобализация и культурная идентичность / Ф. К. Кессиди // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 76–79.

88. Ковтун Ю. Мультикультуралізм і європейський традиціоналізм у контексті аналізу національної ідентичності / Ю. В. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал. Філософські науки / [гол. ред. П. Ю. Саух; відп. ред. Н. А. Сейко]. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2017. – Вип. 1 (83). – С. 60–64.

89. Козловець М. Глобалізований світ як супермаркет нестабільних ідентичностей / М. А. Козловець // Наукові записки. Серія "Культурологія" (Проблеми культурної ідентичності та культурний проект Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 квітня, Острог – 2009). – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009. – Вип. 4. – С. 191–202.

90. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

91. Козловець М. Глобальна міграція і політика ідентичності та громадянства / М. А. Козловець // Українська полоністика. – 2008. – Вип. 5. – С. 3–22.

92. Козловець М. Мультикультуралізм versus національної ідентичності [Текст] / М. А. Козловець // Наукові записки. Серія "Філософія" – 2011. – Випуск 8. – С. 243–257.

93. Козловець М. Міграція в сучасному світі і політика ідентичності / М. А. Козловець // Ministrare: Pracepoświęcone śp. prof. zw. drhab. Zachariaszowi Łyko. – Warszawa: VISJA PRESS&IT Sp. z o.o., 2011. – S. 443–460.

94. Козловець М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : Монографія / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. – К.: ПАРАПАН, 2010. – 348 с.

95. Козловець М. Феномен національної ідентичності в умовах глобалізації: український контекст: Монографія / М. А. Козловець, Д. В. Вітер, Б. Б. Готов. – К.: НВП "Интерсервис", 2014. – 230 с.

96. Конвенция о статусе беженцев [Электронный ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml [Дата звернення: 12.09.2016].

97. Кондаков И. "По ту сторону" Европы / И. В. Кондаков // Вопросы философии. – 2002. – № 6. – С. 3–18.

98. Концепція мультикультуралізму : зб. наукових праць. – К. : Стилос, 2005. – 144 с.

99. Кортун С. Глобализация и национальная идентичность [Электронный ресурс] / С. В. Кортун – Режим доступа: [//varona.hse.ru/sites/infospace/podrud/facuel_mirecon/kmp/Doclib3/глобализация.doc](http://varona.hse.ru/sites/infospace/podrud/facuel_mirecon/kmp/Doclib3/глобализация.doc) с. [Дата звернення 05. 12. 2016].

100. Корчун М. Міграційні процеси в Україні [Електронний ресурс] / М. О. Корчун // "Актуальні проблеми сучасної науки". Соціум. Наука. Культура. – Режим доступу : <http://intkonf.org/korchun-mo-migratsiyni-protsesi-v-ukrayini>. [Дата звернення 08. 10. 2017].

101. Костюк К. Как не следует понимать глобальное гражданство [Электронный ресурс] / К. Костюк. – Режим доступа: <http://www.Antropotok.archipelag.ru/text/a266.htm>. [Дата звернення 06. 11. 2016].

102. Кремень В. Україна : ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во "Знання" України, 2013. – 415 с.

103. Кривенко Ю. Соціально-філософський аналіз причин та механізмів міграції людських ресурсів у постмодерному суспільстві [Текст] / Ю. І. Кривенко // Науковий Вісник Чернівецького університету. Зб-к наук. праць. Філософія. – 2011. – Вип. 561-562. – С. 217–221.

104. Кривенко Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу міграційних процесів [Текст] / Ю. І. Кривенко // Нова парадигма: [журнал наук. праць]. – 2010. – Вип. 94. – С. 214 – 223.
105. Крисаченко В. Сучасні міграційні процеси, стан, виміри, тенденції розвитку в Україні / В. С. Крисаченко // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – № 12. – К. : Знання України, 2002. – С. 92–113.
106. Крутиков Я. Объединенная Европа: вызов со стороны нелегальной миграции / Ян Олегович Крутиков // Вестник Бурятского государственного университета. – Выпуск 14. Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2015. – С. 89–93.
107. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг / Чандрян Кукатас ; пер. с англ. Н. Эдельмана под науч. ред. А. В. Куряева. – М. : Мысль, 2011. – 482 с.
108. Кули Ч. Социальная самость / Чарльз Кули // Американская социологическая мысль: тексты / [под. ред. В. И. Добренкова]. – М.: Издание Международного университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 316–330.
109. Куцепал С. Ідентичність модерна та постмодерна / С. Куцепал // Філософські обрії : Науково–теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Випуск 17.– Київ–Полтава, 2007. – С. 3–15.
110. Лукина А. Новые исследования национальной идентичности / А. В. Лукина // Известия Уральского государственного университета. – 2004. – № 33. – С. 238–246.
111. Лукша Н. Европейское гражданство и процесс европейской интеграции Н. Лукша. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – С. 12–34.
112. Луман Н. Общество общества. Часть IV. Дифференциация / Никлас Луман ; пер. с нем. Б. Скуратов. – М. : Логос, 2006. – 320 с.
113. Лях В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць / [гол. ред. В. В. Лях]. – Вип. 57.– К. : Український центр духовної культури, 2006. – С. 3–19.

114. Майбутнє Європейського Союзу. Лаакенська Декларація // Євробюлетень – огляд. – 2002. – Січень–лютий. – С. 3–7.
115. Макеев С. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 185 с.
116. Малахов В. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.
117. Малахов В. В. Мультикультурализм в Западной Европе: по ту сторону риторики / В. В. Малахов. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1155#top. [Дата звернення : 06. 11. 2016].
118. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О. А. Малиновська. – К. : НАДУ, 2004. – 236 с.
119. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции [Текст] / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции. – 2005. – Вып. 10. – С. 90-91.
120. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон; [пер. с англ.]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
121. Мечетная Н. Италия для итальянцев / Н. Мечетная // Корреспондент. – № 19 (538). – 2009. – 29 мая. – С. 48–49.
122. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
123. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / [під наук. ред. О. Позняка]. – Умань: ВПЦ "Візаві", 2007. – 276 с.
124. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста/ Дж. Г. Мід; пер. з англ. та передм. Т. Корпало. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 374 с.

125. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / [ред. Л. Бергер, С. Хантингтон; пер. В. В. Сапова]. – М. : Аспект–Пресс, 2004. – 379 с.

126. Можна побудувати стіни, але мігранти їх просто обійдуть – генеральний директор МОМ [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://apostrophe.ua/ua/artikle/society/2016-10-11/mojno-postroit-stenyi-no-migrantyi-ih-prosto-oboydut-gendirektor-mon-/7674>. [Дата звернення 25. 12. 2016].

127. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К. : НАНУ. Ін-т політичних і етнонац. досліджень, 2002. – 272 с.

128. Назарова Е. А. Особенности современных процессов миграции / [Текст] / Е. А. Назарова // СОЦИС. – 2000. – № 1. – С. 100 –126.

129. Національна ідентичність: Хрестоматія / [упоряд. Т. Воропай]. – Харків : Крок, 2002. – 316 с.

130. Национальная идея: страны, народы, социумы / [отв. ред. Ю. С. Оганисян]. – М.: Наука, 2007. – 421 с.

131. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи]. – К.: ИС НАНУ; М.: РАН, 2007. – 280 с.

132. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит; [пер. с англ. М. Б. Левина; науч. ред. Б. А. Старостин].– М.: АСТ : ЗАО НПП ЕРМАК, 2003.– 380 с.

133. Неклесса А. И. Проект "Глобализация". Глобальное мышление и стратегическое планирование в последней трети XX века / А. И. Неклесса // Глобальные и стратегические исследования. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2002. – С. 5–36.

134. Нельга О. В. Національна і "постнаціональна" ідентичності в етнічному вимірі / О. В. Нельга // Практична філософія. – 2010. – № 2. – С.174–183.

135. Ніязі О. Розвиток Туреччини в контексті взаємодії ідентичностей / Октем Ніязі // Україна – Туреччина : історія, політика, економіка, право,

дипломатія, культура : Монографія / В. І. Сергійчук, Н. О. Титаренко та ін. – К. : Укр. письменник, 2014. – С. 13–25.

136. Нордстрем К.А. Караоке-капіталізм / пер з англ.; / К.А. Нордстрем, Й. Ріддестралє. – Дніпропетровськ: "Баланс Бізнес Букс", 2004. – 304 с.

137. Озбудун Э. Культурная глобализация в Турции / ЭргунОзбудун, Е. ФуатКейман // Многоликая глобализация / Под ред. А. Бергера и С. Хантингтона; Пер. с англ. В. В. Сапова под ред. М. М. Лебедевой. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 314–340.

138. Ороховська Л. А. Роль медіакультури в процесі формування толерантності в глобалізованому світі / Л. А. Ороховська // Вісник національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2013. – № 1 (17). – С. 125–129.

139. Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. Есе (1989–2008) / Оксана Пахльовська. – К.: Унів. Вид-во Пульсари, 2008. – 635 с.

140. Пелагеша Н. Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування / Н. Є. Пелагеша // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / [гол. ред. В. В. Лях]. – Вип. 60. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – С. 12–34.

141. Пергаменщик Л. А. Психологические механизмы адаптации мигрантов / Л. А. Пергаменщик. – Минск, 1996. – 152 с.

142. Полоскова Т. Современные диаспоры: внутривосточные и международные аспекты / Т. В. Полоскова. – М. : "Научная книга", 2002. – 284 с.

143. Помян П. Європа та нації / П. Помян; [пер. з фр. Я. Кравця]. – Львів: Каменяр, 2003. – 169 с.

144. Преображенская Н. М. Миграция в условиях глобализации : социально-философские аспекты : дисс. на соискание ученой степени канд. филос. наук : 09.00.11 / Преображенская Надежда Михайловна. – М., 2007. – 190 с.

145. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів /

Л. Пріс // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів [Укл. І. Кононов, В. Бородачів, Д. Топольськов]. – Луганськ, 2002. – С. 358–379.

146. Райтер Э. Идея европейской федерации // Современная Европа. – 2000. – Вып. 2. – Апрель–июнь. – [Электронный ресурс] / Э. Райтер. – Режим доступа : <http://www.ieras.ru/journal/journal2.2000/8.htm>. [Дата звернення: 04.07.2015].

147. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 276 с.

148. Ровенчак О. Міжнародна міграція : теорія і практика / О. Ровенчак, В. Володько. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – 410 с.

149. Ровенчак О. Ідентичність потенційного мігранта і міграційна ідентичність : формування і відповідні практики / Ольга Ровенчак, Оксана Химович // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 2. – С. 97–116.

150. Саїд, Едвард. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. – К.: Критика, 2007. – 608 с.

151. Саракун Л. Культурна політика як чинник конституювання національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історія / Лариса Петрівна Саракун. – Інститут вищої освіти НАПН України. – Київ, 2014. – 215 с.

152. Саракун Л. Від маргіналізації – до кризи ідентичності / Л. П. Саракун // Формування особистості в умовах транзиту: монографія // В. Д. Гвоздецький, М. Ю. Зелінський та інші. – К.: МП "Леся", 2015. – С. 51–68.

153. Саракун Л. Космополітична / національна ідентичність у контексті глобалізованої сучасності / Л. П. Саракун // Університетська кафедра. – 2016. – № 5. – С. 149–158.

154. Саракун Л. Теоретико-методологические основы исследования национальной идентичности / Л. П. Саракун // Идеи и идеалы. – № 2(20), 2014. – С. 20–26.

155. Саркози Н. Попытка построить мультикультурное общество провалилась / Н. Саркози; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2011/02/11/752418.html>. [Дата звернення: 07.12. 217].

156. Саррацин Т. Германия: самоликвидация: пер. с нем. / Тило Саррацин. – М. : Рид Групп, 2012. – 400 с. – (Political animal. "Политическое животное").

157. Саух П. Мультикультурализм : блиск теории и практическая несостоятельность проекта в дискурсе реальных процессов межкультурного взаимодействия / П. Ю. Саух, Ю. П. Саух // Евразийство и мир: Научный журнал. – 3/2014. – С. 34–50.

158. Семененко И. Метаморфозы европейской идентичности / И. Семененко // Политические исследования. – 2008. – № 3. – С. 80–96.

159. Сергійчук В. Трансформація національної ідентичності : історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаєва та ін. // Фундаментальні орієнтири науки [за ред. В. І. Сергійчука]. – К., 2005. – С. 289–307.

160. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ. Петра Таращука]. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.

161. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

162. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: "Основи", 1994. – 223 с.

163. Солошенко В. В. Особливості мультикультурного розвитку країн Західної Європи / В. В. Солошенко // Сучасні європейські культурно-історичні

цінності в контексті викликів глобалізації: монографія. – К. : Фенікс, 2014. – С. 387 – 404.

164. Соціальний ареал життя особистості. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 400 с.

165. Соціокультурні ідентичності та практики [під ред. А. Ручки]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.

166. Социология : Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терешенко]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).

167. Старченков А. Бумеранг миграции / А. Старченков // Современная Европа. – 2004. – № 3. – С. 54–65.

168. Стефаненко Т. Этнопсихология: учебник для вузов по специальности психология / Т. Г. Стефаненко. – М.: Ин-т психологии РАН; Академический проект, 1999. – 320 с.

169. Степико М. Українська ідентичність : феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

170. Суконкина Т. Феномен мультикультурализма в современном обществе / Т. Н. Суконкина // Практична філософія.– 2008.–№ 4.– С.35–38.

171. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Чарльз Тейлор; [пер. з англ.]. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

172. Тейлор Ч. Федерации и нации: секрет добрососедства // Керни Р. Диалоги о Европе. – М.: Весь мир: ИНФРА–М, 2002. – 318 с.

173. Тихомирова Є. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції / Є. Тихомирова // Наукові записки. Том 45. Політичні науки. – 2005. – С. 56–60.

174. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; П.С. Гуревич (ред). – М.: АСТ, 2004. – 800 с.

175. Україна в числі лідерів за міграцією до ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ПРАВДА.com.ua. [Дата звернення : 15. 11.2107].

176. Україна на шляху до Європи / [упоряд.: В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. – К.: Етнос, 2006. – 496 с.
177. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
178. Умови громадянства: зб. ст. / [під ред. Варта ван Стінбергена; пер. з англ., передмова та прим. Іваненко О. О.]. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 264 с.
179. Федоров С. Трудные поиски "республиканской модели" интеграции мигрантов / С. М. Федоров // Миграционные проблемы в Европе и пути их решения: доклады института Европы. – М., 2015. – № 315. – С. 54-67.
180. Ференц О. Визнання Іншого у глобалізованому світі: політичний та культурний аспекти / Оксана Ференц // Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі: Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2015. – С. 49-52.
181. Фішер Й. Перевірка європейської реальності / Йошка Фішер // День. – 6 жовтня 2015. – С. 8.
182. Фішер Й. Європейський міграційний параліч / Йошка Фішер // День. – 28-29 серпня 2015. – С. 3.
183. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: ООО "Издательство АСТ", 1998. – 672 с.
184. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 588, [4] с. – (Philosophy).
185. Хабермас Ю. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения, XI / Юрген Хабермас; пер с нем. Б. М. Скуратова. – М.: Издательство "Весьмир", 2012. – 160 с.
186. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Юрген Хабермас; [пер. с нем.]. – Донецк, Издательство "Донбасс", 1999. – 123 с.

187. Хайнсон Г. Сыновья и мировое господство. Террор при росте и падении наций / Гуннар Хайнсон; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [/http://www.budyon.org/gunnar-heinsohn-sohne-und-weitmacht-terror-im-aufstieg-und-nationen](http://www.budyon.org/gunnar-heinsohn-sohne-und-weitmacht-terror-im-aufstieg-und-nationen) : [Дата звернення 21. 03.2107].

188. Хайлбронер Р. Философы от мира сего. Великие экономические мыслители: их жизнь, эпоха и идеи / Роберт Хайлбронер. – М.: КоЛибри, 2008. – 432 с.

189. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО "Издательство АСТ" : ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с.

190. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.

191. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Эрик Дж. Хобсбаум; [пер с англ. А. А. Васильева]. – СПб.: Алетейя, 1998. – 306 с.

192. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Эрик Дж. Хобсбаум // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др; [пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М.: Праксис, 2002. – С. 332–346.– (Серия "Новая наука политики").

193. Хрох М. От национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др; [пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М.: Праксис, 2002. – С. 121–145. – (Серия "Новая наука политики").

194. Чекаленко Л. Провал Конституції Європейського Союзу: що далі? / Л. Чекаленко // Персонал. – 2008. – № 3/4 – С. 31–40.

195. Черниш Н. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 33–49.

196. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас; пер. с нем. А. Антоновский, А. Иванченко, А. Круглов. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.
197. Эриксон Э. Идентичность и неукорененность в наше время / Эрик Эриксон // Философские науки. – 1995. – № 5–6. – С. 217–236.
198. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
199. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін / Ю. Шинкаренко // Філософська думка. – 2002. – № 1. – С. 68–83.
200. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер; [пер. з фр. Р. В. Мардера]. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.
201. Шульга М. Міграція як форма розширення ареалу життя особистості / М. Шульга // Соціальний ареал життя особистості. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 181–195.
202. Юдина Т. О социологическом анализе миграционных процессов [Электронный ресурс] / Т. Н. Юдина // Социологические исследования. – 2002. – № 10. – С. 102–109. – Режим доступа: http://socis.isras.ru/SocIsArticles/2002_10/Yudina.doc. [Дата звернення : 10.10. 2017].
203. Южанин М. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу [Текст] / М. Южанин // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 70–77.
204. Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність / Михайло Якубович. – Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. – 264 с.
205. 232 Million International Migrants Living Abroad Worldwide – New UN Global Migration Statistics Reveal [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://esa.un.org/unmigration/wallchart2013.htm> (s.a.). [Дата звернення 10.10. 2017].
206. Abadan-Unat N. Turks in Europe: From Guest Worker to Transnational Citizen / N. Abadan-Unat. – Berghahn Books: New York. – 2011. – 347 s.

207. Acikgoz M. Turkey's New Law on Foreigners and International Protection: An Introduction / M. Acikgoz and H. O. Ariner//University of Oxford, Turkish Migration Studies Group (TurkMiS) Briefing Paper 2.–2014. https://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Briefings/TurkMiS/Brief_2_Ariner_Acikgoz_2014.pdf. [Дата звернення : 10.6.2015].

208. Akgunduz Ahmet. Labor Migration from Turkey to Western Europe 1960-1974 / Ahmet Akgunduz // Ashgate Publishing, Ltd., 2008, 221 pages.

209. Amnesty International. The Human Cost of Fortress Europe: Human Rights Violations against Migrants and Refugees at Europe's Borders. EUR 05/001/2014 http://www.soseuropeamnesty.eu/content/assets/docs/The_Human_Cost_of_Fortress_Europe_July_2014.pdf[Дата звернення : 05.09. 2016].

210. Amnesty International (2014). Struggling to Survive: Refugees from Syria in Turkey. EUR 44/017/2014 E <https://www.amnesty.org/en/documents/EUR44/017/2014/en> retrieved at 16.6.2015. [Дата звернення : 05.09. 2016].

211. Amnesty International. Turkey: Closing Border Crossings with Syria will Put Lives in Jeopardy.<http://www.amnesty.org/en/news/Turkey-closing-border-crossings-syria-will-put-lives-jeopardy-2014-09-22> [Дата звернення : 18.06. 2015].

212. Angrist J. Protective or counter-protective? Labor market institutions and the effect of immigration on EU natives [Текст] / J. Angrist, A. Kugler // The economic Journal. – 2003. – № 113. – Pp. 302–331.

213. Appadurai A. The Production of Locality / A. Appadurai // Counterworks. Managing the Diversity of Knowledge. – London: Routledge, 1995. – P. 204–225.

214. Asylum and Migration Policies in the European Union [Текст] / Research Institute of the German Society for Foreign Affairs, Berlin; Ed. by Angenendt S. – Bonn: Europa Union Verlag, 1999. – 345 p.

215. Augé M. LeTempsenruines [Електронний ресурс] / Marc Augé. – Paris, Galilée, 2003. – Режим доступу : http://www.editions-galilee.fr/f/index.php?sp=liv&livre_id=2622. – Назва з титул. екрану.[Дата звернення 10.10. 2017].

216. Aydın U. With or Without the EU: Europeanisation of Asylum and Competition Policies in Turkey / U. Aydın, K. Kirişçi // *South European Society and Politics*. – 2013. – 18/3. – Pp. 375–395.

217. Bagdoshvili S. Turkisn migrants in Germany. Master's thesis /SophioBagdoshvili.–Tbilisi, July, 2010. – 59 p.

218. Berger P. Four Faces of Globalization / P. Berger // *National Interest*.–49 (1997). – P. 23–29.

219. Betts A. Introduction: Global Migration Governance / A. Betts//*Global Migration Governance*. –Oxford: Oxford University Press, 2010. – Pp.1–33.

220. Bhabha H. Location of culture / H. K. Bhabha.– L.; N.Y., 1998.– 312 p.

221. Braichevska O. Nontraditional Immigrants in Kiev [Текст] / O. Braichevska, H. Volosiuk, O. Malynovska, Y. Pylynskyi, N. Popson, eds. – Washington, DC : Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2004. – Pp. 7–33.

222. Brubaker R. "Beyond Identity" / R. Brubaker, F. Cooper // *Theory and Society*. – 2000. – Vol. 29 (1). – P. 68–82.

223. Brubaker Rogers. The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States/ Rogers Brubaker // *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24. – No. 4.–July 2001.– Pp. 531–548.

224. Bruter M. Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity / M. Bruter. – Houndmills Basingstoke and N. Y., 2005. – P. 147–149.

225. Devrim G. Göçmen kaçakçılığı ve insan ticaretinde Türkiye / Gül Vural Devrim // *Yüksek lisans tezi*. – İsparta, 2007. – 119 s.

226. Castells M. Die Macht der Identität. Teil 2 der Trilogie das Informationszeit alter/ Manuel Castell. – Opladen: Leske + Budrich, 2003. – 240 s.

227. Castles S. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World (4th edition) / S. Castles, M. J. Miller. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2009. – 306 p.

228. Castles S. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World /S. Castles and M. Miller.– London: Macmillan. 1993.– 465 s.

229. Charlier J. Now European Integration is Eroding National Control over Educating Planning and Policy /J. Charlier , S. Groche // European Education. – Vol. 37. – N 4. Winter 2006. – P. 7–21.

230. Chau Nancy H. Migration under Asymmetric Information and Human Capital Formation [Текст] / H. Chau Nancy, O. Stark // Review of International Economics. – 1999. – No. 7(3). – Pp. 455–483.

231. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions : Applying the Global Approach to Migration to the Eastern and South-Eastern Regions Neighbouring the European Union. COM(2007) 247 final [Текст] / Brussels, 16.05.2007 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2007. – 84 p.

232. Codagnone C. New Migration and Migration Politics in Post-Soviet Russia [Электронный ресурс] / C. Codagnone // The Ethnobarometer Programme. – Режим доступа : <http://www.cemes.org/current/ethpub/ethnobar/wp2/wp2-c.htm#1.4>. [Дата звернення 14.12. 2016].

233. Corabatır, M. Suriyelilerin Koşulları Duzelecek mi? (2014, November 7). Zaman http://www.zaman.com.tr/yorum_suriyelilerin-kosullari-duzelecek-mi_2256012.html [Дата звернення: 20.06.2015].

234. Craig A. Parsons. Smeeding. Immigration and the Transformation of Europe – Maurice Crul and Hans Vermeulen: / A. Parsons Craig, M. Timothy. Immigration, education, and the Turkish second generation in five European nations: A comparative study. Cambridge University Press, 2006, 480 pages.

235. Dahendorf R. Doubts about pluralism / Ralph Dahrendorf // Comparing Modernities. Pluralis versus Homogeneity / [Ed. by E. Ben-Rafael, Y. Sternberg]. – S.1., 2005. – P. 223–229.

236. Danış D., Parla A. Nafile soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde göçmen, dernek ve devlet / Didem Danış, Ayşe Pala // Toplum ve bilim. Sayı 114. – İstanbul: İletişim yayınları, 2009. – S. 131–158.

237. Devrim G. Göçmen kaçakçılığı ve insan ticaretinde Türkiye / Gül Vural Devrim. Yüksek lisans tezi. – İsparta, 2007. – 119 s.

238. Doug Saunders. Die neue Volkerwanderung – Arrival City/ Ausdem Englischen von Werner Roller/ Paytheon–AusgabeApril ; by Karl Blessing Verlag, München.–2013. – 573 s.

239. Erikson E. Identität und Lebenszyklus / E. H. Erikson. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973. – 224 s.

240. Etzioni A. Next: The Road to the Good Society /EtzioniAmitai. – N. Y. : Basic Books, 2001. – 137 p.

241. Ersanilli Evelyn. The Cultural Integration of TurkishImmigrants in Germany, France and the Netherlands/ Evelyn Ersanilli and Ruud Koopmans // A Controlled Comparison,2007, pp. 1–37

242. Faist Th. Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture / Thomas Faist // Working Papers–Institute for intercultural and international Studies. –1999. Vol. 8. – P. 8-18.

243. Fossum J. Identity politics in the European Union. ARENA Working Papers [Электронный ресурс] / J. Fossum. –<http://www.arena.uio.no/publications/working-papers2001/papers/wp01-17.htm>. – 2000 – P. 16–19.[Дата звернення 10.10. 2017].

244. Friedman J. Cultural Identity and Global Process : Sage/ J.Friedman. – London. – 1994. – 144 p.

245. Geddes A. Immigration and European Integration: Towards Fortress Europe / A. Geddes // Manchester: Manchester Univ. Press, 2000. – 360 p.

246. Geddes A.The Politics of Migration and Immigration in Europe/ Andrew Geddes //SAGEPublications Ltd., 2006.– 220 pages

247. Glick S. Transmigrants and Nation-States: Something Oldand Something Newintheu.s. Immigrant Experience / S. N. Glick // The Hand book of International Migration, Ed.by C. Hirschmann, P. Kasinitz and J. De Wind. NewYork: TheRussellSageFoundation, 1999. – P. 96–102.

248. Griffiths M. International relations: the key concepts / Griffiths M., O’Callaghan T. – Routledge, 2003. – P.105–107.

249. Gutierrez N. The Study of National Identity / N.Gutierrez // Modern roots: Studies of National Identity. Ed. By A. Dieckhoff and N. Gutierrez. – Aldershot: Ashgate, 2001. – P. 3–20.

250. Hantington S. Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21.Jahrhundert / S. P. Hantington. – München: Goldmann Verlag, 2002. –581 s.

251. Hall S. Introduction Who : Needes "Identity"? / S. Hall // In: S. Hall, P. du Gay (ed.). Questions of Cultural Identity. – London : SAGE Publications, 1996. – pp. 1–17.

252. Hein de Haas Migration and development: a theoretical perspective [Електронний ресурс] / International Migration Institute. University of Oxford. – Режим доступу :hein.dehaas@qeh.ox.ac.uk. [Дата звернення 10.10. 2017].

253. Held D. Law of States, Law of People. Three Models of Sovereignty / D. Held // Legal Studies 2002. –Vol. 44. – N 1. – P. 26–44.

254. Held D. The Changing Structure of Internatiohal Law: Sovereignty Transformed? // Held D., McGrew A. (eds.). The Global Transformation Reader: An Introduction to the Globalisation Debate. 2 ed. – Cambridge. – 2003. – P. 162–163.

255. Heller A. The Postmodern Political Condition Cambridge / A. Heller. AndF. Feher. – PolityPress, 1988. – P. 146–149.

256. Hroch M. How Much Does Nation Formation Depends on Nationalism / M. Hroch // East European Politics Societies. – 1990. – Vol. 4. – N 1. – P. 101-115.

257. Introduction: Turkey's International Migration Transition. In Ahmet İcduygu and Kemal Kirişci (Eds.). Land of Diverse Migrations, Challenges of Emigration and Immigration in Turkey. – İstanbul: Bilgi University Press. 2014. – Pp.1–25.

258. IOM – Managing Migration [Електронний ресурс] / International Organization for Migration. – Режим доступу: <http://www.iom.int/jahia/Jahia/lang/en/pid/243>. [Дата звернення 10.10. 2017].

259. IOM. Migration Initiatives: Appeal 2010 [Текст] / International Organization for Migration. – Geneva : IOM, 2008. – 125 p.

260. Kalafat Yaşar. Halk kültürü kültürel kimlik milli strateji / Yaşar Kalafat. – Ankara : Berikan Yayınevi, 2012. – 360 s.

261. Kaldor M. Global Civil Society. An Answer to War / Mary Kaldor. – Cambridge: Polity Press, 2003. – P. 195–213.

262. Keupp H. Identität konstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne / H. Keupp.–Reinbekbei Hamburg : Rowolt Taschenbuch Verlag, 2000. – 427 p.

263. Koçak Y. Türkiye’de göç olgusu, göç edenlerin kentlere olan etkileri ve çözüm önerileri // Yüksel Koçak, Elvan Terzi/ KAÜ-İİBF dergisi. Cilt 3, sayı 3. – Kars: Kafkas üniversitesi, 2012. – S. 163–184.

264. Kritz M. Global interactions : Migration systems, processes, and policies [Текст] / M. M. Kritz, H. Zlotnik // International Migration Systems : A Global Approach / Kritz M. M., Lim L. L., Zlotnik H. (eds.) – Oxford : Clarendon Press, 1992. – Pp. 1–16.

265. Kubra Aydinli. A critical assessment of Turkey’s migration regime : Securitization versus Human rights? / Aydinli Kubra //A thesis submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East technical University. –July, 2015. – pp. 140.

266. Labour Migration Assessment for the WNIS Region [Текст] / International Organization for Migration Mission in Ukraine. – Kyiv : IOM, 2006. – 38 p.

267. Leonard M. Making Europe Popular : The Search for European Identity / M. Leonard. – London: Demos. 1998. – 218 p.

268. Lessar H. Semper Idem? The Relationship of European and National Identities[Электронный ресурс] / H. R. Lessar. – Режим доступа:// <http://www.euintegration.net>[Дата звернення 10.10. 2016].

269. Lyotard J.–F. The Postmodern Condition /J.–F. Lyotard. – Manchester: Manchester University Press, 1986. – XXV. – 110 p.

270. Mann M. Neither nation–state nor globalism / M. Mann // Globalization: Crit. Concepts in sociology / M. Mann, Ed. R. Robertson, K.White. – L.; N.Y.: Routledge, 2004. – Vol.2. – P. 153–158.

271. Massey D. An Evaluation of International Migration Theory. The North American Case[Текст]/ D. S. Massey // Population and Development Review. – 1994. – No 20. – Pp. 699–751.

272. Massey D. International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State [Электронный ресурс] / D. S. Massey // Population and Development Review. – 1999. – No. 2. – Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/20270039/Massey-International-Migration-at-the-Dawn-of-the-Twenty-First-Century-The-Role-of-the-State>. [Дата звернения 10.10. 2016].

273. Massey D. Why Does Migration Occur? A Theoretical Synthesis [Текст] / D. Massey // The Handbook of International Migration : The American Experience / Hirschman, Ch., Kasinitz, P., DeWind, J. (red.). – New York : Russell Sage Foundation, 1999. – Pp. 34–52.

274. Maurice Crul and Jens Schneider. Children of Turkish Immigrants in Germany and the Netherlands: The Impact of Differences in Vocational and Academic Tracking Systems, Teachers College Record Volume 111 Number 6. – 2009, Pp.1–15.

275. McNeill W. H. Polyethnicity and National Unity in Word History / William H. McNeill. – Toronto: University of Toronto Press, 1985. – 85 p.

276. Meyer T. Identität politik / T. Meyer. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002. – 250 p.

277. Meeting the Challenges of Migration [Электронный ресурс] / UNFPA, The International Migration Policy. – UNFPA, 2004. – 98 p. – Режим доступа : http://www.unfpa.org/upload/lib_pub_file/334_filename_migration.pdf. [Дата звернения 10.10. 2016].

278. Migrants' Remittances and Development: myths, rhetoric and realities. – Geneva, Stadhouders plantsoen: International Organization for Migration / IOM. – Geneva : Bimal Ghosh and The Hague Process on Refugees and Migration, 2006. – 118 p.

279. Moreira A. Neither Reich nor Nation – another future for the European Union / A. Moreira // Reflections on european identity i Edited by Thomas Jansen Working paper. – European commission: 1999. – 241 p.

280. Özdemir M. Türkiye'de iç göç olgusu, nedenleri ve Çorlu örneği / M. Özdemir. – Tez. Edirne: Trakya üniversitesi, 2008. – 214 s.

281. Greenfeld L. Nationalism: Five RoadsofModernity / L. Greenfeld. – Cambridge MA: HarvardUniversityPress, 1992. –P. 34-36.
282. Piperakis Andromachi S. Immigration, Trade Costs, and Trade: Gravity Evidence for Greece [Текст]/ S. Piperakis Andromachi, C. Milner, P.-W. Wright // Journal of Economic Integration. – 2003. – No. 18. – Pp. 750-762.
283. Pries L. Transnationale Sociale Raume. Theoretisch–empirische Skizze am Beispiel Mexiko – USA / L. Pries // ZeitschriftfürSociologie. – 1996. Vol. 25 (6). Dec. – S. 456–472.
284. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadershin in Poland, Russia, and Ukraine / I. Prizel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – Pp. 21–29.
285. Reif K. Cultural convergence and cultural Diversity as Faktors in European Identity // European Identity and the Search for Legitimacy / K. Reif; [ed. by S. Garcia]. –London : The Eleni Nakou Foundation ; The Royal Institute of International Affairs, 1993. – P. 131–154.
286. Risse T. European Instutions and Identity Change: What Have We Leamed? / T. Risse and M. Brewer,R. Hermann (eds.) // Transnational Identities. Becoming. European in the EU. – Lanham MD. 2004. –P. 247–272.
287. Report of the Global Commission on International Migration 2005: Migration in an interconnected world: new directions for action / IOM. – Washington: Global Commission on International Migration, 2005. – 88 p.
288. Rogers R. Guests Come to Stay: the Effects of European Labor Migration on Sending and Receiving /R. Rogers.– Boulder, Colo: Westview Press, 1985.–369p.
289. Sackmann R. Introduction :CollectiveIdentities and Social Integration /R. Sackmann// In R. Sackmann, B. Peters, T. Faist (ed.) // Identity and Integration : Migrants in Western Europe. –AldershotUK :Ashgate.–2003. – Pp.1–12.
290. Söhn Janina. The Educational Attainment of TurkishMigrants in Germany, Routledge // Janina Söhn and Veysel Özcan// Turkish Studies, Vol. 7. – No. 1. – March 2006.– Pp.101–124.
291. Salt J. International migration in the UNECE region / J.Salt, J.Clarke // International Social Sciences Journal. – 2000. – № 165. – September. – Pp. 320-336.

292. Sardar S. A Garden of Identities: Multiple Selves and Other Futures / S. Sardar // Journal of Future Studies.– November, 2005.– Vol. 10.– N. 2.– P. 13–20.

293. Sarrazin Thilo. Wunschdenken. Europa, Währung, Bildung, Einwanderung–warum Politik so häufigs cheitert / Thilo Sarrazin. – München: Deutsche Verlags–Anstalt, 2016. –571 s.

294. Saunders D. Die neue Vólkerwanderung – Arrival City/ Doug Saunders // Ausdem Englischen von Werner Roller – Paytheon-Ausgabe April, by Karl Blessing Verlag, München, 2013. – 573 s.

295. Schmidt H. Globalisierung. Politische, ökonomische und kulturelleHerausforderungen / Schmidt Helmut. – München, GoldmannVerlag, 2006. – 140 s.

296. Schulman S. Challenging the Civis / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Schulman // Comparative Political Studies. – 2002.– Vol. 35. – N 5. – Pp. 554–585.

297. Sklair L. Competing Conceptions of Globalization / Leslie Sklair – Competing Conceptions of Globalization // Journal of Word–Systems Research. – 1999. – Vol. 5. – N 2. – Pp. 143–162.

298. Stark O. Relative Deprivation and International Migration [Текст] / O. Stark, J. E. Taylor // Demography. – 1989. – Vol. 26. – No. 1. – Pp. 1–14.

299. Swójjobcywkontekściewspótczesnegokryzysumigracyjnego. Doświadczenia i zadaniaKościołów i spoteczeństwa / Redakcijnaukowaks. prof. zw. drhab. ZygfrydGlaeser,ks. drGrzegorzGiemza. – Warszawa :Warto, 2017. – 526 s.

300. Thompson, P. BetweenIdentities /P. Thompson // In R. Benmayor, A. Skotnes (ed.). Migration and Identity. –New York : Oxford University Press.1994.– Pp. 183–199.

301. Tehranian Majid. Trends in International Migration: Globalization, Localization and Identity Politics / Majid Tehranian // Journal of Futures Studies, May 2000. – N. 4 (2). – Pp. 1–19.

302. The Global Competitiveness Report ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2011-2012>. [Дата звернения 10.10. 2015].

303. Thompson, P. *Between Identities* / P. Thompson // In R. Benmayor, A. Skotnes (ed.). *Migration and Identity*. – New York : Oxford University Press. 1994. – Pp. 183 – 199.

304. Tito Boeri. *Immigration Policy and the Welfare System*, A report for the Fondazione Rodolfo De Benedetti in Association with / Boeri Tito, Hanson Gordon, McCormick Barry // The William Davidson Institute, Oxford University Press, published in the United States, New York, 2006. – 326 pages

305. Todaro M. A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries [Текст] / M. P. Todaro // *American Economic Review*. – 1969. – No 59. – Pp. 138–148.

306. Topçuoğlu R. Türkiye’de göçmen çocuklarının profili, sosyal politika ve sosyal hizmet önerileri hızlı değerlendirme araştırması / R. A. Topçuoğlu // Reyhan Atasü. – 94 s. *Elektronный ресурс*. Режим доступа: file:///C:/Users/Demir/Downloads/IOM_GocmenCocukRaporu_tr_03062013.pdf [Дата звернення 10.10. 2017].

307. Tosun Cemal. *Din ve kimlik* / Cemal Tosun. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. – 224 s.

308. Turner B. *From orientalism to global sociology* / B. Turner // *Globalization Grit. Concepts in sociology* / Ed. By Robertson R., White K. – L., N. Y.: Routledge, 2004. – Vol. 1. – P. 41–52.

309. Vertovec S. Trends and impacts of migrant Transnationalism [Текст] / S. Vertovec // *COMPAS*. – 2004. – No. 3. – 38 p.

310. Walters W. *Imagined Migration World: The European Union’s Anti-Illegal Immigration Discourse* / W. Walters // In Geiger, M. and Pecoud A. (Eds.). *The Politics of International Migration Management*. – New York: Palgrave Macmillan. 2010. – Pp. 73–95.

311. Wicker H. *Das Fremde in der Gessellschaft: Migration, Ethizitaet und Staat* / H. R. Wicker, J. L. Alber, K. Bolzman, R. Fibbi, K. Imhof, A. Wimmer (Hg.). – Zuerich, 1996. – 376 p.

312. Winkelmann R. Aging, migration and labor mobility [Текст] / R. Winkelmann, K. Zimmermann (eds.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – Pp. 150–215.

313. Wolff S. Ethnic Minorities in Europe: The Basis Facts [Electronic Resource] / Stefan Wolff. – Mode of access : www.stefanwolff.com/files/min-eu.pdf (s.a.). Pp. 143-144. [Дата звернення 10.10. 2017].

314. World Migration Report 2008. Chapter 8 – Irregular Migration // Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy. – Geneva: IOM, 2008. – 562 p.

315. World Values Survey (WVS), valuesurveys, variousyears / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.world.valuessurvey.org/> [Дата звернення 10.10. 2017].

316. Wunderlich D. Towards Coherence of EU External Migration Policy? Implementing a Complex Policy/ D. Wunderlich //International Migration. –2013. – Pp. 26–40.

317. Zagar M. Enlargment – in Searchfor Identity[Електронний ресурс] / M. Zagar. – Режим доступу: [http:// www.jrc.es/projects/ Enlargment/futures Enlargment / Bled-01-11/Presentations/zagar.pdf](http://www.jrc.es/projects/Enlargment/futuresEnlargment/Bled-01-11/Presentations/zagar.pdf). [Дата звернення 10.12. 2016].

318. Zlotnik H. International migration 1965-96: An overview [Текст] / H. Zlotnik // Population and Development Review. – 1998. – No. 3. – Pp. 429–468.

319. Zolberg A. International Migration in Political Perspective [Текст] / A. Zolberg // Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements / M. M. Kritz, Ch. B. Keely, S. M. Tomasi (red.). – New York: The Center of Migration Studies, 1981. – Pp. 3–27.